

૨૯૩૦

ઉત્તમ કપોળ કરસનદાસ મુઠ્ઠાજી ચરિત્ર.

રચનાર.

રાવ સાહેબ મહીપતરામ રૂપરામ

નીલકંઠ, સી. આઈ. ઈ.,

મુંબઈ યુનિવર્સિટીનો ફેલો.

બીજી આવૃત્તિ.

અમદાવાદ.

આર્યોદય પ્રેસ.

એપ્રિલ સને ૧૮૮૭. સંવત ૧૯૪૩.

Registered under Government of India's

Act XXV of 1867.

મહીપતરામનાં પુસ્તકો.

નામ.	કિંમત.
સધરાજેસંધ....	૩૧-૪-૦
ભવાઇસંઘ....	૩૧-૮-૦
સાસુ વહુની લડાઇ.	૩૧-૦-૦
વનરાજ ચાવડો...	૩૧-૮-૦
દુરગારામ ચરિત્ર...	૩૧-૦-૦
કરસનદાસ મુળજી ચરિત્ર..	૩૦-૮-૦
ઇંગલાંડની મુસાફરી...	૩૦-૧૨-૦
બોધવચન.....	૩૦-૨-૦
પાર્વતી કુંવર આખ્યાન....	૩૦-૨-૦
ટુંકી કહાણી ભાગ ૧લો...	૩૦-૮-૦
ટુંકી કહાણી ભાગ ૨જો.	૩૦-૮-૦

એ ચોપડીઓ અમદાવાદમાં શુભરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીની આશીસર્મા, મુંબાઇમાં મી. જહાંગીર ખેજનજી કરાણીની દુકાને મળેછે તથા ખીજા ચોપડીઓ વેચનારા પણ વેચેછે.

જે તરણ પુરણે / તોડી તથા મૂર્ખ
અજ્ઞાન અને વહેમની બેડીએ / નમાંથી છૂટી સ્વ-
અને દુષ્ટ ગુરુઓની જાણમાં મંડયા છે તે-
દેશ ઉન્નતિ કર / ગ્રંથ હું અર્પણ કરું છું.
મને આ   ગ્રંથકર્તા.

અનુક્રમણિકા,

ઉત્તમ કપોળ કરસનદાસ મુળજી.

પ્રકરણ ૧ છું. પાનું ૧ છું.

જન્મ. આલ્યાવસ્થા. જ્ઞાનપ્રસારક સભા. પુનર્વિવાહ પ્રબંધ.
બુદ્ધિવર્ધક હિંદુ સભા. દેશાટન વિષે નિબંધ.

પ્રકરણ ૨ જી. પાનું ૮ મું.

ગોકર્ણદાસ તેજપાળ વિદ્યાલય. બુ. વ. હિંદુસભાની નિશા-
નો. રાસ્તગોશ્તાર. સત્યપ્રકાશ. બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથ. દિસા
સ્કૂલના હેડમાસ્તરની નોકરી.

પ્રકરણ ૩ જી. પાનું ૧૭ મું.

દીસેથી પાછા આવવું. પુનર્લગ્ન. છપનભોગ. વલ્લભાચાર્યોની
અદાલતમાં સાક્ષી આપવા જવાની નાખુશી.
શુભામી ખત.

પ્રકરણ ૪ થું. પાનું ૩૫ મું.

કરસનદાસનો ઉદ્યોગ. નીતિ વચન. ખીજા ગ્રંથો. જદુનાથ-
જી મહારાજ. વિધવા પુનર્વિવાહ સંબંધી વાદ.

પ્રકરણ ૫ મું. પાનું ૪૩ મું.

કરસનદાસનો મોટો હુમલો. જદુનાથજીની કૃપાદી. કરસ-
નદાસની તરફથી સાક્ષી આપવાની મનાઈ. તે
મનાઈ કરનારને સજા.

પ્રકરણ ૬ હું. પાનું ૫૩ મું.

લેખક કેસ. પ્રતિવાદીના આઠ જવાબ.

પ્રકરણ ૭ મું. પાનું ૫૫ મું.

તજવીજનો અંત. મુખ્ય ન્યાયાધીશનું હુકમનામું. સર જ.
આનોદડનો ફેસલો. ગ્રંથ કર્તાના વિચાર અને વિનંતિ.

પ્રકરણ ૮ મું. પાનું ૭૭ મું.

ફેસલાનો રીપોર્ટ અને ચર્ચા. કરસનદાસને માન. કોશ.*
ઈંગ્લાંડની મુસાફરી. ભૂલ. માનપત્રો.

પ્રકરણ ૯ મું. પાનું ૮૫ મું.

ઈંગ્લાંડથી પાછા આવવું. નાતબહાર મૂકાવવું. કરસનદાસ
માધવગસની હિમ્મત. વિસા નાગર વાણીઆને મ-
હાજનબહાર કાઢ્યા. શેર સદા. તત્વશોધક સભા.

પ્રકરણ ૧૦ મું. પાનું ૯૧ મું.

વલ્લભાચાર્ય પંથનો ઇંગ્લેન્ડ પ્રતિદાસ. નીતિવચન, બીજી આ-
વૃત્તિ. વેદ ધર્મ. ઇંગ્લાંડમાં પ્રવાસનું પુસ્તક. કુટુંબમિત્ર.
બીજીવાર ઇંગ્લાંડ જવું.

પ્રકરણ ૧૧ મું. પાનું ૧૦૨ મું.

કાઠીઆરાડમાં જવું. પોલિટિકલ ખાતાની નોકરીમાં દાખલ
થવું. રાજકોટમાં કારભારની ખૂબી. વિદ્યા અને સુધા-
રાને મદદ. પાખંડ ધર્મ ખંડન નાટક. સંસાર સુખ.

પ્રકરણ ૧૨ મું. પાનું ૧૧૭ મું.

રાજકોટની પ્રજાનું માનપત્ર. લીબર્ટીમાં બદલી. નિબંધમાળા.
વિધવા બાપ ધનકોરનું પુનર્લગ્ન. કરસનદાસનું મૃત્યુ.
કુટુંબ. નામનાને માટે ફંડ. વિચાર.

બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ ખપી ગયાને ઘણા વ-
રસ થઈ ગયાં. બીજી આવૃત્તિ પ્રગટ કરવાનો વિચાર મેં
સને ૧૮૭૬માં કર્યો, પરંતુ કેટલાંક કારણોથી તે તુરત અ-
મલમાં આણી શકાયો નહિ. ઘણીવાર એ ગ્રંથની માગણી
મારી પાસે આવ્યાથી એને ફરીને છપાવવાનું મેં હાત્ર ન-
ક્ષી કર્યું. એ તૈયારી કરવામાં એમાં કેટલોક ફેરફાર કરવાનું
મને ઠીક લાગ્યું તે પ્રમાણે કર્યું છે. મૂળ ગ્રંથ મોટો હતો
તે છપામણી તથા બંધામણીનો ખર્ચ ગણતાં તેની કીમત
દર પ્રતે રૂ ૧૫ થતો હતો. પરંતુ એને સોંધા મૂલથી વે-
ચવાના રૂડા હેતુથી પરોપકારી સજ્જન મુખાઈના ઉદાર શેઠ
સોરાબજી શાપુરજી બંગાળી, સી. આઈ. ઇ. એ રૂ ૨૦૦ આ-
પેથી હું તેને આઠ આનાના ભાવે વેચી શક્યો. આ આ-
વૃત્તિ પણ એ મૂલે વેચવી એવું દુરસ્ત લાગવાથી એમાં-
ની અંગ્રેજી ભાગ મૂકી દેઈ ગૂજરાતીમાંનું કેટલુંક આછું ક-
રવું પડ્યું છે. વળી એ પુસ્તક નાની ઉમરના છોકરા તથા
છોકરીઓને વાંચવામાં બાધ ન રહે માટે મહારાજ લાર્ડ-
બજ કેસમાંનો કેટલોક ભાગ છોડી દેવાની જરૂર જણાઈ.
કેટલીક ગંદી બીના બોધને અર્થે પુખ્ત ઉમરના સ્ત્રીપુરૂષ
વાંચે તેમાં દરકત નથી, તથાપિ લઘુ વયના બાળક બાળ-
કીઓના હાથમાં તે મૂકવી ઘટતી નથી એવો મારો અ-
ભિપ્રાય હોવાથી બદ્દેલીદર્શક બીના મૂકી દીધી છે. પરંતુ ગુ-
સાઈજી મહારાજે અને વક્ત્રવી પંથ વિષેના લખાણમાં ત-
મામ નિર્મળ હોય તેજ રાખવું અસાધ્ય છે માટે લાચારી-
એ કાંઈક રહ્યું છે. વળી મહારાજ લાર્ડબજ કેસની જુદી

ચોપડી શેઠ કરસનદાસ મુળજીએ પ્રગટ કરી હતી તેની પ્રતો ખપી ગઇ હોય તો તે આખો ફરીને છપાવવો જોઈએ. એ કેસનું ને તેમાં ઉધાડા પાડેલા અનાચારનું ખરેખરે રૂપ લક્ષમાં ઉતરવાને તે બધો વાંચવો જોઈએ. કરસનદાસના બીજા ગ્રંથોમાંથી મેં કેટલાક ઉતારા કર્યા હતા તે પણ આ આવૃત્તિમાં રાખ્યા નથી. એ ગ્રંથો રસિક ને શીખામણથી ભરેલા છે માટે તે ફરીને છપાવવા લાભકારક છે ને તેઓ ખપે એવા છે. હાલ પ્રતાપી કરસનદાસનો વડો દીકરો, ભાઈ મંગળદાસ ઉમરે આવ્યો છે ને તેનામાં કાંઈક પાણી હોય એવું દીસેછે. તેણે આ કામ માથે લેવું જોઈએ. એમાં ધનની સહાયતાની જરૂર છે ને તેને માટે મુંઝાઈમાં તે પ્રયત્ન કરે તો તેના નામાંકિત પિતાના મિત્રોથી કાંઈક મદદ મેળવીશકે. કરસનદાસ મુળજીના ગ્રંથો તો ઘણા છે ને બધા જોડે છપાવી શકાય તેમ નથી. પણ એક પછી એક લેઈ શકાય ને તેમ કરવાને સ્વદેશનું બલું ઈચ્છનારા ધનવાન ગૃહસ્થોએ તેને આશ્રય આપવો જોઈએ. હાલ નીતિને યિગાડનારાં નકારાં પુસ્તકો ઘણા પ્રગટ થવા લાગ્યાં છે, માટે તેની માઠી અસર અટકાવવાને તથા ગ્રંથો વાંચવાને વધતા શોકને ખોરાક પૂરો પાડવાને સુનીતિનાં રસિક પુસ્તકોની જરૂર વધતી જાયછે. ઘણાક પુસ્તકનું બહારનું ડોળ સુનીતિને ઉત્તેજન આપવાનું છે, તથાપિ તેઓની વાસ્તવિક અસર માઠી છે. સ્વર્ગવાસી કરસનદાસ મુળજીનાં પુસ્તકો તો કેળવ નિર્મળ છે. સંસાર સુધારો અને સુનીતિનો વધારો થવાની ખરી યુક્તિ ધ્યાનમાં રાખી તેણે લખાણ કર્યું છે.

કીર્તિવંત કરસનદાસ મુળજીના વેરી ઘણા હતા. એની શીખામણના ચાખખા જેમને લાગતા તેઓ એના ઉ-

પર દાઝે બળતા, તથાપિ તેઓ અબણુ હતા; વર્તમાન પત્રો કે ચોપાનીઆં ચક્રાવી શકે તેવા નહતા. જહુનાથજી તથા બીજા મહારાજો તથા તેમના સેવકોએ થોડાક લાંચી-આ લખનારાને નાણા આપી તેની નિન્દા લખાવવા માંડી હતી, પણ તે ભાડુતી લખનારાને પેટની બળતરા ન હતી. પૈસા મળતા બંધ પડ્યા એટલે તેમણે તેનો કેડો છોડ્યો. સરકારની મદદ માગનારા અંધ કર્તાઓનાં પુસ્તકો વિષે મારે શીપોર્ટો કરવાના હોવાથી પ્રમાણિકપણે મત આપવાની અને આપણી ગૂજરાતી ભાષાનું રક્ષણ કરવાની, અને માદા અંધોની રેલને બંને તેટલી ખાળવાની ફરજ બંધવવામાં કેટલાક લખનારાનાં મન દુઃખાવવાં પડેછે. એમાંના જે સારા માણસો હોયછે તેઓ વેર લેવાનો વિચાર મનમાં લાવતા નથી, પણ બધા તેવા હોય નહિ. આ કારણથી સ્વાર્થી અને સ્વદેશદ્રોહી દાઝેબળનારા હરકોઈ જૂઠું બનાહાને પોતાનાં પત્રોમાં કે બીજાનાં પત્રોમાં મારાપર હુમલા કરેછે, ને જે કોઈ ન્યાય અને સત્યની ખાતર મારી વહારે ચડે તેને ગાળો ભાંડેછે. કરસનદાસ મુળજીને આ પ્રકારની પીડા થવાનું કારણ નહતું. મતભેદના લખાણમાં અને દેવના લખાણમાં તફાવત ધણો હોયછે. પહેલા કારણને માટેના લખાણમાં ન્યાય જોડે મીઠાશ હોયછે, ને બીજા પ્રકારનામાં વેર, કડવાસ અને ગાળ હોયછે. મતભેદવાળાએ વાજબી ચર્ચા સમ્યક્તા પૂર્વક કરવી જોઈએ ને તેથી દેશને લાભ છે. ઉત્તમ કપોળ કરસનદાસ મુળજીના જન્મ ચરિત્રની પહેલી આવૃત્તિ ઉપર ગંભીર ને વિદ્વતા ભરેલું એક વાર્તિક સ્વદેશવત્સલ નામે મુંબઈના માસિક અંધમાં રા. રા. મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાડીને લાથે લખાયેલું પ્રગટ થયું

હતું અને પાછળથી તેનું નોખું પુસ્તક પણ તેજ વિદ્વાને સંવત ૧૯૩૫ (સને ૧૮૭૯)માં પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. આ વાર્તિક મિત્રભાવ, સદ્વિચાર અને સુશિક્ષાથી ભરપૂર છે, ને એની ભાષા પ્રૌઢ છે. એમાં મને કાંઈ વાંધો લેવા જેવું લાગતું નથી. મારી ઈચ્છા હતી કે એમાંથી ઉતારા આ આવૃત્તિમાં દાખલ કરું, પણ ગ્રંથનું મહત્વ વધી જતું અટકાવવાને તેમ કર્યું નથી. એ વાર્તિક કર્તાને મારી બલામણુ એ છે કે તેણે એની ખીજ આવૃત્તિ પ્રગટ કરવી. એમ કરવાનાં મોટાં કારણો મને સુઝેછે—એક તો એમાંના પ્રૌઢ અને સુઘ્ર વિચાર ઉગતી પ્રજાના જાણુવામાં આવે, અને ખીજી એ કે લખાણુની બે પ્રકારની ઢાળનો ભેદ જણાય; બંને પુસ્તકનો વિષય એક છતાં બિન્ન રીતે અને શૈલીએ થયલાં લખાણુથી વિશેષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાયછે. પુસ્તકાદિ લખવાનો શોક જેમને હોય તેમને બે પ્રકારની ઇખારતથી બોધ મળેછે. છેલ્લું ને સર્વથી મોટું કારણુ એ છે કે બલા કરસનદાસ મુળજીનાં ચરિત્ર જેમ વધારે માણુસોના જાણુવામાં આવે તેમ વધારે સાઈ.

એપ્રિલ ૧૮૮૭.

અમદાવાદ. મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ.

ઉત્તમ કપોલ કરસનદા મુઝજી.

પ્રકરણ ૧ લું.

જન્મ. બાલ્યાવસ્થા. જ્ઞાનપ્રસારક સભા. પુનર્વિવાહ
અંધ. બુદ્ધિવર્ધક હિંદુ સભા. દેશાટન વિષે નિબંધ.
સને ૧૮૩૨ના જુલાઈ માસની ૨૫મી તારીખે
બાઈ મધે કરસનદાસનો જન્મ થયો.^૧ કપોળ વાણીઆ
એનું કુળ ઊંચું ગણાય છે. મુંબાઈની કપોળ માતિનો મૂલ
વાસ કાઠીયાવાડ હતો. ત્યાંથી જોઓ પ્રથમ આવ્યા ને વેપાર
રોજગારથી આબાદ થયા તેઓને પછીથી આવનારાએ કુ
ળવાન માન્યા. કરસનદાસ મુળજીના પૂર્વજો પોતાનું વતન
છોડી મુંબાઈમાં ક્યારે આવી વસ્યા તે જાણવામાં નથી;
પરંતુ એમ કહેવાય છે કે તેઓ અસલ મહુવા બંદરની
પાસેના વડાળ ગામના રહીશ હતા. કપોળમાં પંકાયત્રા ન-
બલખી નામે ખાનદાનમાં નાગરદાસ હીરજી મોદીનું આખ-
રદાર ઘર છે તે કરસનદાસનું મોસાળ થાય. એને ઉછેરવાનું
માન એ મોસાળીઆને છે. આનું કારણ શું? બાપે એની
સંભાળ શા વાસ્તે ન લીધી તે મારા જાણવામાં નથી. બ-
ચપણમાં માનું મરણ થયું અને બાપે પુનર્લગ્ન કર્યું તેથી
તેનું રહેતું મોસાળમાં થયું, કે મા જીવતાં બાપ જોડે બનાવ
નહોતો? કરસનદાસની માની ગા અને માનો બાપ પણ
તેની બાલ્યાવસ્થામાં મૃત્યુ પામેલાં જણાય છે, કેમકે માની

^૧ સ્ત્રી બાપ પાડ' ૧૬૫, સને ૧૮૬૮. કોઈ કહેછે કે વડાળ ગામમાં જ-
ન્મ થતા. રા. મનસુખરામ સ્. ત્રિપાઠી કૃત વાર્તિક, પાડ' ૪૬, સને ૧૮૭૬.

તેનું રક્ષણ કર્યું હતું.

ગામડી અને પછી સરકારી નિશાળમાં ભણવા સં-
વિગત માલૂમ પડી નથી. ૨૧ વરસની ઉમરે એ-
ક ન ઇન્સ્ટિટ્યુશનમાં ઈંગ્રેજી ભાષાનો અભ્યાસ કરતા
તેવામાં એક બનાવ બન્યો. એથી કરસનદાસને આ-
પડી; પરંતુ તે તેના મનની હાલત દર્શાવે છે. એ યુ-
વન અને ચંચળ હતા, અને પોતાની ઉગતી જીવાનીનાં
સ આળસમાં કે રમતમાં ગાળ્યાં ન હતાં એવું અનુમાન
પરથી કરી શકાય.

મુંબાઈમાં કેળવણીનો આરંભ થયાને હજી લાંબી મુ-
દત્ત થઈ ન હતી તેટલામાં કેળવણી લેનારાએ તેના લાભ
જાણવા માંડ્યા. એલ્ફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટ્યુશનના હોંસીલા વિદ્યા-
ગુરુ જાણતા હતા કે નિશાળમાં ભણવાનો આરંભ માત્ર
યાયછે, ભણવાનું પૂરું થતું નથી. કેળવણી અને જ્ઞાન સંપાદન
કરવાની શરૂઆત શાળામાં થાયછે, તેને વધારવાને નિશાળની
બહાર અને નિશાળેથી બહાર પછી, ધંધામાં પડ્યા પછી,
પ્રયત્ન જરૂરી રાખવો જોઈએ. એ અર્થે તેમણે પોતાની
પાસે શીખેલા જીવાનોને મંડળીઓ સ્થાપવાનો માર્ગ દેખાડ્યો
હતો. એમ કરવું એ બધા શિક્ષકોનો ધર્મ છે. ઈંગ્રેજી અને
દેશી ભાષાઓમાં નિબંધો લખી સભામાં વાંચવા, તથા ભા-
ષણ કરવાં, અને તેઓ વિષે ચર્ચા કરવી એ પોતાની
કેળવણી અને વિદ્યામાં ઉમેરો કરવાનો સારો રસ્તો છે. આ
કામમાં પ્રોફેસર રીડનો ઉપકાર આપણા ઉપર મોટો છે.
સ્ટ્યુડન્ટસ સોસાયટીને અને તેની શાખાઓને ઉત્તેજન આ-
પવામાં તેણે ઘણી મહેનત કરી હતી. એ સોસાયટીની એક
શાખાનું નામ “ ગૂજરાતી જ્ઞાનપ્રસારક મંડળી ” હતું. એ
મંડળીમાં નિબંધો વંચાતા, તે સાંભળવાને માસ્તરો વિદ્યા-

ર્થિઓ, અને સદ્ગૃહસ્થો ભેગા થતા. જ્ઞાન મેળવવાને લોભી મનના કરસનદાસને આ મંડળીએ આકર્ષણ કર્યું. કેટલાકનાં મન મંદ, કડણ, અને ખીકણ હોય છે. ખરું ખોટું તેમનાથી ઝટ પરખાતું નથી, સુબોધની અસર તેમના પર ઉતાવળે થતી નથી, અને થયા પછી સુધારો કરવાને ડરે છે. કરસનદાસનું મન એથી ઉલટી પ્રકૃતિનું હતું. પુસ્તકો વાંચવાથી અને પ્રોફેસર દાદાભાઈ નવરોજી, દાંતર ભાઉ દાજી, વગેરે નવા વિદ્વાનોનાં ભાષણો સાંભળી તેનું મન જાગ્રત થયું, બ્રાહ્મણ વાણીઆમાં નિર્દોષ બાળ વિધવા ઉપર અન્યાય, જૂલમ, અને કૂરનાથી થતી પીડા દૂર કરવાને સૂરતમાં બહાદુર દુરગારામ મહેતાજીએ યત્ન કરવા માંડ્યો. જૂનરાત્રી જ્ઞાન પ્રસારક મંડળીમાં એ બાબત ચર્ચા ચાલી. આ વિષે નિબંધ લખનારને રૂ ૧૫૦) ઇનામ આપવાનું કોઈ દયાળુ પારસી ગૃહસ્થે માથે લીધું. તે પરથી મંડળીના સેક્રેટરી એદલજી પુશીઆએ સને ૧૮૫૩માં નંદેર ખબર છપાવી. એ ઇનામ મેળવવાની ઉમેદ કરી કરસનદાસે નિબંધ લખવા માંડ્યો. જૂના વિચારના ધરડા માણસ એ કામની વિરુદ્ધ હોય તેમાં નવાઈ નથી. પણ કરસનદાસની માની કાકી તો એ કામની મોટી શત્રુ હતી એમ જણાય છે. નિબંધ તેનાથી છાનો લખવા માંડ્યો. કરસનદાસ કહેતા કે ધરના કોઈ આદમીએ તેની ટેવલમાંથી લખેલા

* એ પરોપકારી ગૃહસ્થ કેળુ તે મારા જાળવામાં નથી. એ ઇનામ કવિ દલપતરામ કાશ્યાભાઈને મળ્યું. એમનો નિબંધ સારો છે. એ વખતે ભય એટલો હતો કે નિબંધ લખનારનું નામ તેની ઈચ્છાથી છુપાવ્યું હતું. પ્રમંથ છપાવવાનો ખર્ચ પણ ઇનામ આપનારે આપ્યો. એ છપાયા તે વારે વિધવાનાં પુનર્લેગન કાયદાસર છે એવું સરકારે ફરાવ્યું હતું. એ કાયદાસર જે વિધવા પરણે તેને નાત બહાર મૂકનાર ગુનેગાર થાય કે નહિ તે બાબત બારિસ્ટરનો અભિપ્રાય લેવાને મે ૩૬૦] એક વડીલને આપ્યા, પણ તે કોઈ ખાઈ ગયું ને અભિપ્રાય લખાયો નહિ.

કાગળ ચોરીને કાકીને આપ્યા. કાકીનો ગુસ્સો બેહદ હતો. તુરત તેણીએ કરસનદાસને ઘરમાંથી જવાને ફરમાવ્યું. મુદ્દા સાથે ચોર પકડાયો એટલે સજા કરવાને વાર લગાડવાનું કારણ નથી. વિધવાને ફરી પરણાવવાનો તેનો અભિપ્રાય લખેલો પકડાયો. પછી સજા કરવામાં ઢીલ કરી નહિ. પણ બેશક એટલી બધી શિક્ષાને તે યોગ્ય ન હતો. જરીજી-ગારી કે ચોરી કરી નહતી, કે જ્ઞાતિનો કે નીતિશાસ્ત્રનો કોઈ નિયમ ભંગ કર્યો ન હતો. માત્ર મતભેદ હતો. આ વહેમી કપોળ બાપએ મતભેદને અપરાધ ગણ્યો તે શું માફ થાય તેવો નહતો? ઘરને ખૂણે શીખામણુ દઈને માંડી કેમ ન વાળ્યું? માશી હોય તો બાણેજને એમ રઝળાવે નહિ. માશી ને કાકીમાં ફેર તે ફેર. આટલાં વરસ પાળી કુપકાર કર્યો તો હવે તે જરી રાખવો હતો. આપની તરફથી કાંઈ મદદ મળતી નહિ અને આમ મોસાળનો આધાર ગયો તેથી બિચારા કરસનદાસને વિદ્યાભ્યાસ પૂરો થયા પહેલાં રોજગાર શોધવાની જરૂર પડી ને ભણવામાં હરકત પડી; પરંતુ હિમ્મત ન છોડતાં સુધારાના પક્ષને તે વળગી રહ્યા. કાલેજમાં સ્કાલરશિપ મળવાથી થોડા વખત સુધી જેમ તેમ ઘર ખર્ચ ચલાવી તંગીમાં છતાં વિદ્યાભ્યાસ કર્યો; પણ તેને કાલેજ છોડવાની ઉતાવળે જરૂર પડી.

ગૂજરાતી જ્ઞાન પ્રસારક મંડળીમાં કેટલાક હિંદુ જીવવાનીઆ સામિત્ર હતા; પરંતુ એ મંડળીનો મોટો ભાગ અને તેના આગેવાનો પારસી હતા. એ પારસી મિત્રો સારા ઉદાર માણસ હોઈ સ્વદેશી હિંદુઓની હાલત સુધારવાને મદદ કરતા, અને તેમનાં સંબંધી ભાષણો હોંસથી સાંભળતા. તથાપિ હિંદુ કોમની જીદી સભા હોય તો વધારે હિંદુઓ તે સભામાં આવે, ભાષણો સાંભળે, અને તેથી પ્રાયદા વ-

ધારે થાય એવું સંભવવાથી “બુદ્ધિવર્ધક હિંદુ સભા” ના-
મે ત્રીજી શાખા સ્ટચુડંડસ સોસાયટીને થઇ. મુંબઈની પાં-
જરાપોળની પાસેના બંગલામાં થોડાક જુવાનીઆ અરસ-
પરસ સુધારવાને મળતા. તેઓ નાના નાના નિબંધ વાંચતા
અને વાદ વિવાદ કરતા. જ્ઞાન પ્રસારક મંડળીથી થતો લા-
લ જોઈ તેમણે હિંદુઓની સભા સ્થાપવાની ધારણા કરી.^૨
એ ધારણા પાર પડી. સને ૧૮૫૧ના માર્ચ માસમાં આ
રૂઠું કામ તેમણે *કર્યું. એજ વરસની આખરે એ મંડળી-
એ “બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથ અંક ૧લો” પ્રગટ કર્યો. એમાં એ સ-
ભાની ઉત્પત્તિનો હેવાલ આપ્યો છે. કારભાર ચલાવવાને કા-
રણાર મંડળીમાં આઠ નામ છે તેમાં કરસનદાસ મુળજીનું
નથી, પણ સમાસદોની ટીપમાં ૫૦મું નામ એનું છે. એ
વેળા તે સુધારાની ફોજના પાછલા ભાગમાં હતા. મોખરે
આવવાને ઘણીવાર લાગી નહિ.^૩

સને ૧૮૫૩ માં કરસનદાસે યુ. હિં. સભામાં દેશાટ-
ન વિષે નિબંધ વાંચ્યો. નિબંધની ખૂબી અને તે વાંચવા-

૨ “તે સમયનો ઉત્સાહ કાંઈ જુદો જણાય છે. તે દિવસના અભ્યાસિયો
ખરા વહેવારિયા હતા. તેઓ જે વિધાન લેતા હતા તેમાંથી ઉપાર્જન કરી ંયા-
જ સાથે પાછું આપતા હતા. કેટલાક ટીકાકાર કહે છે કે, હાલ પારકે પૈસે
પનેતા થઈ કેટલાક લેવાસા પોતાના સંકેતિત સ્વાર્થનાં પૂરી લોકને ર-
ડાવે છે. * * * તેવા તે સમયના ભણનારા નહતા. તેઓ વિદ્યા ભણતા તેનો
લાભ બીજાઓને પણ આપવા પ્રયત્ન કરતા.” મ. સ્ક્ર. ત્રિ. વાર્તિક, પાટ ૫મું.

* બુદ્ધિવર્ધક સભા હવે છે કે નહિ? જ્ઞાન પ્રસારક સભા હજી ધમધોકાર
ચાલે છે! શાખાશ છે પારસીઓને! મુંબઈના હિંદુ જુવાનીઆ ને મોટા જગો,
ને આખરે સાંભળો!

૩ “શેઠ નવરોજી કરકુનજી” [આગળ ત્રાઈયુન ઓવ ધી પીપલ કહેવાયા],
“આપણા દેશના ફ્રાંકલીન શેઠ દાદાભાઈ નવરોજી, ડા. ભાઉદાજી આદિ મ-
હાપુરયો પોતાનાં બાધકારક વચનો રૂપી દીવાશબ્દિયોથી દેશ દેશાવરમાં ઘણા
દીવા પ્રકટતા હતા. કરસનદાસમાં પણ તેમાંના કોઈથી દીવા પ્રગટાયો જણા-
ય છે.” મ. સ્ક્ર. ત્રિ. વાર્તિક, પાટ ૫મું.

ની છટાથી તેની મનશક્તિ અને હોંસ જણાઇ. સભાસ-
દોમાં તેનું માન વધ્યું. એજ વરસમાં સભાએ તે નિયંધ
કેટલાક ગૃહસ્થોની મદદવડે છપાવ્યો. એ ગૃહસ્થોનાં નામ
પ્રગટ કર્યા હોત તો ઉપયોગી થાત. જે નાનકડા નિયંધને
પ્રસિદ્ધ કરવામાં તેમણે આશરો આપ્યો તેમાંથી શું નીકળ-
વાનું છે તેનો ખ્યાલ તેમના લક્ષમાં હશે નહિ. ખુદ્ધિવર્ધક
ગ્રંથનો ૧લો અંક સ્ત્રી કુળવણીના લાભ વિષે છે. તેના જે-
વેજ આ બીજો ઉપયોગી છે. ૧લા અંકની આખરે સ-
ભાનો હેવાલ આપ્યો છે તેમ બીજાને અંતે પણ લખ્યો
હોત તો હાલ તે મનોરંજક લાગત. નિયંધની લાપા મું-
બાઈની ગૂંજરાતી છતાં લખનારાના જુસ્સાએ કરીને અ-
સરકારક હતી. શ્રોતાઓમાં કેટલાકનાં મન ઉસ્કેરાયાં, અ-
ને લાગ આવે તો દેશાટન કરવાની ઉત્કંઠા કોઈકને થઈ.
નિયંધ નાનો છે, પણ તે રચનારનો ઉમંગ, સ્વદેશ પ્રીતિ,
જ્ઞાન, અને વિષય ગોઠવવાની શક્તિ દેખાડે છે. ખુદ્ધિવર્ધક
સભાની દરેક બેઠકમાં તો ઘણુંકરીને સભાસદો તથા કેટલાક
બીજા તરણો આવતા; પરંતુ કોઈ કોઈ પ્રસંગે મુંબાઈના
શેઠ શાહુકારોને ચીઠીઓવડે આમંત્રણ કરી તથા ખાનગી
મળી બોલાવતા. કરસનદાસ મુળજીનો દેશાટન વિષેનો ર-
સાક્ષો વાંચવાને દિવસે એમ કર્યું હતું, તેથી શેઠીઆ વગેરે
નાના મોટા ઘણા માણસ સાંભળવા આવ્યા હતા.

નિયંધ વાંચનાર અને યુ. વ. હિં. સભાના મેમ્બરો
પોતાના દેશના હિતેચ્છુ છે, અને સભાની વિરૂદ્ધ લોક બો-
લે છે તે જોડું છે એમ બતાવી તુકસાનકારક જૂના ચાલ
કહાડી નાંખી સારે રસ્તે જવાની જરૂર ઉપર બાપણ કત્તી
ઉતરી પડે છે. સ્ત્રીઓને અબણ રાખવી, બચ્ચાંને ઘરેણાં
પહેરાવવાં, અને બાળલગ્ન એ ત્રણ જોડી રસમે વિરૂદ્ધ

સભામાં ચર્ચા થઇ ચૂકી હતી, માટે પરદેશોમાં નહિ જવા સંબંધી જૂઠા વહેમ અને મોટી ભૂલ દેખાડી આપવાનું કામ કરસનદાસે માથે લીધું. આ સંબંધી જે દલીલો બતાવી છે તેમાંની એક જખરી જે હાલ ગહુ ડોહોળાઇ રહી છે, તે એ છે કે પરદેશોમાં હુનરનો સુધારો થવાથી અને સંખ્યાની મારફતે સસ્તો માલ બનવાથી આ દેશના લાખો કારીગરોનો રોજગાર બંધ પડી ગયો છે, અને લોકને ધંધો ન હોવાથી દેશ નિર્ધન થઈ જવા આવ્યો છે, માટે પરદેશમાં હુનરો શીખવા જવું જોઈએ. નિબંધને ટેકો આપવાને સભાની કારભારી મંડળીએ તેની જોડે "પૂરવણી પ્રગટ કરી છે. એથી નિબંધને ભલો આધાર મળ્યો અને તેનું વજન વધ્યું. કરસનદાસના આ પહેલા અને બાળ પ્રયત્નને કુમકની જરૂર હતી. જંગબાર, મોખા, બસરા, સીંગાપુર, જવા, કાબુલ, સમરકંધાદિ મ્લેચ્છ શહેરોમાં શાવક વાણીઆ, વૈષ્ણવભાટીઆ, અને લુહાણા, અને નાનકંપંથી મુલતાનીઓ, તથા સારસ્વત બ્રાહ્મણો વેપાર કરવાને જાય છે અને ધરબાર માંડી વસે છે, એવું તે પૂરવણીમાં જણાવ્યું છે. નડીઆદના ખરેખરા બહાદુર દેસાઇ સામળદાસ દેસાઇભાઇનો દાખલો પણ આપ્યો છે.

**“નડીઆદ ગામની નવ ભાગોઠો, નયણા ભરીનેનરખો;
સો પેઢીઓ શોધીજુઓ, પળ નહીં સામઠ્ઠદાસસરખો.”**

અર્ધાચીન કાળમાં એ દેસાઈ વિલાયત જઈ આવ્યા અને સ્વકુટુંબીઓથી તથા સ્વદેશીઓથી માન પામ્યા, તથા મુસલમાની દેશોમાં શાવકવાણીઆ, ભાટીઆ વગેરે જાય છે એ બતાવી પ્રાચીનકાળમાં બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રીઓ, પારસી, યવનાદિ દેશોમાં જતા, તેના પુરાવા આપી તથા અનેક

કારણો દેખાડી ભરતખંડની બહાર ચારે પાસ પ્રવાસ કરવાની જરૂર અને લાભ સમજાવ્યા છે. સર્વ પૃથ્વી પરમેશ્વરની છે, માટે અટક નદીએ અટકી રહેવું એ ખોટો વહેમ છે, એવું જયપુરના પ્રતાપી રાજા માનસીંગજીએ કાચુલ ઉપર સ્વારી કરતી વેળા કહ્યું હતું.

સર્વી ભૂમી ગોપાલકી, વામે અટક કહાઃ

જ્યાકે મનમે સ્વટક હૈ, સોઈ અટક રહા.

કહ્યા પ્રમાણે કરે, જે શોખામણ બીજને આપે તે પ્રમાણે પોતે વર્તે તેવા થોડા પુરૂષો બુદ્ધિવર્ધક સભામાં હતા. આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધિ થયા પછી સાતે વરસે જોગવાઈ મળવાથી એ સભાના એક બ્રાહ્મણ મેખ્ખરે અને તેના પછી બે વર્ષે કરસનદાસ મુળજીએ પંડે વિલાયતની મુસાફરી કરી. એ વિષે આગળ કહેવામાં આવશે. હવેથી એ આગળ પડ્યા ને સભાની મેનેજિંગ કમિટીમાં પેઠા.

પ્રકરણ ૨ જી.

ગોકળદાસ તેજપાળ વિદ્યાલય. બુ. હિં. સભાની નિશાળો. રાસ્તગોફતાર. સત્યપ્રકાશ. બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથ. દિસા સ્કૂલના હેડ માસ્તરની નોકરી.

હવે કરસનદાસની ખ્યાતિ વધતી ગઈ. મોટા દિલના પરોપકારી શેઠ ગોકળદાસ તેજપાળે મુંબાઈના માંડવી બંદરે રહેનારા લોકના છોકરાને સારૂ ધર્મદા નિશાળ સ્થાપી, તેના મુખ્ય ગુરૂતું કામ તેને સોંપ્યું. જે કામ હાથમાં લે તે ઉપર મન મૂકીને મંડે એવી કરસનદાસની ખાસીયત હતી. એના ઉમંગથી ઉપશિક્ષકોનાં -હૃદય ઉમંગી થયાં. નિશાળી-આની સંખ્યા અને અભ્યાસ બેઉમાં શાળા વખણાઈ, અ-

ને તેના સ્થાપનારના અંતઃકરણને સંતોષ થયો.

આ રોજ મળવાથી નિર્વાહની આપદા મટી એટલે તેના ઉદ્ધાસી મનને સ્વદેશ સુધારાના કામ પાછળ લાગવામાં અટકણુ રહ્યું નહિ. બુદ્ધિવર્ધક સભાનો ઉદયમ વધતો ચાલ્યો. મુંબાઈના ગૂજરાતી અને કચ્છી હિંદુઓમાં સુધારો કરવાનું તે મુખ્ય સાધન થયું. સભાએ એ કન્યાશાળા સ્થાપી, એક કોટમાં અને બીજી બહારકોટ; પણ તેનો ખર્ચ ચલાવવાને પાસે નાણા ન હોવાથી હોંસીલા સભાસદો વારા ફરતી નિત્ય ત્યાં ભણાવવા જતા. સર મંગળદાસ નથુભાઈએ કોટમાં પોતાની ચાલીમાંની એક ઓરડી વગર ભાડે નિશાળને સારૂ આપી, તે કરસનદાસના વાસની પાડોશમાં હતી, તેથી ત્યાં જવાનું અને તપાસ રાખવાનું કામ તેણે તથા કોટમાં રહેનારા બીજા સુધારાવાળા તરણોએ માથે રાખ્યું. કેટલાક વખત પછી સર મંગળદાસે તે શાળાનો ખર્ચ માથે લીધો. ત્યારથી કરસનદાસે તેની દેખરેખ રાખવાનું કામ પરમાર્થે કર્યું.^૪ બહારકોટમાં ભગુડીઆની ચાલીમાં તેના માલિક વીજભુખણદાસ અને તેના ભાઈઓએ એક ઓરડી નિશાળને માટે વગર ભાડે આપી હતી. એ બહારકોટના સુધારાવાળા ચલાવતા. સભાએ એક છોકરાની નિશાળ પણ સ્થાપી હતી તે ઉપર પણ કરસનદાસનું લક્ષ હતું. કાળકાદેવીને રસ્તે જગન્નાથ હેમરાજ ગાંધીના ઘરમાં એ નિશાળ હતી, ને તેમાં દર રવિવારે સાંજ પછી સભા ભરાતી. કરસનદાસ પોતાનું મકાન દૂર

^૪ સર મંગળદાસ નથુભાઈ મોટા શ્રીમંત તથા સુધારાના મિત્ર હોવાથી નાણાની મદદ કરતા. ધનવાન પુરૂષો ધનથી અને વિદ્વાન પુરૂષો તત્ત્વમનથી મદદ કરે તોજ સ્વદેશની ઉન્નતિ થાય. એ પ્રમાણે એ સમે મુંબાઈમાં થયું હતું. સર્વ ઠેકાણે એમ થવું જોઈએ.

છતાં અહીં આવી વખતે વખતે ભાષણ કરતા. પરંતુ એ-
કલા ભાષણથી એનું ચંચળ અને સ્વદેશહિત ઇચ્છનાર ઉ-
મંગી મન ધરાયું નહિ. પોતાના અજ્ઞાન જાત ભાઈનું ભણું
કરવાને જીજ્ઞ ઉપાય કરવાની તેને જરૂર માલૂમ પડી.

ભરતખંડમાં ઈંગ્રેજી રાજ્ય થયાથી કલકત્તા, મુંબાઈ,
વગેરે મોટાં શહેરોમાં ઈંગ્રેજી વર્તમાન પત્રો પ્રગટ થવા લા-
ગ્યાં, તેમનું દેખાદેખી કેટલાક દેશીઓએ વર્તમાન પત્રો
કહાડ્યાં. આ દેશમાં એ જાણત નવી હતી અને તેથી થો-
ડાજ લોક તે ખરીદ કરતા અને વાંચતા; તેમ તે સારાં
લખાતાં પણ નહિ. એડિટરો કેળવણી પામેલા ન હતા,
સુધરેલા ન હતા, અને સ્વદેશીઓને સુખોદ કરવાને કોઈ
રીતે યોગ્ય ન હતા. નિન્દાના ડરથી કે જીજ્ઞ કોઈ રીતે
લોક પાસેથી નાણા કહડાવવાં એ તેમનો મુખ્ય હેતુ હતો.
પછી તે રીત સુનીતિની વિશ્લેષણ કે નહિ તેની તેઓ-
ને દરકાર ન હતી. પ્રજામાં જ્ઞાનનો અને સુવિચારનો ફે-
લાવો કરવાનું આ મોટું સાધન આવી માઠી હાલતમાં જોઈ
કેટલાક પરગજુ પારસી સુધારાવાળાઓ રાસ્તગોશ્તાર નામે
સુધરેલું પત્ર દર આદિતવારે પ્રસિદ્ધ કરવા માંડ્યું. સાફ
ન્યુસપેપર વાંચવાનો પ્રજામાં શોક ઉત્પન્ન કરવા માટે કે-
ટલાક પરોપકારી અને સ્વદેશાભિમાની પારસી વિદ્વાનો અને
પારસી ગૃહસ્થોએ મળી “રાસ્તગોશ્તાર” પત્ર ચલાવવા
માંડ્યું તે લેવાનું લોકને મન થાય માટે તેની કીમત પ્ર-
થમ માત્ર મહીને બે આના એટલે દર પત્રે અર્ધો આનો
ઠરાવ્યો. દર રવિવારે તેને ખરીદ કરનારને બે પૈસામાં ભારે
મૂલનો માલ મળવા લાગ્યો. આટલી હલકી કીમતથી “રા-
સ્તગોશ્તારનું” ખર્ચ પૂરું પડે નહિ માટે એવી વહેંચણી
કરી હતી કે વિદ્યાવાને વિષયો મફત લખવા ને પત્ર ચલા-

વતું, અને ધનવાને નાણાની ખોટ પૂરી પાડવી. આ વહેંચણુ ઉત્તમ હતી. તે કરનારને ધન્ય છે ! વળી એક બીજા માટે તેમને શાખાશી ઘટે છે. તેમણે રાસ્તગોફતાર માત્ર પારસી કોમને માટે કર્યું ન હતું. તેઓના જીવ નાના ને સાંકડા ન હતા. બધા દેશીઓને એથી લાભ મળે એવી તેમની ગોઠવણ હતી. જેમ ઇંગ્લાંડમાં રહેનારા બધા ઇંગ્રેજ એક પ્રજા, ફ્રાંસમાં રહેનારા બધા ફ્રાંસિસ (ફ્રેંચ), જર્મનિમાં રહેનારા બધા જર્મન તેમ ધર્મભેદ છતાં આપણે બધા એક પ્રજા બીજે એમ સર્વ દેશીઓએ સમજવું જોઈએ અને તે પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ. રાસ્તગોફતારને જન્મ આપનારામાં આ ડહાપણ હતું. હિંદુઓના સુધારાને માટે પણ તેમાં લખાતું, અને તે લખનારામાં કરસનદાસ મુળજી મુખ્ય હતા.

પણ આટલાથી તેનું ઉત્સાહી મન તૃપ્ત થયું નહિ. તેના મનમાં એટલું બધું લખવાનું હતું કે તે રાસ્તગોફતારમાં માય નહિ. જે યુક્તિથી એ પત્રને જશ મળ્યો તેજ યુક્તિએ “ સત્યપ્રકાશ ” નામે જીદું વર્તમાન પત્ર સ્થાપવાનો મનસુખો કરસનદાસે કર્યો. હિંદુ શેઠીઆમાંથી કેટલાકે તેને આશરો આપ્યો. એમાં સર મંગળદાસ નથુભાઈ મુખ્ય હતા. કેટલાક વખત સૂધી એ પત્રનો નિભાવ કરવાને નાણા સંબંધી જોખમ એ સ્વદેશ મિત્ર અને ઉદાર શેઠે માથે રાખ્યું. પૈસો કમાવવાની આશા ન રાખતાં માત્ર સ્વદેશ હિતને માટે કરસનદાસે સને ૧૮૫૫ માં સત્યપ્રકાશનો આરંભ કર્યો. આ તોપમાંથી છૂટતા ગોળા વહેમગઢને અને અનીતિના કોટને વાગવા લાગ્યા, અને તેથી જેઓ મૂર્ખ ને દુષ્ટ હતા તેઓ કોપ્યા. એનું લખાણ જીરસા ભરેલું હતું. કારણ બતાવીને, હાંસી કરીને, અને ઢોક પાડીને એણે તે-

મને શીખામણુ દીધી. દેવાં કરીને નાતો જમાડવાની અને મોટા વરઘોડા કાઢવાની મૂર્ખાઈ, ગંદામાં અર્ધા નાગા જમવા એસવાની રીત, હોળીના દુષ્ટ તહેવાર, વૈષ્ણવ મંદિરોમાં થતો બિગાડ વગેરે ઘણી બાબતો પર એણે લખાણુ કર્યું. લગ્નને પ્રસંગે હિંદુ સ્ત્રીઓ લાજ તથા જંગલી બની ફટાણા ગાયછે, તે અટકાવવાને એણે બહુ ઉપદેશ કર્યો; પણ—

उपदेशोहि मूर्खाणाम्, प्रकोपाय न शान्तये ।

पयः पानं भुजंगानाम्, केवलं विषवर्धनम् ॥

જેમ સાપને દૂધ પાવાથી તેનામાં ઝેર વધેછે, તેમ મૂર્ખને શીખામણુ દેતાં તે રીસ કરેછે. શીખામણુથી એ ગીતો અટક્યાં નહિ ત્યારે કરસનદાસે કેટલીક ફટાણા ગાનારી નફ્ટ કપોળ નારીઓનાં નામ છાપી પ્રસિદ્ધ કર્યાં. એથી એની નાતમાં ખળભળાટ થયો, અને એને નાત બહાર મૂકવાને કેટલાકે મહેનત કરી, પણ તે પાર પડી નહિ.

મુંબાઈના જીવાન હિંદુ સુધારકોમાં હવે કરસનદાસ મોખરે આવી પહોંચ્યા હતા. સને ૧૮૫૬ માં ખુ. હિ. સભાએ “બુદ્ધિવર્ધકચંચ” નામે માસિક પુસ્તક પ્રગટ કરવા માડ્યું. એ વરસમાં સભાનો વહીવટ કરનાર મંડળીમાં એ નીમાયા. પાંચ વરસ પર એ સભા સ્થાપન થઈ, તે વેળા પ્રાણુલાલ મથુરાંદાસ સરનશીન, મોહનલાલ રણછોડાસ મુનશી, અને ગંગાદાસ કીશોરદાસ ખળનચી હતા. પહેલા એને નોકરી મળવાથી તેઓએ મુંબાઈથી મુકામ ઉઠાવ્યો, તેથી ત્રીજા નંબરના ગંગાદાસ પ્રમુખ થયા, પરંતુ

કમિટીના બીજા કેટલાક સભાસદો પાછળ પડ્યા;* જેઓ તેમની પછવાડે ચાલનારા સિપાઇ હતા તેમાંના કેટલાક પોતાની હાંસ અને હિમ્મતથી સુધારાના લશ્કરના સરદાર થયા. એ સરદારોમાં કેટલાક જળરા હતા, પણ એમની સેના નળળી, નાની, અને બીકણ હતી. સભાની ભાષામાં પણ ફેરફાર થયો. સરનશીનને બદલે પ્રમુખ, મુનશીને બદલે સેક્રેટરી, રસાદાને ઠેકાણે નિબંધ, કારોબારીને ઠેકાણે વહીવટદાર. નર્મદાશંકર, જવેરીલાલ વગેરે મોદ્યુસીલથી મુંબાઇમાં ભણવા આવ્યા હતા તેઓએ શુદ્ધ ગૂજરાતી દાખલ કરવા માંડી.

સદરહુ માસિક ગ્રંથ પ્રગટ કરવાનો વિચાર કરવાને કમિટી મારે ઘેર મળી તેવારે કરસનદાસે પણ તેને માટે વિષય લખી મોકલવાનું કબૂલ કર્યું હતું. પરંતુ મને લાગે છે કે સત્ય પ્રકાશના કામમાં એ એટલા રોકાયા હતા કે આમાં તેમનાથી ઝાઝી સહાય આપી શકાતી નહતી.

હવેથી સભા મહીને મહીને મળતી જણાયછે, પણ તેનું કામ અને અગત્ય કેટલાં વધ્યાં હતાં તે એ વરસના તેના રીપોર્ટ ઉપરથી જણાયછે.

“તા. ૨૦ મી જાનેવારી—એ દહાડે સાંજે બુદ્ધિ વર્ધક હિંદુ સભાની (એ વરસની) પહુલી બેઠક જગન્નાથ હેમરાજના ઘર મધ્યે બુ. નિશાળમાં થઇ. પ્રમુખસ્થાને ભાઇ

* ઉપર કહેલા ત્રણ ઉપરાંત સને ૧૮૫૧ માં	સને ૧૮૫૬ માં
કલ્યાણદાસ શીવલાલ, પેશકાર ખખનચી.	ગંગાદાસ કોશીરદાસ-પ્રમુખ.
ચીમનલાલ નંદલાલ	નર્મદાશંકર લાલશંકર-ઉપપ્રમુખ.
મયારામ શંબુનાથ	ચીમનલાલ નંદલાલ
હરીવલવદાસ બાળગોવિંદદાસ.	મુરલીધર ગીરધર
નારણદાસ કલ્યાણદાસ	

કોશીરદાસ

કરસનદાસ મુળજી	} વહીવટ દારો.
જવેરીલાલ ઉમીયાશંકર	
કરસનદાસ માધવદાસ	
ત્રીભોવનદાસ દવારકાંદાસ	
મહીપતરામ રૂપરામ.	સેક્રેટરી.

ગંગાદાસ કીશોરદાસ બિરાબ્યા પછી સેક્રેટરીએ સભાનો ગયા વરસનો રીપોર્ટ અને કોટ* અને બાહારકોટ મધ્યેની યુ. નિશાળોના પરીક્ષકોએ એ નિશાળના વાષિકું રીપોર્ટો વાંચ્યા. પ્રમુખે ગયા વરસનાં સભાનાં કૃત્યો અને તેની આ વરસની આશા એ વિષયે સાંઠં બાષણ કીધું; અને બીજા કોટલાએક સભાસદોએ પણ દેશ સુધારા વિષે પોત પોતાના વિચાર જણાવ્યા. સભા કલાક દશને સુમારે ઊઠી; તેમાં આશરે ૭૫ માણસ હતા.”

એ પછી મંગળવાર તા. ૧૨ મી ફેબ્રુઆરીએ સભા મળી તેમાં મોટા ગૃહસ્થો આવ્યા હતા. “સાંજે ૬ કલાકે બુદ્ધિવર્ધક સભા પોતાની હમેશની જગાએ મળી. પ્રમુખ સ્થાને બાઈ ગંગાદાસ કીશોરદાસ બિરાબ્યા. તે વેળા શેઠ વરજીવનદાસ માધવદાસ, શેઠ મંગળદાસ નથુભાઈ, ડાક્ટર બાકિ દાજી, ડાક્ટર આત્મારામ પાંડુરંગ, રાજેશ્રી દાદોબા પાંડુરંગ, શેઠ શાપુરજી દોરાજી, શેઠ ગોકળદાસ તેજપાળ, શેઠ કલ્યાણદાસ મોહનદાસ, શેઠ લખમીદાસ ખીમજી, શેઠ જગન્નાથ હેમરાજ, શેઠ પ્રાણજીવનદાસ તુળશીદાસ, શેઠ ભગવાનદાસ પરસોતમદાસ, શેઠ લલુભાઈ ઘેલાભાઈ, શેઠ શીવદાસ મોહનજી અને અમદાવાદના નગરશેઠ પ્રેમાભાઈ હેમાભાઈ તથા શેઠ દલપતભાઈ ભયુભાઈ વગેરે ૧૫૦ ગૃહસ્થો હતા. સેક્રેટરીએ ગઈ સભાનું કામ વાંચી સંભળાવ્યા પછી બાઈ નર્મદાશંકર લાલશંકરે સ્વદેશાભિમાન વિષે નિબંધ વાંચ્યો.” એ પછી કોટલાક ગૃહસ્થોએ એ બાબત બાષણ કર્યા, અને અમદાવાદના નગર શેઠે ૩૧૦૦) સભાને બેટ કર્યા. યુ. હિ. સભા કોટલી ઉપયોગી થઈ હતી અને કોટલી મોટાઈને પહોંચી હતી તે દેખાડવાને ઉપલા ઉ-

* કોટની બુદ્ધિવર્ધક નિશાળના પરીક્ષક કરસનદાસ યુજી હતા.

તારા પ્રગટ કર્યાછે.

“તા. ૧લી જુન—રવિવારની સાંજે સભા મળી તે વખતે પ્રમુખ સ્થાને બાધ કરસનદાસ મુળજી બેઠા. સેક્રેટરીએ જાણ કરીધું કે આપણી સભા હાલ ધણા દિવસ થયાં મળતી નથી તેનું કારણ એ કે બેસવાને બાંક જે ઠેકાણેથી મળતા હતા તે કાંઈ અડચણથી મળવા બંધ થયા હતા. પણ હાલમાં કેટલાક ગૃહસ્થોએ એક મોટી ટીપ બની કરી સભાને જેટલા બાંક બેઠતા હતા તેટલા ૩૦૦ના કરાવી આપ્યા. તેઓનો સભા ધણો આભાર માનેછે.”

એ દહાડે સુધારાની ફાજના એનાપતિ કરસનદાસ મુળજી હતા એટલુંજ નહિ, પણ એ ટીપમાં તેનું નામ પહેલે નંબરે છે. સભાની આગેવાનીમાં કેટલી ઉચલ પાચલ

નામ.	રૂપિઆ.	નામ.	રૂપિઆ.
૧ કરસનદાસ મુળજી	૧૦	તુલસીદાસ વરજદાસ	૧
મહીપતરામ રૂપરામ	૬	ઝવેરીલાલ ઉમીઆશંકર	૧
નર્મદાશંકર લાલશંકર	૫	નાનાભાઈ હરીદાસ	૧
મુરલીધર ગીરધર	૫	ધીરજલાલ મધુરાંદાસ	૧
કરસનદાસ માધવદાસ	૫	ભાસ્કર ભાઈજી	૧
પ્રેમચંદ રાયચંદ	૫	કહાનદાસ કાળીદાસ	૧
દલપતરામ પ્રાણજીવનદાસ	૫	મનસુખરામ નરસીંહદાસ	૧
હરીલાલ મોહનલાલ	૩	નારાયણ મહાદેવ	૦૧
પ્રાણજીવનદાસ વાધજી	૩	મોતીરામ ત્રીકમદાસ	૦૧
ગંગાદાસ કીસોરદાસ	૨	દલપતરામ જીવણદાસ	૦૧
પરભુરામ નવલરામ	૨	બલવંતરામ સુરજરામ	૦૧
ગોરધનભાઈ અનુપભાઈ	૨	લલુભાઈ કેશવલાલ	૦૧
હરીવલવદાસ બાળગોવંદદાસ	૧	ધનપ્રસાદ ગવરીપ્રસાદ	૦૧
ત્રિજીવનદાસ દવારકાંદાસ	૧	માણેકલાલ ગોપાળદાસ	૦૧
વદ્રાવનદાસ પરસોતમદાસ	૧	કરમસી મુળજી	૦૧
હાથાભાઈ ત્રીભીવનદાસ	૧	કલ્યાણદાસ શીવલાલ	૦૧
રણછીંદદાસ ગીરધરભાઈ	૧	જગજીવનદાસ દયારામ	૦૧

સભાસદોની સ્વતંત્રતા અને હોંસ ખતાવવાને આ ટીપ પ્રગટ કરીછે. પોતાની સભામાં પોતાને બેસવાને પાટ બેઠાંએ તેને માટે બીજાઓ પાસે ભીખ ના માગતાં પોતે માંહેમાંહે ઉધરાણું ભરી કરાવ્યા. પોતે પોતાના ઉપર આધાર રાખવાની શીખામણની આ ફેશમાં ધણી જરૂર છે. એ વેળા સુધારો કરવામાં કરસનદાસના સાથી કોણ હતા તે પણ એ પરથી જણાય છે.

થઈ હતી તે એ ટીપ દર્શાવે છે. એક મહિના પછી કાંઈ મતભેદથી વહીવટ કરનારી મંડળીમાં ફેરફાર થયો. કરસનદાસ મુળજીએ તથા પરભુરામ નવલરામે રાજનામાં આપ્યાં તેમને ઠેકાણે નાનાભાઈ હરીદાસ અને લલુભાઈ કેશવલાલ નીમાયા, અને મેં સેક્રેટરીનું કામ છોડ્યું તે સભાએ કરસનદાસ માધવદાસને સોંપ્યું. રવિવારને બદલે સોમવારે મળવાનો ઠરાવ કર્યો. ઉપલાં રાજનામાંનું કારણ વારમાં ફેરફાર કર્યો તે હતું કે બીજાં કારણ હતાં તેમને યાદ નથી.

એ સભાના છપાયલા દફતરમાં કરસનદાસ વિષે એ વરસના ડીસેમ્બર માસ સૂધી બીજું કાંઈ લખ્યું નથી. એ માસમાં એમને દિસે જવું હતું તે વારે સભા તરફથી એમને માનપત્ર આપવાનો ઠરાવ થયો. ગૂજરાતના કેળવણી ખાતાના ચંચળ અને મહેનતું ઉપરી ટી. સી. હોપ સાહેબ ગોકળદાસ તેજપાળ વિદ્યાલયમાં કરસનદાસનું સાઈ કામ જોઈ રાજ થયા, અને ૩ (૦)ના પગારે તેને દિસાની ઈંગ્લિશ સ્કૂલના હેડ માસ્તરની નોકરી આપી.

આ માનપત્ર પરિશિષ્ટમાં પહેલું છે. એની પ્રાર્થના કદંગી છે. દિસા કંપની સ્કૂલ ચલાવવાને કરસનદાસ જતા હતા તે થોડા દહાડામાં પાછા આવે તો જે હેતુથી ગયા તે પાર કેમ પડે? સ્કૂલના છોકરાને કેળવણી લેતાં વાર લાગેજ, અને તેઓ ભણી રહે એટલે બીજા આવે. વળી ભાષણો વગેરેથી ત્યાંના લોકને સુધારવા તે પણ થોડા વખતનું કામ નથી. પરંતુ સેક્રેટરીના મનમાં એ ઈચ્છા ઈશ્વરી પ્રેરણાથી થઈ ભાસે છે, કેમકે કરસનદાસનું કામ મુંબાઈમાં હતું, દિસાની છાવણી પુરુષાર્થ કરવાનું સ્થળ ન હતું.

કરસનદાસ દિસે ગયા તેવારે મારે હસ્તક સત્યપ્રકાશ કર્યું. મેં પણ સ્વદેશીઓના કુચાલ ઉપર દૂમલા જારી રા-

ખ્યા. ધર ખટલામાં સાસૂ વહુની લડાઈથી કલેશ થાયછે, બાળ લગ્નથી ખરાબી થાયછે, હોળીના ભાંડથી, અને લગ્નના ફટાણુથી અનીતિનાં બીજ રોપાયછે તે તથા બીજી ઉપયોગી બાબતો ઉપર જોશથી લખાણ કરી કરસનદાસના પત્રની આખર હતી તેવી જાળવી રાખવાની મેં યથાશક્તિ કોશીશ કરી. એથી પ્રસન્ન થઇને દોષ સખી સ્વદેશ મિત્રે મને ૩ ૨૦૦) નનામા-ગુપ્ત મોકલ્યા, તેથી મારા મનપર ઘણી અસર થઈ. તે ગૃહસ્થો કોણુ હતા તેની ખબર મને વીસે વરસે થઇ. એ સુધારાના દોસ્ત અને ગુણુના જાણનાર ચાર પારસી ગૃહસ્થ હતા. છ મહિના ન થયા એટલામાં મને અમદાવાદમાં નોકરી મળી. મેં રા. ઝંવરીજીલ ઉમી-આશંકરને તેના અસત્ર માત્રિકની આજ્ઞાથી સત્યપ્રકાશ સોંપ્યું. એણે પણ કામ સાંચું ચલાવ્યું. એ પછી થોડા માસમાં કરસનદાસે આવી તેને પોતાને હાથ પાછું લીધું.

પ્રકરણ ૩ જી.

દિસેથી પાછા આવ્યું. પુનર્લગ્ન. છપન ભોગ. વલ્લ-ભાગ્યાર્યોની અદાલતમાં સાક્ષી આપવા જવાની નાખુશી. ગુલામી ખત.

કરસનદાસ દિસે દશ મહિના રહ્યા. ત્યાં એને ધાતુ-ક્ષયનો રોગ થયો તેને આરંભમાં બેસાડી દેવાની જરૂર હતી. લશ્કરના યૂરોપીઅન દાકતરનું ઓસડ કરવા માડ્યું, પણ દાકતર જોડે બન્યું નહિ. દાકતરે એને દવાની જોડે પૌવતને માટે માંસ ખાવાને ફરમાવ્યું. કરસનદાસે તે ખાવાની ના કહી તે સિક્કમટિશિકટ માગ્યું કે તેને જોરે માંદગીની રજા લઇ મુંબાઇ જઈ દવા કરે. દાકતરે કહ્યું કે

મારો હૂકમ નથી માનતો. માટે સર્વિશ્ચિકેટ નહિ આપું. હવે નોકરી છોડવા વિના ખીજો ઉપાય ન હતો તેથી તેમ કરી કરસનદાસ મુંબાઇ આવ્યા. અહીં એને આરામ થયો.

આ વખતે એ, ફરીથી પરણ્યા. મેં એવું સાંભળ્યું છે કે આ એની ત્રીજી વારની વહુ હતી. પહેલી ક્યારે મરી ગઈ, .ખીજીવાર ક્યારે લગ્ન થયાં, ને તે ખીજી સ્ત્રી ક્યારે ગત થઈ તે, તથા તે સંબંધીના ખીજા સમાચાર મને મળ્યા નથી. આ ત્રીજી વારનાં લગ્ન પ્રખ્યાત છે. એ વેળા એણે જૂની રીત પ્રમાણે ઘોડે બેસી પરણવા જવાની સાદ ના કહી. એનાં માસરીઆંએ કહાવ્યું કે તમામ જૂની રીત પ્રમાણે પરણવા આવજો; જો તેમ નહિ કરો તો વેવિશાળ તોડીશું. એ ધમકીથી કરસનદાસની દૃઢતા ડગી નહિ. એણે ઉત્તર કહેવડાવ્યો કે જેમ મેં ધાર્યું છે તેમજ કરીશ; કસખી જમો અને જરીની પાધડી પહેરી, ખુંપ બાંધી, આંખોમાં કાજળ અંજવી, ગાલે તથા કાન પછવાડે મેસનાં ટપકાં કરી વહેમી બની જૂની ગાંડી રીત પ્રમાણે રાજનું જૂઠું ડોળ ધારણ કરી એટલે વર રાજ બની નહિ આવું; ફક્ત સાદો પોશાક પહેરી સાજન જોડે ચાલતો આવીશ, તમારી ખુશી હોય તો લગ્ન કરો, ને ન હોય તો વિવાહ ટાળો. આથી ભાંજગડ ચાલી, માસરીઆં ગુસ્સે થઈ વેવિશાળ તોડવાને તૈયાર થયાં; પણ બેઠ તરફના મિત્રો વચમાં પડ્યાથી તે ધમકી પાર પડી નહિ, અને કરસનદાસ મુજબ પગે ચાલતા પરણવા ગયા.

આ બાબત નાની સરખી છે. ખીજવર અને ત્રીજવર હિમ્મતવાળા અને શાણા હોય છે તેઓ એમ કરેછે. કન્યાનાં સગાં વાંધો લેછે કે કન્યા તો પહેલીવારની પરણેછે માટે તેને બધો લાવો જોઈએ. એથી ખીજણા, કે મોટી

ઉમરના છતાં નાદાન જમાઈ ડરી ચીલે ચાલેછે. કરસન-
દાસ એમ ડયા નહિ માટે એમને શાખાશી ધટેછે, પરંતુ
એ કાંઈ એના મોટા કામમાં ગણાય નહિ. સત્ય પ્રકાશ-
પી મોટા હથીઆરને ઉત્પન્ન કરી તેનો મોટો ઉપયોગ ક-
ર્યો, તેથી ભારે જોખમ માથે લીધાં, અડચણો વેડી, અને
સ્વદેશીઓને લાભ કર્યો તેમાં તેના પુરુષાર્થ છે. એ પત્ર પ્ર-
થમ પ્રગટ કર્યું તે વખતે તેના ધરાક ધણા થવાને અનુ-
કૂળ પ્રસંગ હતો. સને ૧૮૫૫માં મુંબાઈના ગૂજરાતી આ-
દિઓએ ભૂલેશ્વર મહાદેવમાં છપન ભોગ કર્યો તે પરથી
શિવમાર્ગ અને વૈષ્ણવ માર્ગની વચ્ચે તકરાર ઊડી. એ ત-
કરાર વર્તમાનપત્રોને જમણવાર થઈ પડી. સત્ય પ્રકાશને
પણ એમાંથી ભોજન મળ્યું. એક પક્ષનાં મન ઉસ્કેરાયાં
હતાં, તેથી એ બાબત સોંધી કીમતના સત્ય પ્રકાશમાં
જે લખાતું તે તેઓ આતુરતાથી વાંચતા. એથી એ પત્ર-
નો ફેલાવો આરંભથી ધાર્યા કરતાં વધારે થયો.

એ વખત સૂધી વૈષ્ણવ મંદિરોમાં છપન ભોગ થતા
અને તેથી તેમના મહારાજો ધન કમાતા. એ જોઈ આ-
દિઓને તેમ કરવાનું મન થયું. પૈસા નહિ તો જમવાનું
મળશે એ તો નક્કી હતું. એ માટે આજેવાન આદિઓએ
ઉધરાણું કર્યું. એમાં શૈવ અને વૈષ્ણવ બંને માર્ગી ગૃહ-
સ્થોએ સહાય કરી, ને ભૂલેશ્વરમાં છપન ભોગ થયો. બધા
પંથના હજારો લોક દર્શન કરવા ગયા. સ્ત્રીઓ અને પુરુષો,
ગૂજરાતી, અને દક્ષણી, સર્વે આવ્યા ને ભૂલેશ્વરમાં મોટો
મેજો ભરાયો. મહાદેવને ધરાવેલો ભોગ આદિણુ જમ્યા,
અને પ્રસાદ વાણીઆ, ભાટીઆ વગેરે લોકોમાં વહેંચાયો.
આ બનાવ મુંબાઈના વલ્લભાચાર્યોને ગમ્યો નહિ. તેમને અ-
દેખાઈ આવી તથા ભય લાગ્યો કે એથી શિવ માર્ગને ઉ-

તેજન મળશે, માટે ફરીને એવું ન થાય એવા ઉપાય કરવાનો વિચાર તેમણે કર્યો. એ માટે બ્રાહ્મણોને સન્ન થાય તો બીજને મોટો લાભ થાય તે એ કે વલ્લભ કુળના મહારાજને બ્રાહ્મણના ઉપરી ગણાય, અને શૂદ્રો ઉપર બ્રાહ્મણની જે સત્તા હતી તે ઓછી થાય, અને શિવ માર્ગને તોડવાનું બળ વધે. એ છપન ભોગની વિરૂદ્ધ મહારાજને એ જે કર્યું તે પરથી તેમના સામાવાળીઆ એ પ્રમાણે ખોલવા લાગ્યા. ઝઘડો ઊઠાવવાનો હેતુ કદાપિ એવો હશે; પરંતુ આપણે વિચાર કરવો જોઈએ કે તેમની તકરાર વાજબી હતી કે ગેરવાજબી. મહારાજને એ વાંધો ઊઠ્યો કે બ્રાહ્મણોએ શાસ્ત્ર વિરૂદ્ધ કર્યું. જે ભોગ શિવને ધરાવવામાં આવે છે તે શિવનિર્માણ કહેવાય છે, ને શિવ નિર્માણ જન્મવાની શાસ્ત્રમાં મના છે. જે શિવને આરોગવામાં આવે છે તે ભરડા ખાય છે તેથી તેઓ બ્રાહ્મણમાં ગણાતા નથી, માટે જેમણે શિવનિર્માણ ખાધું તેઓ દૂષિત થયા છે; પ્રાયશ્ચિત્ત કરી એ દોષથી છૂટે ત્યાં લગી યજ્ઞમાનોએ તેમનો સંગ્રહ ન કરવો જોઈએ.

મહારાજેનું આ કહેવું છેક ખોટું નહોતું. શિવની થાળ ન ખવાય એમ લોક કહે છે ખરા. શિવને ધરાવેલો પ્રસાદ વહેંચાતો નથી; પરંતુ આ કાળમાં ધર્મ શાસ્ત્ર પ્રમાણે કોઈ પંથવાળા વર્તતા નથી. મહારાજે પંડે ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે ચાલતા નથી, તેથી બીજઓપર શાસ્ત્ર તોડવાનો દોષ મૂકવાનો તેમનો અધિકાર ન હતો. અધિકાર તો ન હતો, પણ શક્તિ હતી. તેમણે પોતાના સેવકોને ફરમાવ્યું કે બ્રાહ્મણો પ્રાયશ્ચિત્ત કરી શુદ્ધ થાય ત્યાં સુધી તમારે કોઈએ તેમને દાન દક્ષિણા, પંચભાગ વગેરે કંઈ આપવું નહિ; અને જમાડવા પણ નહિ. બ્રાહ્મણો આથી કો-

ધ્યા, કેમકે તેમનો મોટો આધાર વૈષ્ણવો ઉપર હતો. આ હૂકમ બરાબર અમલમાં નહિ આવવાનાં એ કારણ હતાં. એક એ હતું કે આ વેળા મંદિરોમાં થતી અનીતિ અને પીડા વિષે બહુ ચર્ચા થવા માંડી હતી. મહારાજોના સેવકોમાં ભાટીઆ સૌથી વધારે જડસા હતા. એ ધર્મોધો પણ એટલા અને કંટાળ્યા હતા. તેઓમાં કેટલાક વગવાળા મોભાદાર પુરૂષો સુધારો કરવાને કાશીશ કરતા હતા. એમાં શેઠ લખમીદાસ ખીમજી, ઠક્કર મથુરાંદાસ લવજી, વગેરે આગેવાન હતા. એમના યોગથી સેંકડો ભાટીઆના વિચાર સુધર્યા હતા. લોક તેમને મથુરા પંચી કહેતા. એમની મહેનતથી ૧૮૫૫માં ગદાજન વાડીમાં ભાટીઆની નાત ધર્મને લગતા ખીગાડને અટકાવવાને મળી હતી. આ પ્રયત્ન ચાલતો હતો તેવામાં આ બ્રાહ્મણો અને વલ્લભાચારી મહારાજો વચ્ચે છપન ભોગનો કળઓ ઊઠ્યો. એનો લાભ સુધારાવાળા વૈષ્ણવોએ લીધો.

ઉપર કહેલી આજ્ઞા આપવાને સેવકોને બોલાવ્યા તેવારે તેમણે કેટલાક સુધારા માગ્યા. એ માગણીની યાદી ખારી પાસે નથી. તેઓ મહારાજોને ગમી નહિ, ને વિષ્ણુ જોવી લાગી, પણ શું કરે? બ્રાહ્મણો જોડેનો અધડો એટલો જોશ ઉપર ચડ્યો હતો કે તે કબૂલ કર્યા વિના ચાલે નહિ. લાચારીથી હા ભણી ખરી, પણ એ માગણીઓ ગુપ્ત રાખવાનો, અને એક વરસ પછી અમલમાં લાવવાનો બંદોબસ્ત કર્યો, કેમકે તે જાહેર થાય અને સુધારો તુરત કરે તો બ્રાહ્મણ પક્ષને હાથ તેમના ઉપર વધારે હૂમલા કરવાનાં પ્રત્યક્ષ હથિયાર આવે. સુધારાવાળા વૈષ્ણવોમાં કૌવત ઓછું હોવાથી આ મુદ્દત તેમને કબૂલ કરવી પડી. એ શરતે સમગ્ર વૈષ્ણવોએ બ્રાહ્મણોની રોજી બધ કરવા-

ની હા કહી, તથાપિ તે વાત ચાલી નહિ. કપોળ જ્ઞાતિના અને મુંબાઈના મહાજનના શેઠ ગોપાળદાસ માધવદાસ વૈષ્ણવ છતાં મહારાજેની સામા ઉતર્યા; એને નાત બહાર કે મહાજન બહાર કોઈ મૂકી શક્યું નહિ. વળી બ્રાહ્મણોની વહારે બીજા બે મોટા માણસ ચડ્યા. રામલાલ ઠાકારસીદાસ અને સખારામ લક્ષમણજી એ બંને મહારાજના સેવક ન હતા. એમણે બ્રાહ્મણોને ખુદી અને પૂરતી મદદ કરી. વર્તમાન પત્રોમાં જબરા સપાટા ચાલ્યા, અને કરસનદાસનું સત્ય પ્રકાશ ખૂબ ધૂમ્યું. એ બીજું કારણ હતું. શાસ્ત્રીઓની સભાઓ બોલાવી કેટલીકવાર બ્રાહ્મણ પક્ષે મહારાજેને શિવનિર્માણ વિષે વાદ અને શાસ્ત્રાર્થ કરવા નોતર્યા, પણ તેઓ ગયા નહિ. એ સર્વથી ડરીને વૈષ્ણવો પોતાના ગુરૂની આજ્ઞા પાળી શક્યા નહિ, ત્યારે મહારાજે એ એક યુક્તિ લડાવી પોતાની સરસી રાખવાની કોશિશ કરી. પોતાને મંદિરે પોતાના પક્ષના માણસોની સભા બરી; ત્યાં એક ગરીબ બીખારી બ્રાહ્મણે આવી નમ્રતા પૂર્વક બધા બ્રાહ્મણોની વતી અપરાધ કબૂલ કરી મહારાજેની માફ માગી. મહારાજેએ કૃપા કરી ક્ષમા બક્ષી. પણ આ પ્રપંચ પકડાઇ ગયો. એવું માલૂમ પડ્યું કે તે નબળા બ્રાહ્મણને લાંચ આપી પ્રથમથી ફેાડ્યો હતો, અને એ પ્રમાણે કરવાને શીખવીને સભામાં આણ્યો હતો. આ કપટ પ્રગટ થયું અને તેથી તે રચનારની હાંસી થઈ. વર્તમાન પત્રોએ તેમની બહુ ક્ષેતી કરી.

આ મનોરંજક ટંટામાં સત્ય પ્રકાશની મારફતે કરસનદાસ મુળજી વૈષ્ણવ પંથના છતાં પોતાના નાલાયક ગુરૂઓની સામા છયોક થયા, અને સુધારાવાળા હિંદુઓની સરદારી સત્ય પ્રકાશ પામ્યું. આમ હિંદુઓનાં મન જરા

ગતિમાં આવ્યાં તેવામાં વલ્લભાચારી મહારાજને સંબંધી એક ખીજી બાબતમાં ચર્ચા ચાલી. સને ૧૮૫૮માં દયાલ મોતીરામ ઉપર જીવણલાલજી મહારાજે દીવાનીમાં ફરિયાદીની અરજી અપાવી. એ અરજીમાં પોતાનો મોટા ગુરૂનો ઓધો ખતાવી, કોર્ટમાં જવાથી અપમાન અને અપવિત્રતા લાગે માટે મને ન બોલાવવો એવું માગ્યું. હાઇકોર્ટના ન્યાયાધીશોએ એ અરજી વિષે પક્ષકારોના બારિસ્ટરોના વાદ સાંભળી ઠરાવ કર્યો કે મહારાજે અદાલતમાં હાજર થવું જોઈએ. હવે માત્ર એક ધલાજ રહ્યો હતો તે, એ કે દાવો કાઢી નાંખી પ્રતિવાદી જોડે ધરમેજે પતાવવું. સેવકોને વચમાં નાંખી જીવણલાલજીએ તેમ કર્યું. પણ આથી ઈંગ્રેજ, ગૂજરાતી, અને મરાઠી વર્તમાન પત્રો વાળા જોડે પત્યું નહિ. વકીલોની તકરાર અને જડજોના ફેસલા સંબંધી ટીકામાં પુષ્ટિ માર્ગ, અને તેના આચાર્યોને ચુંથવામાં તેમણે કસર રાખી નહિ. વલ્લભાચાર્યોના જૂલમ અને દુરાચાર વિષે સત્ય પ્રકાશમાં સખ્ત લખાતું તેથી મહારાજોને ધણું માહું લાગતું. કાંઈક ડર પણ લાગેલો ખરો. ઇંગ્રેજ, પારસી, અને દક્ષિણીઓના ઝપાટાથી કરસનદાસના ઝપાટા વધારે વાગતા. વાણીઓ, વળી વૈષ્ણવ, ને સેવક થઈને આમ ગળખ કરે તે મહારાજોથી ખમાયું નહિ. સામ, દામ, અને ભયથી તેને ચૂપ રાખવાને મહેનત કરી, પણ કરસનદાસ કશાથી ડર્યા નહિ.

કરસનદાસ દ્વેષબુદ્ધિથી લખતા નહિ. તેનો હેતુ લાંચ લઈને પૈસાદાર થવાનો નહોતો. વલ્લભ કુળના ગુરૂઓને અને તેમના સેવકોને સુધારવા એજ તેની બલી મતલબ હતી. આવા રૂડા કામમાં જોછતી મદદ તેને મળી. એ મદદ કરનાર રૂડા મિત્રોની ઈચ્છા માત્ર એટલી હતી કે સ્વદેશી

અને સ્વપંથીઓમાં ધર્મને પવિત્ર નામે જે અનાચાર ચાલતા હતા તે અટકાવવા. સને ૧૮૫૭ ના જાનેવારીની રપમી તારીખના સત્ય પ્રકાશમાં ઈનામના નિબંધની જાહેર ખચર તેમણે છપાવી. નિબંધનો વિષય ગુરૂ શિષ્ય ધર્મ, તેમાં વિશેષે કરીને મહારાજે અને સેવકીઓ વચ્ચેનો વાસ્તવિક ધર્મ પ્રમાણે સંબંધ, તેમણે સુનીતિ શાસ્ત્ર પ્રમાણે અરસ પરસ કેમ વર્તવું તે દલીલ દાખલા અને શાસ્ત્રોનાં પ્રમાણોથી દેખાડવું એ હતો. કેટલાક નિબંધ આવ્યા તેમાંથી એક ઉત્તમ ઠયાંથી તેને છપાવવા માંડ્યો.

હુંબીજો અને વર્તમાન પત્રો રૂપી ગ્રાણુ એ મહારાજેની સામે છૂટ્યાં, તેથી કાંઈક પ્રકાશ થયો અને લોક જાગ્યા; પરંતુ એ ગ્રાણુ ક્ષણિક હતાં. બંદૂકમાં ભરેલા ઝીણા છરા જેવાં એ હતાં, જેના સહજ જખમ જલદીથી રૂઝાઈ જાય. આ મોટો નિબંધ તોપના ગોળા જેવો હતો. વળી શત્રુનો છેલ્લો ગોળો ન હતો; એના પછી બીજો છૂટે, ને પછી ત્રીજો, એમ એક પછી એક ગ્રંથો પ્રગટ થઈ વક્ષભ કુળના આચારજીઓને જંપવા દેશે નહિ એવી તેમને અને તેમના મિત્રોને ધારતી લાગી. કરસનદાસ મુળજી દિસે ગયા, તોપણ મહારાજેને નિરાંતે બેસવાનો દહારો આવ્યો નહિ. સુધારાવાળા તેમની પૂઠે ખાઈ પીને લાગ્યા હતા. હવે શું કરવું? બચવાના બે રસ્તા હતા, એક ધર્મનો અને બીજો અધર્મનો. ધર્મનો માર્ગ એ હતો કે સુધારાવાળા જે જે સુધારા માગતા હતા તે આપવા. પુષ્ટિ માર્ગની સ્ત્રીઓના શીળવ્રતને ગુરૂથી હાનિ ન પહોંચે; ગુરૂ તો સેવકીઓના પિતા સમાન છે, માટે તેમણે પોતાની પુત્રીના પતિવ્રત ધર્મની સંભાળ લેવી જોઈએ; બાપે દીકરીની આબરૂ પર હાથ નાંખવો એ મોટું પાપ છે માટે તેથી વેગળા

રહેવું, એ તેમની એક માગણી હતી. મંદિરોમાં થતો બીગાડ અટકાવવો એ તેમની બીજી માગણી હતી. પુષ્ટિ માર્ગના અનીલિના ગ્રંથો રદ કરવા; દુરાચારને ઉત્તેજન આપે, અને દુષ્ટ વાસનાને ઉશ્કેરે તેવી વાતો, તેવા ગરબા અને ગીતો બંધ પાડવાં. મહારાજને લોભ મર્યાદામાં રાખવો, અને સેવકોના ધનમાલ લેવા સંબંધી ન્યાય ધર્મ પ્રાળવો; પંડે સદ્ગુણી થઈ સેવકોને સદ્ ઉપદેશ કરવો. આવા પ્રકારની તેમની માગણીઓ વાજબી હતી. એ સ્વીકારવાથી પુષ્ટિ માર્ગનું બળ વધત. 'ધર્મો જય' એ વચન યાદ ન રાખતાં દુરાચર કર્યો. પોતાની બદચાલ અને ભૂલ કબૂલ ન કરતાં તેને વળગી રહ્યા. નાનપણથી વિષયમાં નિમગ્ન રહેલા અજ્ઞાની છુવોને વિષય, લોભ, અને સ્વાર્થ તજવા કેમ ગમે! એવા દુષ્ટોમાં પરમાર્થ બુદ્ધિ ક્યાંથી હોય! ઈશ્વરપણાનો દાવો કરનાર પાપીને તે દાવો છોડવો કેમ ગમે! સારે નવે માર્ગે જવાની શીખામણ આપનારા થોડા હતા, અને એ થોડાને મહારાજે પોતાના ખરામિત્ર ન ગણતાં દુશ્મન ગણતા. જૂને કુમાર્ગે ચાલ્યાં જવાની સલાહ આપનારા મૂર્ખો ઘણા હતા; તેમની સંખ્યા, અને તેમના બળ પર આધાર રાખી મહારાજે એ અધર્મ માર્ગે, અસત્ય રીતે પોતાનો બચાવ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. સુધે રસ્તે જવું કઠણ હતું. મહારાજે ધણા હતા, આખા ભરતખંડમાં વિખરાયલા અને એક એકથી સ્વતંત્ર જેવા હતા; ખુશામતીઆ દાસોની અને નિર્લજ કુકર્મીઓની ઘણાને સંગત હતી. તેઓ સુધારાવાળાને નિર્બળ અને હલકા ગણી તેમનો તિરસ્કાર કરતા. એવી અડચણોમાં છતાં જે મહારાજે પોતાના બંધુઓમાં મુકાબલે જરા સારા હતા તેઓથી મુખ્ય બાળતોમાં કંઈક સુધારો કરવાનો પ્રયત્ન થઈ શકે તેવું હતું; પણ તે

કોઇએ ક્યો નહિ, ને ખોટે રસ્તે બચાવ કરવા માંડ્યાં તેથી ઉલટું વધારે નુકસાન થયું. ‘પાપો ક્ષય.’

“ચામુક” નામે પારસી વર્તમાન પત્રના એડિટરને લાંચથી ફેાડી સુધારાવાળાની વિરુદ્ધ લખાવવું એવો ઠરાવ મહારાજ પક્ષે કર્યો. રશવતની લાલચથી ચામુકે સુધારા પક્ષ ઉપર હુમલા કર્યા. જે લડનાર પાસે સત્ય નથી તેને અસત્યનો ઉપયોગ કરવો પડે છે; જેની પાસે કારણ નથી તે ગાળ દે છે. પણ ગાળથી ગરજ સરતી નથી. એ પ્રમાણે ચામુકે સુધારાવાળાની ખોટી નિન્દા પુષ્કળ છાપી. સને ૧૮૫૮નાં અગસ્ટની ૧૭મી અને ૨૪મી તારીખના તથા ૩ જુલાઈ સપ્ટેમ્બરનાં પત્રોમાં ચામુકે ગાળો ભાંડી અને જૂઠી નિન્દા કરી. આ ભાડુતી સિપાઈએ મહારાજને બે બે પગે રાણું કરી સુધારાવાળાને ઝાડ્યા, પણ તેમને ઝાડતાં પોતે ઝડાઈ ગયો. જે ચામુક તેણે બીજાના વાંસાને માટે ધારી હતી તે તેનીજ પીઠ ઉપર પડી. જેમનાં નામ દબને તેણે નાકાશ કરી તેમાંના એકે તેના ઉપર આખર લીધાને માટે નુકસાનનો દાવો દીવાની કોર્ટમાં માંડ્યો. હવે ચામુકભાઈની મજા થઈ. અદાલતમાં લડવાને પૈસા જોઈએ તે એની પાસે ન હતા. વકીલો પ્રથમ નાણા લે ત્યારે હાથમાં કામ આવે. મહારાજને તરફથી લખવાને જેણે તેને કહ્યું હતું તે કે બીજું કોઈ એની કુમકે આવ્યું નહિ. નવરોજી ચામુક મોટા સંકટમાં પડ્યો. એ સમે તેને કોઈએ સૂચના કરી કે મહારાજે ઉપર સાક્ષીના સમન કાઢ એટલે તારું કામ થશે. નવરોજીએ તેમ કર્યું આથી અકળાઈને વલ્લભાચાર્યોએ પોતાનું મોટું તોપખાનું લડાઈના મેદાનમાં આણ્યું.

સાહેબીના સમન નીકળ્યા કે મહારાજેએ મંદિર બંધ કર્યો. એથી બે કામ થયાં, સમન પહોંચાડવા આવેલા

એલીક તેમને મળી શક્યા નહિ, અને વૈષ્ણવો દર્શન કરવા પામ્યા નહિ. ઘણાક વહેંચી વૈષ્ણવો દર્શન કર્યા વિના અન્ન જળ લેતા નહિ. એમને આથી અપવાસ કરવા પડ્યા. એ નિયમ પાળનારા ધનવાન અને નિર્ધન, સ્ત્રી અને પુરુષ, વૃદ્ધ અને તરુણ, બધી વૈષ્ણવ નાતોમાં હતા. અઝીજી વિકાર કે બાદી વગેરે કાઢવાને અપવાસના પહેલા દિવસે તો કદાપિ ઢોધને ગુણુ કર્યો હશે; પણ પછી તો તેઓ ભૂખ અને તરસથી પીડિત થવા લાગ્યા. જેઓ ઘોડા ગાડીમાં બેસીને ફરનારા, મહેલો જેવી મોટી હવેલીમાં રહેનારા તવંગરો, ગરીબ ઘરડી સમર્પણીઓ, ધાવતાં બાળકવાળી નારીઓ, અને દિવસમાં ચારવાર જમે તેવા પટ્ટા જીવાનો, તથા સૂકા, કેળડા પાડા પુષ્પ વચના આદમીઓ ગુરૂને બારણે કુદા તૃપાથી ટળવળવા લાગ્યા. ઘરમાં અન્ન પાણી પુષ્કળ છતાં અખાય નહિ. ભૂખથી પેટ બેસી ગયાં, અને તરસથી ગળાં મળી ગયાં. પ્રભુજી દયા કરે, દયા કરે, અમારા અપરાધ ક્ષમા કરો! એમ તેઓ પોકારે, રડે, અને સુધારાવાળાને ગાળો દે. વૈષ્ણવોમાં હાહાકાર થઈ ગયો. ઘેર ઘેર સુધારાવાળાની કાણુ મંડાઈ. સેવકીઓ સુધારાવાળાને નામે ફૂટે અને મ્હો જાળે. ધારેલી અસર તો પે કરી.

ધર્મ સંબંધી ઉંડો વિચાર જેમણે નહિ કરેલો એવા પણ વલ્લભચારીઓના અને તેમના મંદિરોની ભૂર્તિઓના આસ્તિક ભક્તોએ અને તેમના મિત્રોએ મહારાજેને પગે લાગી મંદિરો ઉઘાડવાની તથા દર્શન કરવા દેવાની વિનંતિ કરી. તેના ઉત્તરમાં મહારાજેએ, જે દસ્તાવેજ ગુલામી ખતને નામે પ્રખ્યાત થયો તે ઉપર, વૈષ્ણવોની સહીઓ માગી. એ લેખનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે.

‘સંવત ૧૯૧૫ના પોસ સુદ ૧૨ વાર રવેલ (૧૬મી

જાનેવારી ૧૮૫૯), મુંબઈ, જત, અમે ભાડીઆ તથા વાણીઆ, તથા હુવાણા, તથા લનસાળી, તથા મારવાડી, તથા મુલતાની, વગેરે સર્વે વૈષ્ણવોએ મળી આ કબૂલાતનામું કર્યું છે. એનો હેતુ એ છે કે શ્રી ગુસાઈજી મહારાજનાં તમામ બાળકો એટલે વંશજો જે બધા અમારા ગુરુ છે તેમને સરકારની તરફથી, કે કોઈ બીજાએ કહડાવેલા સમનપરથી, કે હરકોઈ બીજી રીતે કોરટમાં હાજર થવું ન પડે એવો બંદોબસ્ત સરકારમાં ચરણ કરીને કરવો. આ કામમાં ખર્ચ કરવાને નાણું આ ખતપર મતાં કરનારા પાસેથી ઉધરાતી સારે ઠેકાણે રાખવું. સર્વ વૈષ્ણવોએ એકે મતે અને એકે જથ્થે સરકાર પાસે એ માગવું; અને એ માગણી પાર પડે ત્યાંસુધી મંડ્યા રહેવું; એ કરવામાં કસર કરવી નહિ, બની શકે તેટલી મહેનત કરવામાં ચૂકવું નહિ.

હવેથી જે વૈષ્ણવ આપણા ધર્મની નિન્દા છાપે કે છપાવે તેને તેની જ્ઞાતિએ નક્કી સજા કર્યા કરવી. હરકોઈ વૈષ્ણવે વક્ત્ર ભ કુળના હરકોઈ મહારાજપર સમન કાઢવો નહિ, અને કોઈ બીજી નાત કે જાતનો આદમી સમન કાઢવે તો આપણે બધાએ મળી તે કામ ધર મેળે ખચીત પતાવવું. આ કરાર અમે રાજી ખુશીથી, અને શુદ્ધ બુદ્ધિથી કર્યો છે. એ પ્રમાણે આપણામાંના દરેકે ખચીત ચાલવું. આ ખતમાં જે જે કબૂલ મંજૂર કર્યું છે તેથી જે ઉલટો ચાલે તે પોતાના ધર્મથી ફરે અને નાતનો ગુનેગાર થાય.'

એ ખત ઉપર વૈષ્ણવોએ મતાં કર્યા; કેટલાકે ખુશીથી, કેટલાકે નાખુશીથી. સુધારાવાળા વૈષ્ણવો એપર સહી કરવાને રાજી ન હતા. તેમની ચોટલી ગુરુજીએ તેમની વહેમી સ્ત્રીઓની મારફતે ઝાલી. જે ધરના ભાયડા મતાં કરવાની ના કહે, તે ધરમાં બાયડીઓ છાતી ફૂટે, રોય, અને

લાંઘણુ કરે; કેટલીક મૂર્ખાઓ ચૂલામાં પાણી છાંટીને બે-
 ઠી રૂદન કરે ને માથાં ફૂટે. ઘરમાંથી ક્લેશ કંકારા દૂર કર-
 વાને ભાયડા બાપડા અંતે હારીને નારીઓની હડને લીધે
 સહી કરે. એમ ધણાખરાનાં મતાં થયાં. આ મતાં કરના-
 રનાં નામ અહીં પ્રગટ કરવાની ધારણા મેં રાખી નથી.
 આયુકને લલચાવનારનું નામ પણ મેં દાખલ કર્યું નથી.
 સૂતેસો વિરોધ પાછો જગાડવાને મારો ઈરાદો નથી. તે કો-
 ધ હવે શમ્યો છે, માટે શાંતપણે મીઠાશથી અને દોસ્તી-
 ની રાહે બેઠ પક્ષ હળી મળીને પાછલાં કૃત્યોનો વિચાર કર-
 રી શકે. આ ગ્રંથની મતલબ લખું કરવાની છે, ખુરં કર-
 વાની નથી. સહી કરનારામાં કેટલાક મોટા શેઠીઆ, જસ્ટિ-
 સ ઓવ્ ધ પીસ, અને ગ્રાન્ડ જુરીના મેમ્બર હતા, તે-
 મના ઉપર તે વખતના લખનારાનો ગુસ્સો ભારે હતો. એ
 ગુસ્સાનું કારણ મને ખરું જણાતું નથી. એ પદવીઓ એ-
 મને એમના ધર્મના સંબંધમાં આપી ન હતી. ધર્મ વિષે
 બાળપણથી જે છાપ મનપર પડી હોયછે તે ભૂસવી કઠણ
 છે; તેને થોડાજ વીરલા પુરૂષ ભૂસી શકે છે. વહેમને દૂર
 કરવો એ નાની વાત નથી. પાખંડ તજવો એ મોટી વાત
 છે. હિંદુ, પારસી, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી વગેરે સર્વેને આ
 લાગુ પડે છે. પોતે જે બાળપણથી માને તેને વગગી રહે-
 વાનો મમત સ્વભાવિક છે. મિથ્યા મમતને તજવો એ તર્ક
 શક્તિ અને સુદૃઢતાનો જય છે. ધર્મ સંબંધી એ શક્તિનું
 બળ થોડા માણસમાં ફાવે છે. કાન્યા પછી નાત જાતના ડ-
 રની જોડે લડવું પડે છે.

ઉપલા ખતમાં ત્રણવાના હતાં. (૧) હરકોઈ મહારા-
 જને કોર્ટમાં જવું ન પડે એવો કાયદો સરકારમાં મંજૂર
 કરાવવો. એ માટે દરેક વૈષ્ણવ સ્થાતિમાં ટીપ કરી રૂ

૬૦,૦૦૦) ને શુમારે ઉધરાવવાનો મનસુખો કર્યો. તે વડે કોઈ કામીત્ર બારિસ્ટરને વિજ્ઞાપત અરજી કરવા મોકલવો, તથા ખીજો એ બાબતનો ખર્ચ કરવો. (૨) જે કેસમાં મહારાજ વાઢી કે પ્રતિવાઢી હોય તે ધરમેજે પંચાત કરી પતાવવો. (૩) જે વૈજ્ઞવ મહારાજની કે તેના પંથની વિરુદ્ધ લખે તેને નાત બહાર મૂકવો. આ છેલ્લી તોપ કરસનદાસ મુળજી ભણી તાકીને ગોઠવી હતી. હવે કેમ કરવું એ વિષે તે ગુંચવણમાં પડ્યા. જે વૈજ્ઞવ મિત્રો એને છાની મદદ કરતા હતા, જે જ્ઞાતીજ્ઞ એના ગુપ્ત મળતીઆ હતા તેઓ એને નાતની બાબતમાં ટેકો આપી શકવાના નથી એ તેમના જાણવામાં હતું. નાત બહાર રહેવામાં ભારે સંતાપ છે તે સહન કરવા, પોતાના દેશની સેવા બળવથી, અને સ્વધર્મીઓ જે વહેમ અને અનીતિના ખાડામાં પડ્યા હતા તેમને બહાર કાઢવાની કોશીશ કરવી, કે ભયથી કાયર થઈ આ ગુલામી ખતને તાબે થવું, એ પ્રશ્નો કરસનદાસના મનમાં ઘોળાવા લાગ્યા. જો આ વખત તાબે થઈ ચૂપ રહ્યા, આ વેળા ભય પામી પાછા હઠ્યા તો પછી સુધારો કરવાની આશા કેમ રાખી શકાય? ખીજણ મિત્રો ઘાટે ઘાટે કરવાની, ખીજ લાગની વાટ જોવાની, શત્રુનું જોર ભારે છે માટે હાલ સામા ન થતાં સંધિ કરવાની સલાહ આપવા લાગ્યા. હિમ્મતવાન દોસ્તોએ યાહોમ કરી જંપજાવી પડવાનો અભિપ્રાય આપ્યો. પણ જોડે નાત બહાર રહેવાને કોઈ તૈયાર ન હતું. આવતા રવિવારનું સત્ય પ્રકાશ વાંચવાને લોક ટમટમી રહ્યા હતા. મોટા વેરીને હુંદવાની અને તેથી સુધારાવાળાનો પરાજય કરવાની જોગવાઈ ઠીક હાથ આવી છે એમ ધારી મહારાજના પંક્ષકારો મગ્ન થતા હતા. સુધારાના મિત્રો દિલગીર હતા, કે

મકે બન્ને તરફ બળ સમાન દેખાતું ન હતું; અજ્ઞાન, વ-
હેમ, અને પાખંડનું જોર જાસ્તી જણાતું હતું.

કરસનદાસ મુળજી જન્મથી વાણીઆ હતા, પણ ગુ-
ણે ક્ષત્રિય હતા. મોટા ગાણુસનાં લક્ષણ તેણે આ સમે દે-
ખાડ્યાં. સ્વાર્થપર નજર ન રાખતાં તેણે પરમાર્થ ઉપર
દૃષ્ટિ કરી. નાતબહાર રહેવાથી પોતાના પંડને જે અડચ-
ણો પડે તેજોથી ન બીતાં સ્વધર્મીઓને પોતાના આ વ-
ખને ચૂપ રહેવાથી જે મોટાં નુકશાન થાય તેના વિચારને
વધારે વજન આપ્યું. કળગુગના દૂતોને આ વેળા ફાવવા
દીધા તો સુધારાતું કુમળું ઝાડ તુરત નાશ પામે, અસત્ય
અને અનીતિનો પ્રવાહ બીન હરકતે વધ્યો જાય અને વ-
હો જાય, તથા પગે બેડીવાળા કેદીઓને* હાથે કડી જ-
ડાય, અને મ્હોડે તાળાં દેવાય. વલ્લભાચારી વૈષ્ણવ જ્ઞાતિ-
ઓતું દેખાદેખી બ્રાહ્મણાદિ બીજી નાતોમાં બંદોબસ્ત થાય
એટલે દેશમાંથી અંધારાને કાઢવાની આશા ભંગ થાય. સ્વ-
દેશ પ્રીતિને આધીન થઈને, પોતાના દેશમાં આવાં માદાં
પરિણામ થતાં અટકાવવાને, અને પોતાના જાત ભાઈઓ-
ના ભલાને ગાટેબહાદુર કરસનદાસ લડાઈના મેદાનમાં ધસ્યા.

આ ગુલામી ખત લખાયા પછીના રવિવારે સત્ય પ્ર-
કાશ પત્ર પ્રગટ થયું તેમાં કરસનદાસ મુળજીએ તેનો ધા-
ણુ વાળ્યો. એ ભુંડા લેખને ચુંથવાની જરૂર અને પોતાની
ફરજ જણાવી. એમાંની દરેક બાબત ઉપર છૂટથી અને
છટાથી ચર્ચા કરી. પચાસ સાઠ હજાર રૂપિયા ખરચી
બારિસ્ટરને ઈંગ્લાંડ મોકલ્યાથી ધારેલું કામ પાર પડવાની
આશા કેટલી લૂલી છે તે બતાવી એ રૂપિયા વિક્ટોરિઆ

---

* ભરત ખન્ડની બહાર વહાણ કે પગ વાટે જેને જવાને મના તેઓ પગે
બેડીવાળા કેદી ગણી શકાય; એમના પગને સ્વાધીનતા નથી.

મ્યુઝિયમને ભેટ કરવાની ભલામણ કરી. પરંતુ મહારાજને કોર્ટમાં જવું ન પડે એવું કરવાની ખીજ વધારે થોડી, માનભરેલી, અને લાભકારી રીત સૂચવી. ખીજના કજીઆમાં હાથ ન ધાવતાં, પારકાની ભાંજધડમાં ન પડતાં મહારાજે સુનીતિએ વર્તી પોતાનો ગુરૂ ધર્મ યથાર્થ બજાવે તો તેમના સંવજા સેવકોનો અને મિત્રોનો પ્રેમ તેમના ઉપર રહે; નાણા ધીરવાતું કામ કે ખીજ દુનિયાદારીના ધંધા ન કરે; ખીજની મિત્રકત લેવાનો લોભ ન રાખે, મીલકત સંબંધી અદાલતમાં ચડવું પડે તેવું ન કરે તો પછી તેમને કોર્ટના સમનની ધાસ્તી રહે નહિ. નિત્ય સુનીતિનો ઉપદેશ કરી પોતે તે પ્રમાણે ચાલે, અને ધનવાન અને નિર્ધન બધા સેવકોને સમાન ગણે તો પછી કોર્ટમાં ધસાવવાનો દિવસ કદી ન આવે. પ્રપંચમાં પડે તેને પ્રપંચની પીડા નડે. લેણુ દેણુ અને માત્ર મિલકતના ટંકામાં પડ્યા છતાં સેવકોને ફરમાવવું કે કોઈ ગુરૂને કચેરીમાં બોલાવવા નહિ એ મોટો જૂલમ. મહારાજે ખોટાં કામ કરે, તોપણ તેમનું મન દુખાય તેવું કોઈ વૈષ્ણવે છાપવું નહિ એ વળી ઉપલાથી વધારે મોટો જૂલમ છે. ઇંગ્લિશ સરકારના બળને મુકાબલે મહારાજનું બળ કાંઈ લેખામાં નથી, તોપણ સરકારે એવો હાનિકારક કાયદો કર્યો નથી, તો મહારાજની શી તાકાત છે કે જે નિયમ ચલાવી શકે. પ્રજામાં જેથી ખીગાડ થાય તે જાહેર કરવામાં, અને તેપર ટીકા કરવામાં પ્રમાણિક છાપાવાળા કોઇના ખાબ્યા રહેવાના નથી. સત્ય પ્રકાશમાં મહારાજેની કે હરકોઇ ખીજની જૂઠી નિન્દા કદી પ્રગટ કરવામાં નહિ આવે, પણ જે સાચું છે તે પ્રસિદ્ધ કરવામાં નાત બહારનો કે હરકોઇ ખીજ જૂલમનો ડર રાખવામાં નહિ આવે. મહારાજેએ અને તેમના સેવ-

કોએ છાપાવાળાના ઓઠ સીની લેવાની કોશીશથી પોતાનું કામ ખરાબ કર્યું. જે કામમાં ગુરૂ વાદી કે પ્રતિવાદી હોય તેમાં વચમાં પડી સેવકોએ પંચાતથી ધરમેજે પતાવવું એ ઠરાવ બેવકૂશી ભરેલો છે. સેવક હશે તે અથવા કદાપિ હિંદુ હશે તે નાતના ભયથી સમગ્રન્યો સમજે, પણ પારસી, મુસલમાન, યાહુદી વગેરે પર કોમના માણસો જોડે વાંધો પતાવવો એ અતિ કઠણ છે. નાણા ખરચતાં સેવકોના ડૂચા નીકળી જશે. તેઓ જે માગે તે આપતાં પાર કેમ આવશે? લેખની કલમો કેવી વિનાશકારી છે તે બતાવી તથા ઠપકો અને શીખામણુ દઈ શરવાર કરસનદાસે શેઠીઆઓને એક બાબતમાં શાખાશી આપીછે. મહારાજોની વિરૂદ્ધ જે છાપામાં છપાય તે સેવકોએ વાંચવો નહિ અને રાખવો નહિ, એ કલમ શેઠોએ કબૂલ કરી નહિ માટે ખતમાંથી કહાડી નાંખવી પડી. છેલ્લે જે શેઠો સુધારા કરવામાં આગેવાન હતા તેમણે પણ ગુલામી ખતમાં મતાં કરી બેઠીઓ પહેરી ગુલામ થયા તેથી ખેદ જણાવ્યો, અને પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી કે તેઓનું લક્ષ તેઓની આખર ઉપર, તેઓની લોકમાં સ્થિતિ ઉપર, અને જાતભાઈના કલ્યાણ ઉપર લગાડી એ પોતાને હાથે બાંધેલાં બંધનો તોડી છૂટા થવાની તેમને મતિ આપે. ઈંગ્લાંડથી સુધારાનો જે પ્રવાહ આપણા દેશમાં આવવા લાગ્યો છે તે કદી અટકવાનો નથી એવો ભરેલો દેખાડ્યો તે ખરો પડ્યો છે. *

એમ લેખણુ ૩૫૧ શબ્દ લખ રણસંગ્રામમાં બહાદુર

* એ વરસના સત્ય પ્રકાશનું પુસ્તક મને મળ્યું હોત તો વહનલ કુળના મહારાજોના પંથના કરસનદાસકૃત ઇતિહાસમાંથી આમાં સાર લીધો છે તેને બદલે એ વિષયનો પૂરો ઉતારો કરત.

કરસનદાસ ઉતર્યા. તેમની કુમકે બીજા આગ્યા ખરા, પણ તેમણે હારીઓની પેઠે યુરખા પહેર્યા હતા તેથી તેઓ ઓળખાયા નથી. એમણે પણ પોતાના દેશની સેવા કરી, તથાપિ ઉઘાડા પડી તેમણે પોતાના વિચાર જાહેર કર્યા હોત તો ફળ વધારે થાત. ગુજામી ખતનું ગેરવાજખીપણું, તેનો જૂલમ, તે પાળેથી જે ભારે ખરાબી થવાની તે, તેની એવકૂફાઈ વગેરે દોષો હેંડબીકોમાં છપાવી લોકમાં મફત વહેંચ્યાં. એક નીકલ્યું, તેની પાછળ બીજું, તેની પાછળ ત્રીજું, ચોથું, પાંચમું, એમ હેંડબીક રૂપી તીર સપાસપ છટ્યાં. સત્ય પ્રકાશમાં એ ઇનામના નિર્બંધની જાહેર ખબર છપાઈ, એક ગુજામી ખત વિષે, અને બીજે મહારાજનેના અધિકાર વિષે. આ જખરા દૂમલાએ કરીને ધારેલો હેતુ પાર પડ્યો. અજ્ઞાનની ફેજ પાછી હતી અને સુધારાવાળાની ક્ષતેહ થઈ. શરવીર કરસનદાસે બાપડા હિંદુઓને મોટી આફતથી ઉગાર્યા. ધન્ય છે એ ઉત્તમ કપોળને!!!

કરસનદાસને નાતબદાર મૂકવાની હિમ્મત ટાંકી નહિ. મહારાજનેને અને તેમના પક્ષકાર સેવકોને ધાસ્તી લાગી કે એને નાત બદાર મૂકવાથી કોઈ ચડતું પડશે. ત્યાં ફજેતી થશે, તે ફજેતીયયા પછી પણ પરિણામ શું થશે તે નક્કી કહેવાય નહિ. એમ વિચારી તેમણે ગુજામી ખત પ્રમાણે સત્ય પ્રકાશના અધિપતિને નાત બદાર ના મૂક્યો. એ કલમ રદ ગયાર્થી તે દુષ્ટ ખતની બીજી કલમો રદ ગઈ. કરસનદાસને નાત બદાર મૂકી શક્યા નહિ તે જોઈ તે ખતની બીજી બાબત અમલમાં લાવવાને ટીપમાં ભરેલાં નાણાં વૈજલોએ આપ્યાં નહિ; મહારાજનેના અને તેમના વહેમી દાસોના ઉમંગ ભંગ થયા; તેમના મનના મનોરથ મનમાં રહ્યા, અને મુંગાઈના મુખ્ય મહારાજ જીવણલાલ.

જીને મુંબાઈથી નાશી જવું પડ્યું.

જે વૈષ્ણુવે ચાચુક પત્રના અધિપતિની ઉપર આખરે નુકસાનનો દાવો અદાલતમાં માંડ્યો હતો તેમાં તે જીત્યો. ખર્ચ સાથે હૂકમનામું ચાચુકની વિરૂદ્ધ થયું. એના નાણાં આપવાની તેમાં ગુંજાસ નહતી. જેના કહેવાથી તેણે લખ્યું હતું તેણે મદદ કરવાની ના પાડી, તેથી તે લાંચીઓ નીચ હેરાન થયો; પેલાનું નામ વગેરે છાપી વેર વાળવાનું કર્યું. પણ તેથી નાણાં મળ્યાં નહિ, ને ચાચુક દુઃખમાં મુઓ. લાંચ લઈ કામ કરેછે તેના એવા હવાત્ર ઘણીવાર થાયછે. લાત્રય દેનાર ગરજા છે, ખરો મિત્ર નથી. ઘણીક વાર ગરજ સરી કે વૈધ વેરી જેવું થાયછે, તો ગરજ ન સરે ત્યારે તેમ થાય તેમાં શી નવાઈ !

પ્રકરણ ૪ થું.

કરસનદાસનો ઉદ્યોગ. નીતિવચન. ખીજા ગ્રંથો. જનુનાથજી મહારાજ. પુનર્વિવાહ સંબંધી વાદ.

સત્ય પ્રકાશ પત્ર પૈસા રળવાને કરસનદાસ ચત્રાવતા નહિ. કુધારાનો નાશ કરવાને, અજ્ઞાન, વહેમ, અને મૂર્ખાઈને દેશમાંથી નસાડવાને, અને સ્વદેશીઓના આ લોક અને પરજોક્તા સુખમાં વધારો કરવાને કેવળ પરમાર્થે એ પત્ર ચત્રાવતા. એ પત્રની કમાઈથી ઘર ખર્ચ નિભે તેવું ન હતું. ગુજરાત માટે કરસનદાસ ખીજા ઉદ્યમ કરતા. દિસેથી પાછા આવ્યા કેડે તેણે મુંબાઈમાં કોટની બ્રાંચ સ્કૂલ જે એલિફન્ટન ઇન્સ્ટિટ્યુશનની શાખા હતી તેમાં આસિસ્ટન્ટ માસ્ટરની નોકરી મેળવી.

સને ૧૮૫૬માં નીતિવચન નામે પુસ્તક રચી તેણે

પ્રગટ કર્યું. એ ચોપડી શેઠ મંગળદાસ (હાલ સર મંગળદાસ) નથુભાઈને અર્પણ કરી છે. પેતાના ધનનો સારો ઉપયોગ કરનારા ઉદાર અને વિચારવાળા એ શેઠ ભાઈ કરસનદાસને વિદ્યા અને સુનીતિનો પ્રસાર કરવામાં સદા મદદ કરતા, અને તેની પરોપકાર ખુદ્દિ, સુધરેલા વિચાર, અને સ્વદેશ પ્રીતિને ઘટે તેવું માન આપતા. તેથી આ અર્પણ પત્ર યોગ્ય છે. આ નાનું ૨૧૨ પાનાનું પુસ્તક ધણું વખાણુવા જોગ છે. એની ભાષા સહેલી, અને વિષયો બધા સુબોધકારક છે. એમાં ખરેખરાં નીતિવચન છે. અનેક સંસારી બાબતો વિષે ઉત્તમ શીખામણ, મનોવિકારને વશ રાખવાની સૂચના, ઇશ્વર ભક્તિનો ઉપદેશ, વગેરે અતિ ઉપયોગી બાબતો એમાં છે. એની પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું છે કે “અત્રેનાં જે વર્તમાન પત્ર તથા ચોપાનીઆં સાથે આ પુસ્તક રચનારનો સંબંધ હતો તે વર્તમાન પત્ર તથા ચોપાનીઆંમાં થોડી મુદત ઉપર છૂટી છૂટી (બિના) લખાઈ હતી, તે સઘળી બિનાઓ ફરીથી લખીને, તથા તે મધે અગત્યનો ફેરફાર સુધારો તથા વધારો કરીને, આ પુસ્તકના આકારમાં બાહાર પાડી છે.” એ વર્તમાન પત્રોમાં એનું પોતાનું સત્ય પ્રકાશ હતું, રાસ્તગોષ્ઠતારમાં તેમનું લખાણ પ્રગટ થતું, પણ એ ઉપરાંત બીજાં કયાં વર્તમાન પત્રોને માટે કરસનદાસ લખતા તે મારા જાણવામાં નથી. એમણે થોડાંક વરસ સ્ત્રીબોધ ચલાવ્યું; ખુદ્દિવર્ધક અને જ્ઞાન પ્રસારક માસિક ગ્રંથોમાં એના લખેલા વિષયો છપાતા, તે સિવાય બીજાં કયાં ચોપાનીઆં સાથે એમને સંબંધ હતો તેની મને ખબર નથી. નીતિવચનમાંની “સઘળી બિનાઓ નહાની તથા મોટી ઉમરના અને સર્વ કામના તથા જાતના લોકોને એક સરખી રીતે ઉપયોગમાં આવે એવી

રીતે રચવાને આ પુસ્તક બનાવનારે પોતાની તરફથી કોઈપણ કસર રાખી નથી.” અંથ કર્તાનું આ કહેવું ખરૂં છે. આ સદ્ગુણ બોધક ચોપડી બધા ગૂજરાતી વાંચનારથી સન્મન્ય અને સૌને ગુણ કરે એવી છે. દુરસદને વખતે ગમતને સાફ નથી, પણ ઠેરવેલી વેળાએ ગંભીરતાથી વાંચી વિચાર કરવાને છે. એ પુસ્તક વિષે આગળ વધારે કહેવામાં આવશે.

કરસનદાસે બીજી ઉપયોગી ચોપડીઓ પ્રગટ કરી છે. એ નર મોટા ઉદ્યોગી હતા. પગારી નોકરી સરસ બળવતા, તેની જોડે વર્તમાન પત્રો અને ચોપાનીઆને માટે લખતા હતાં અંથો રચવાનો એમને વખત મળતો. એનું શરીર નાણુક, અને તંદુરસ્તી ધણીકવાર નબળી રહેતી હતી, તોપણ તેનું મન ચંચળ અને હમેશ ઉદ્યમમાં રહેતું. એના એક મિત્રે એનાં બનાવેલાં તેર પુસ્તકોનાં નામ મને આપ્યાં છે—૧ નીતિ વચન, ૨ શબ્દ કોશ, ૩ સંસાર સુખ, ૪ કુટુંબ મિત્ર, ૫ ભેટ પોથી, ૬ નિબંધ માળા, ૭ પાખંડ ધર્મ ખંડન નાટક, ૮ વેદ ધર્મ, ૯ મહારાજેનો દતિહાસ (ઇંગ્રેજીમાં), ૧૦ લાઈબલ કેસ રીપોર્ટ, ૧૧ પ્રવાસ પ્રવેશક (ઇંગ્રેજીમાં), ૧૨ પ્રવાસ પ્રવેશક ગૂજરાતીમાં, ૧૩ ઈંગ્લાંડમાં પ્રવાસ. એ અંથોની બાબત, તેઓની ઈબારત, તેઓના ગુણ અને દોષ વિષે પ્રસંગોપાત મારા વિચાર જણાવીશ.

મુંબાઈના મહારાજે કરસનદાસને મ્હોડે ડૂંચો દઈ શક્યા નહિ તેથી સુધારા પક્ષના વૈષ્ણવોનું બળ વધવા લાગ્યું. જેમ એમનું જોર વધતું ગયું તેમ મહારાજેનું ઘટતું ગયું, તેમની પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચી, અને તેમની પેદારાંધરવાનો સંભવ જણાયો; વળી મુંબઈની અસર બીજાં સ્થ

હેરો ઉપર પણ થાય. એમ પોતાના પંથની પડતી થાય તે અટકાવવાને સૂરતના મોટા મંદિરના મહારાજ જહુનાથજી સ-
ને ૧૮૬૦ના મધ્ય ભાગે મુંબાઈ આવ્યા. એના બાપ વૃજ-
રત્નજી (શ્રીજરતનજી)ને સૂરતના વિધવાન અને સુધારા-
બાળાના આગેવાન મહેતાજી દુરગારામ મંજારામનો સંગ
હતો. મહેતાજીને મંદિરમાં માન પૂર્વક તેડી તેમની વાતો
અને શીખામણુ સાંભળતા, તેમની જોડે ધર્મ, જહુ, વિ-
દ્યાબ્યાસ, ઈશ્રિજી રાજમાં વિદ્યાનો પ્રસાર થવાથી લોકના
વહેમને તૂટવાનો સંભવ, અને ચાત્રતા પંથોને સુધારવાની
જરૂર વગેરે બાબતો વિષે મંદિરમાં મહેતાજી ચર્ચા કરતા
તેથી બાપ દીકરાના મનપર કાંઈક અસર થઈ હતી. મું-
બાઈના જીવણલાલજીની પેઠે સૂરતના વૃજરત્નજી તેમના
પિતરાઈઓથી શાણા હતા. એમને વિદ્યા ઉપર પ્રેમ હતો.
દીકરાને લણાવી સારા કરવાને તેમણે પ્રયત્ન કર્યો; પણ તે
ખર પડ્યો નહિ. મોટાના દીકરામાં કોઈજ લણે છે. અ-
યોગ્ય લાડને વિદ્યા અને સદ્ગુણ જોડે બનતું નથી. જહુ-
નાથજીને અંગકસરત કરવી ગમતી, તેથી શરીરે લઈ પરંતુ
સુનીતિની છાપ મનપર નહિ પડવાથી મસ્ત હતો. સૂરત-
માં પ્રથમ તેની પ્રખ્યાતિ કનકવા (પતંગ) લડાવવામાં થઈ.
તે પછી દુરાચરણમાં થઈ. બાપની ગાદીએ બેઠાથી સ્વતં-
ત્ર થયા તેવારે તેનાં કુકર્મમાં વધારો થયો. મહાપાપી કર્મ
કરનારને મહેતાજી દુરગારામનો બોધ કેમ સુધારી સકે !
તોપણ જહુનાથજી સુધારાનું ડોળ કરતો. બૈષ્ણવોને ધર્મનું
જ્ઞાન કરવાને માસિક પુસ્તક છાપવાનો મનશ્ચુઓ તેણે મહે-
તાજી જોડે કર્યો, અને છોકરાને લણાવવાને મોટી નિશ્ચળ
મંડાવી. એ મુંબાઈમાં આવ્યો ત્યારે એનાં કુકર્મ ત્યાં પ્રસિ-
દ્ધ થયાં ન હતાં. એ સુધારાના પક્ષમાં છે, એવી વાત આ-

હી. તેને મંદિરે સુધારાવાળા ને કુધારાવાળા બન્ને આવે.

જદુનાથજી ચતુર હતો એમાં શક નથી. મુંબાઈ આવવાનો મુખ્ય હેતુ તેણે જાહેર કર્યો નહિ. લાઇબ્રેરીની ફર્યાદી માંડવી હોય તો ફર્યાદ કરનારને જાતે અદાલતમાં જવું પડે કે તે ના જાય તો ચાલે એ વાતની તજવીજ તેણે પ્રથમ યુક્તિથી કરી, પણ તેથી સુધારાવાળા એત્યા નહિ. તેમના મનમાં પાપ ન હતું, તેમનો હેતુ મહારાજને સુનીતિવાન કરવાનો હતો. પોતે સુધરી સેવક સેવકીઓને સુધારે એટલુંજ તેઓ ઇચ્છતા હતા. ખીંગડેસો ને ખૂળથી સડેસો પુષ્ટિ માર્ગ તોડી તેને ઠેકાણે નવો સુધરેસો પંથ સ્થાપવાનો ઇરાદો તેમના મનમાં હતો ઉત્પન્ન થયો ન હતો. જદુનાથજીએ સૂરતમાં પોતાને ખર્ચે નિશાળ સ્થાપી છે, અને તે સુધારાને ટેકો આપેછે, એવી વાત મુંબાઈમાં ચાલી. મંગળદાસ કન્યાશાળામાં વાર્ષિક પરીક્ષાનાં ઇનામ આપવામાં પ્રમુખ સ્થાને ખિરાજવાને જદુનાથજીએ હા કહી. એથી સુધારા પક્ષમાં આનંદ પ્રસર્યો. જૂના વિચારના અજ્ઞાન લોક સ્ત્રી કેળવણીની વિરુદ્ધ હતા. દીકરીઓને નિશાળે મોકલવી એ તેમને ગમતું નહિ. કેટલીક મહેનતે થોડા મોકલતા. ગુરૂઓ કન્યાશાળાને ઉત્તેજન આપે તો સેવક સેવકીઓ વાંધો લે નહિ એવું ધારી કેટલેક અવસરે મુંબાઈના મહારાજને નિશાળમાં પધારવાને, તથા ઇનામ વહેંચવાની સભામાં આગેવાન થવાને વિનંતિ કરેલી, પણ તે તેમણે સ્વીકારેલી નહિ. સૂરતના મહારાજ સુધારાને ટેકો આપેછે એવું સાંભળી કરસનદાસે સત્ય પ્રકાશમાં તેમને આદરમાન દ્રષ્ટ આશા બતલાવી કે તે કેળવણીને આધાર આપશે. મંગળદાસ નથુભાઈ કન્યાશાળાને ઇનામ આપવાને મીજલસ બરાબ ત્યાં મોટા શેઠ શાહુકારો, બાટીઆ દુકાનો, સરકારી

ઓધેદારો, અને સુધારાવાળા જીવાનોની વચ્ચે જાયે આ-
સને બેશી જડુનાથજીએ સ્વહસ્તે છોડીઓને ઈનામ આપ્યાં
તેવારે સ્ત્રી કેળવણીનો અને સુધારાનો જેજેકાર થયો. સુ-
ધારાવાળાની છાતી પૂલાઈ અને તેમનાં મન સંતોષ પામ્યાં.
હોંસ અને હર્ષથી ખુદ્ધિ વર્ધક મંડળીના સભાસદોનાં રૂવાં
ઊભાં થયાં, અને સુધારાના રણશીંગાએ સૂરતના મહારાજ
જડુનાથજીની સ્તુતિ પૂંકી. સત્ય પ્રકાશના અધિપતિની આશા
સફળ થઈ. તેણે જડુનાથજી મહારાજનાં વખાણુ પોતાના
પત્રમાં છાપ્યાં. સાધુને વેષે દૈત્ય આવ્યો હતો તેણે સર્વને
એમ ભૂલ થાપે દીધી.

સૂરતમાં દુરગારામ મહેતાજી નિરપરાધી આપડી વિ-
ધવાઓની વહારે ચડયા હતા. તેમને પુનર્લગ્ન કરવાની છૂટ
આપવી જેઠાએ, અને સ્મૃતિ શાસ્ત્રમાં આપેલી છે એવો
બોધ તેઓ કરતા. એથી સૂરતમાં એ વિષે બહુ ચર્ચા
ચાલી હતી તેથી તથા મહેતાજીના સમાગમથી જડુનાથજી
એ બાબતમાં અગ્નિચા ન હતા. મુંબાઈમાં એવી વાત થવા
લાગી કે એ મહારાજ અંદરખાને પુનર્વિવાહના પક્ષમાં છે,
અને સિંધમાં તેણે કેટલાક સેવકને તેમની નાતમાં ચાલ
તહિ છતાં, તે કરવાની રજા આપી હતી. એનો લાભ લે-
વાનો મનસુબો સુધારાવાળાએ કર્યો. વડનગરા નાગર આ-
લય કવિ નર્મદાશંકર લાલરાંકર દ્વે એ બાબતમાં ઝુંડો
ઝાલી આગળ પડયા. શાસ્ત્રમાં રજા હોય તો વિધવા પુન-
ર્લગ્ન કરે એ ઠીક છે એમ જડુનાથજી છયોંક કહેતા, પણ
શાસ્ત્રમાં રજા છે એમ કહેવાને મુંબાઈમાં અચકાયા. સુ-
ધારાવાળાની સંખ્યા થોડી, તેમનું જોર કમ, અને તેમના
સામાવાળીઆનો વગ બારે અને સંખ્યા મોટી, તથા ખીજા
મહારાજો ઉગ્રા વિચારતા તેથી ભય પામીને જડુનાથજી

પાછો હઠ્યો. પણ શૂરવીર નર્મદાશંકરે તેમને છોડ્યા નહિ. ૧૮૬૦ના અગસ્ટ માસની ૧૫મી તારીખે તેણે જહુનાથજીને પત્ર લખી માગ્યું કે શાસ્ત્રાર્થ કરવાને સભા ભરો, અને મારી જોડે વાદ કરો. શાસ્ત્રમાં વિધવા પુનર્લગ્ન કરવાની મંજૂરી છે એ હું લારી સભામાં સિદ્ધ કરી આપીશ. એ આમંત્રણના હેડ બીલો છાપી લોકમાં વહેંચ્યાં. જહુનાથજીએ નોતરું કબૂલ રાખ્યું, અને ૬ દિવસ પછી સભા બોલાવી. સુધારાનો પહેલવાન અંગ બળમાં કુધારાના મત્રની જોડે બરાબરી કરી શકે તેવું ન હતું, પણ જ્ઞાન બળમાં તે તેનાથી સરસ હતો. કરસનદાસ મુળજી, કરસનદાસ માધવદાસ, દાક્ટર ધીરજરામ દત્તપતરામ, મથુરાંદાસ લવજી, રામદાસ બાણજી, વગેરે સુધારાના નાયકોને અને સુધારાના ધણાક સિપાઇઓને તથા શાસ્ત્રનાં પુસ્તકોને જોડે લઈ કોડીલા કવિરાજ એ દિવસે સેનાપતિ થઈ સંગ્રામે ચડ્યા. એમને જોઈ કુધારાનો સેનાપતિ મનમાં ધૂન્યો અને ડર્યો, તથા તેની ફ્રાજ દાઝે બળી. ધર્મ યુદ્ધમાં જીતવાનો ભરોસો ન પડવાથી જહુનાથજીએ કપટથી લડવા માંડ્યું. વિધવા પુનર્લગ્નવાદ વિષે વાદ ન કરતાં તે આડા ઉતર્યા. જે બાળત નિર્ણય કરવાને મળ્યા હતા તે કોરે મૂકીને કેવળ જુદી તકરાર ઉઠાવી. હિંદુ પ્રજાના મનમાં સુધારાવાળા વિષે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન કરવાને તેણે નર્મદાશંકરને પૂછ્યું કે તમે વેદ શાસ્ત્રોને ઈશ્વરકૃત માનો છો કે નહિ? બોળા કવિ અને તેના તરણુ મિત્રો આ ફાંદામાં ફસાયા, અને જહુનાથજી વધારે પાકા હતા એમ સાબિત થયું. વિધવા પુનર્લગ્ન વિષે નિર્ણય કરવાને સભા મળી છે અને અમે તે કારણ સર આવ્યા છીએ માટે જે બાળત તેને લગતી નથી તેનો ઉત્તર હાલ નહિ દઈએ, અમે શાસ્ત્રને ઈશ્વરકૃત માનીએ છીએ કે નહિ તે જણાવ-

લવાને અત્રે આવ્યા નથી, પણ હિંદુશાસ્ત્રમાં વિધવા પુનર્વિવાહની રજા છે તે સિદ્ધ કરી આપવા આવ્યા છીએ, માટે તેજ બાળ્યત બોલીશું એવી હઠ ન પકડતાં જદુનાથજીએ આડે રસ્તે દોર્યા તેમ જઈ ભૂલા પડ્યા. સુધારાવાળા આપણાં ધર્મ શાસ્ત્રોને અને ધર્મને માનતા નથી એવું લોકને દેખાડવાની જદુનાથજીની ધારણા પાર પડી. વિધવા પુનર્લગ્ન સંબંધી શાસ્ત્રાર્થમાં હાર ખાવાના સંભવથી આ સુક્તિવડે બચી મહારાજે કવિના હ્રમવાને પાછો વાળ્યો. પરંતુ કવિની પડખે તેનો મિત્ર કરસનદાસ વીરો બોલો હતો તેણે જદુનાથને વિજય ભોગવવા દીધો નહિ; ખંભ ઠોકી સામા આવી તેને એવો આંતર્યો કે મહારાજ છટકી જવા પામ્યો નહિ.

પૂછેલા પ્રશ્નના ઉત્તર સત્ય પ્રકાશમાં આપી જદુનાથજીની પાસે પ્રતિ ઉત્તર માગ્યા, અને નવા સવાલ પૂછ્યા. ક્રિયાં શાસ્ત્રોને અનાદિ અને હશ્વરકૃત માનવાં અને ક્રિયાંને મનુષ્યકૃત તે નક્કી કરવાનાં સાધન પ્રગળને જણાવી વાંચનારને નિર્ણય કરવાને શક્તિમાન કરવાનો મનસુબો કરસનદાસ, નર્મદાશંકર, મથુરાંદાસ લવજી અને તેમના સાથીઓએ ક્યો. જદુનાથજી પણ હિમ્મતવાન હતો. ખીજા મહારાજોની ગોડે રાંડી રાંડ ડોડીનો ઉપાય ન કરતાં, એટલે બારણાં વાશી ઘરમાં ભરાઈ ન બેસતાં, એટલે દર્શન બંધ ન કરતાં મરદાની જુદા કરવાને મેદાનમાં ઉતર્યો. સત્ય પ્રકાશમાં પ્રગટ કરવાને જવાબ લખી મોકલ્યા એટલું જ નહિ, પણ પોતાની તરફથી 'સ્વધર્મ વર્ધક અને સંશય છેદક' નામે માસિક પુસ્તક છપાવવા માંડ્યું. જંગ જગરો મચ્યો. વિધવા પુનર્વિવાહને નામે જે ઝગડો બેઠ્યો તેનું જો બદલાઈ મૂળ હિંદુ ધર્મ અને હાલના નવા પંથો વિ-

ષે સંવાદ આદ્યો. મુંબાર્ઠમાં વાંચી શકે તેવા હજારો વૈ-
ખ્યુવ છતાં સ્વધર્મ વર્ધકને માત્ર શુભારે સવાળસે ધરાકજ
થયાં હતાં. પરંતુ વિખ્ય પંચ, ચાખુક વગેરે ખીજાં પત્રો-
માં જદુનાથજી વિષયો લખી મોકલતો. કરસનદાસને અને
તેના સુધારાવાળા સોળતીઓને નારિતક, પાખંડી, મૂર્ખાદિક
વિશેષજ્ઞો લગાડવામાં કસર રાખતો નહિ. કળિયુગમાં ઉ-
ત્પન્ન થયેલા પંથો શાસ્ત્ર પ્રમાણે પાખંડી છે, તે પંથોના
ગ્રંથો ખોટા છે, અને તેના આચાર્યો ધૂતારા છે, જે માર્ગ-
નાં લક્ષણ તથા જે ગુરનાં આચરણ સુનાતિ વિરદ્દ હોય
તે સાચા નહિ અને માનવા જોગ નહિ એ દેખાડવાનો પ્ર-
યત્ન સુધારાવાળાએ કર્યો.

પ્રકરણ ૫ મું.

કરસનદાસનો મોટો હૂમલો. જદુનાથજીની ફર્યાદી.
કરસનદાસની તરફથી સાક્ષી આપવાની મનાઇ. તે મ-
નાઈ કરનારને સજા.

જેવાં શસ્ત્રો વડે સુધારાવાળા યુદ્ધ કરતા હતા તેવાંજ,
એટલે સાહી, કલમ, કાગળ અને છાપાપત્ર, લઈ જદુનાથજી
પોતાના પૂર્વજે સ્થાપેલા પંથનું રક્ષણ કરવા, અને પોતાની
તથા પોતાના કુટુંબીઓની ઉપજીવિકા, અને પ્રતિષ્ઠાનો બ-
ચાવ કરવાને આગળ પડ્યા. સંગ્રામ આદ્યો તેમાં વેદનું વ-
ચન “સત્યમેવ જયતે” ખરું પડ્યું, સુધારા અને કુધારાના
જીદમાં જેની તરફ સત્ય હતું તેનો જય થયો. સવાલ જ-
વાબ અને વિષયો સામ સામા પ્રગટ થતા લાગ્યા. પક્ષકા-
રો વધારે જોસ પર ચડ્યા તેમ તેમનાં લખાણ વધારે સ-
ખ થયાં. કરસનદાસ અને જદુનાથજી સામસાગી આવી બેઠ

જો લાકડી પટે રમવા લાગ્યા. એક એકના ધાથી બચવાનો પ્રયત્ન દરેક કરે ને સામાવાળીઆનો હાથ ચૂકાવે. એવામાં લાગ આન્યાથી કરસનદાસે જડુનાથને એવા ઝપાટા લગાવ્યા કે તેની કેડો ભાંગી, ને જીતવાની આશા રહી નહિ, ત્યારે રડતા રડતા સરકારમાં ફર્યાદ કરવા ગયા. સને ૧૮૬૦ના સપ્ટેમ્બરની ૧૬મીના આયુકમાં, અને ૨૯મીના સ્વધર્મ વર્ધકમાં જડુનાથજીએ સુધારાવાળાને જળ્યરા ઝપાટા લગાવ્યા. એનો ઉત્તર ૨૧મી અપ્રોયર (૧૮૬૦)ના સત્ય પ્રકાશમાં કરસનદાસે છાપ્યો. “પ્રાચીન હિંદુધર્મ” એ મથાળા નીચે વલ્લભ સંપ્રદાય જડમૂળથી ઉખડી જાય એવો ભારે હુમલો કર્યો. પુરાણાદિ શાસ્ત્રો પ્રમાણે એ પાખંડી પંથ છે એવું બતાવી ગોકુળનાથજીની ટીકાના વચનથી સિદ્ધ કર્યું કે તે મુજબ વર્તનારા ગુરૂ અને સેવકીઓનો સંબંધ સુનીતિ શાસ્ત્ર વિરૂદ્ધ છે. દુરાચરણનો પાયો ગોકુળનાથજીના ગ્રંથમાં એવો ચણ્યો છે કે એ પંથમાં અધર્મ થયા વિના રહેજ નહિ. પોતાની યાત્ર સુધારવાની અને ણીજ વલ્લભાચાર્યોને સન્માર્ગે યાત્રવાનો ઉપદેશ કરવાની અને ગોકુળનાથનો ગ્રંથ રદ બાતલ કરવાની શીખામણ જડુનાથજીને દીધી. એ લખાણ પગથી માથા સૂત્રી ઝાળ લગાડે તેવું હતું, પરંતુ તેમાં અસત્ય કાંઈ ન હતું, દ્વેષ જરાએ ન હતો. દુર્ગુણનો નાશ અને સદ્ગુણની સ્થાપના કરવાના રૂઢા હેતુથી શિક્ષા રૂપે લખ્યું હતું. પરંતુ પકડાય ત્યારે પોતાના અપરાધ માની અને તે માટે પસ્તાવો કરી જગત્ની અને પરમેશ્વરની માફી માગે એવા સારા માણસ થોડાજ હોયછે. કાળાં કર્મ કરનારા જૂઠાણથી પોતાનાં પાપ સંતાડવાને પ્રયત્ન કરેછે તેમ નિર્લજ જડુનાથજીએ આ વખતે ક્યું.

૧૮૬૧ના મે માસની ૧૪મી તારીખે એ મહારાજે રૂ.૫૦,૦૦૦)નો દાવો કરસનદાસ ઉપર મુંબઈની સુપ્રીમ કોર્ટમાં દીવાનીમાં કર્યો. ૨૧મી અક્ટોબરનું સત્યપ્રકાશ રજુ કરી ન્યાયાધીશોને અરજ કરી કે એમાંના લખાણથી મારી આગરને નુકસાન થયું છે તેને પેટે એ રકમ એ પત્રના અધિપતિ કરસનદાસ મુળજી તથા તેના છાપનાર નાનાભાઈ રસ્તમજી રાણીના એ બે પાસેથી અપાવો. કરસનદાસના વકીલોમાં મુખ્ય વકીલ પ્રખ્યાત બારિસ્ટર આન્સ્ટી સાહેબ હતા. તેણે પ્રથમ વાંધો લીધો કે એ ફર્યાદી કોર્ટ સાંભળવી ન જોઈએ. બંને તરફના દલીલ દાખલા સાંભળી ન્યાયાધીશએ ઠરાવ કર્યો કે ફર્યાદી સાંભળવી. ત્યાર પછી ૧૫મી આગસ્ટે પ્રતિવાદીઓની વતી મી. આન્સ્ટીએ જવાબ લખી દીધો તેનો મુખ્ય સાર એ હતો કે એ લખાણમાં વાદીની ખોટી નિન્દા નથી, અને એમાં જે કહ્યું છે તે ખરું છે, એવું સાબિત કરવાને તૈયાર છીએ. આ જવાબથી મહારાજેનાં અને તેમના સેવકોમાં ગભરાટ ફૂટ્યો. કોર્ટનાં સાહેદી આપવા બેઠાં ત્યારે સોગત ઉપર મહારાજેએ શા ઉત્તર આપવા? પોતાનાં કુકર્મ વિષે સાચું બોલેથી હાનિ થાય, ને ઇનકાર કરેથી જૂઠી પ્રતિજ્ઞાની સમ્મતી ધાસ્તીમાં આવી પડે. એમ બંને બાજુએ સંકટ જોઈ તેઓ મુંબાઈમાંથી નાશી ગયા. મોટી ઉમરના મહારાજમાં માત્ર વાદ રહ્યા હતા.

પ્રતિવાદોના પુરાવાનો મોટો આધાર ભાડીઆઓની સાક્ષીઓ ઉપર હતો. એ ગિનાની સૂચના તે જ્ઞાતિના શેઠોને કરાવી. કચ્છી અને હાલારી ભાડીઆઓમાં કેટલાક દહાડા ઘોળાઘેળ ચાલી. પ્રથમ નાતના કેટલાક આગેવાનો ખાનગીમાં વિચાર કરવા લાગ્યા. અને એમ ઠર્યું કે

ભાટીઆની મહાજન વાડીમાં નાત મેળવવી, અને મહારાજની વિરૂદ્ધ ક્રોધ ભાટીઆએ સાહેલી પૂરવી નહિ, અને પૂરે તેને ધારા પ્રમાણે નાત બહાર મૂકી સગ્ન કરવી એવા ઠરાવ પર બંન્ના ભાટીઆની સડીઓ લેવી. ૧૮૬૧ના સપ્ટેમ્બરની ૬ઠી તારીખે ભાટીઆનું મહાજન મળ્યું ત્યાં જેઓ હાજર હતા તેમની સડીઓ એ ઠરાવ ઉપર લીધી, અને પછી એ ત્રણ દહાડા માણસો મોકલી જે નહોતા આવ્યા તેમની કરાવી. જે ભત્તા ભાટીઆ સત્ય અને સુધારાને ચહાનાર હતા તેમણે જૂઠા કસમ ખાઈ પરમેશ્વરના ગુનેગાર થવાની સાફ ના કહી, અને એ ઠરાવ ઉપર સડી કરી નહિ. એમને નાત બહાર મૂકી શકે ત્યાર પહેલાં તો એ જૂઠાણુ, એ જૂલમ, અને અધર્મ ઊઠાવનારા પંડે પટકાઈ ગયા.

આ ઠરાવ કાયદા વિરૂદ્ધ હતો, કેમકે એથી ન્યાય થવામાં હરકત પડે. એથી કરસનદાસને ધનસાફ મળે નહિ માટે તેણે એ કામમાં નવ જણા આગેવાન હતા તેમના ઉપર માજિસ્ટ્રેટની દાર્દમાં ફાજદારી માંડી. એ નવ માણસનાં નામ, ૧ ગોકળદાસ લીલાધર, ૨ લખમીદાસ દામજી, ૩ આદત કીરપાળ, ૪ કાનજી શામજી, ૫ મુળજી મોરારજી, ૬ દામોદર હરજી ઉરફ દામજી હૌરા, ૭ રાધુ શામજી, ૮ દમાળ જેરાજ, ૯ ભગવાનજી દવારકાંદાસ.

વાદીની વતી મેસર્સ આન્ડેટી અને ડન્બાર, અને તોમનદારની તરફ મેસર્સ બેન્ની અને બાર્ટન હતા. કન્સિપર-સીનું, એટલે કાયદા વિરૂદ્ધ એકો અને વિચાર કરવાનું તોમનદાર નવે જણુપર મૂક્યું તારીખ ૧૧મી સપ્ટેમ્બરે (૧૮૬૧) માજિસ્ટ્રેટ મી. ક્રોફર્ડની કચેરીમાં એ કામની તપાસ ચાલી તે વેળા ભાટીઆ પ્રતિનો ગુસ્સો વાદી ઉપર મથાજન હતો.

એ દિવસે કરસનદાસને સહીસલામત ઘેર જવા ન દેવા, અને રસ્તામાં જીવ લેવો એવો વિચાર કરીને આવેલા ધર્માંધ દુષ્ટો ત્યાં ધણા હતા. જુઝાની આપી કચેરીમાંથી નીકળતાં વારને જડસા લોક ધક્કા મારી હૂમલો કરવા લાગ્યા. ત્રણેક હજાર ધર્માંધ મૂર્ખા પોલીસ કોર્ટની માંહે અને બહાર ભેગા થયા હતા. જેને અગ્નિની જીવ પરમેશ્વર ધારતા તેવા ગુરૂની લાજ રાખવાની કોશીશ કરવા સાર પોતાની નાતના એ મોટા શેઠ અને સાત બીજા આગેવાનને કદી થયેલા જોઇ ધણાનો ગુસ્સો મર્યાદામાં રહ્યો નહિ. કરસનદાસને જોઇ રીસે દાંત પીસે, મનમાં દાઝે, માંડે, ને હાથમાં આવે કે પૂરો કરવાનો લાગ જોય, પણ તેમની ફૂર અને ભુંડી ઇચ્છા પાર પડી નહિ. પહેલા હથાંથી નાંશી કરસનદાસે માજિસ્ટ્રેટનો આશ્રય માગ્યો, ને તે તેને મળ્યો. પંકાયલા પોલીસ કમિશનર મી. ફર્નેટે ત્યારથી તેનું રક્ષણ કર્યું, માજિસ્ટ્રેટ કામ સેશન કોર્ટમાં કમિટ કર્યું.

તા. ૧૨મી દિસેમ્બરે મોટી અદાલતમાં સર જોસફ આર્નોલ્ડની હાજૂરમાં આ ભાટીઆ કન્સ્ટિપરસી કેસ ચાલ્યો. અહિં કરસનદાસની જુઝાની લેવાઇ તે પરથી જણાય છે કે એ વેળા એની ઉંમર ૨૮ વરસની હતી. ભાટીઆની સંખ્યા મુંબાઈમાં ૧૦,૦૦૦ ને સુમારે હતી; તેમાંનો ધણો ભાગ ધર્માંધ મૂર્ખ હતો, ને થોડો સુધરેલા વિચારનો, સદ્ગુણી અને પોતાની જાતિમાં સદાચરણનો પ્રસાર થતો જોવાને મહાનારો હતો. કરસનદાસને મોટી મદદ એ પાછલા ભાગની હતી. તે વખતે લોક એવું ધારતા હતા કે ગયત સુધરેલા નામાંકિત શેઠ ગોકળદાસ તેજપાળ આ કામમાં ખરચવાનાં નાણાં કરસનદાસને પૂરાં પાડે છે. એવું હશે તો

કરસનદાસથી એ છાતું હતું. એ ઉદાર શેઠ ખરેખરા ગ-
હાજન હતા, અને પોતાના જાતલાઇઓના ભલાને માટે
પ્રગટ કે ગુપ્ત પુષ્કળ ધન ખરચે તેવા હતા. કોઈ સખી
પુરૂષે આ કામને માટે રૂ૧૦૦) મોકલ્યા હતા, પણ તેનું
નામ કરસનદાસના જાણવામાં ન હતું. ધન્ય છે એવા સ-
જ્જનોને! એ વેળા કરસનદાસના મતના ૫૦ વાણીઆ
મુંબઈમાં હશે એવું તેના ધારવામાં હતું. એ પચાસમાં હિં-
મત ધરી આગળ પડે એવા વીર યોડાજ હતા.

આ કામમાં ખીજી શાક્ષી શેઠ લખમીદાસ ખીમજી-
ની લેવાઈ. એ પણ શેઠ ગોકળદાસ તેજપાળની પેઠે સુ-
ધારાના મોટા મિત્ર અને સરદાર હતા. ભાટીઆનું મહાજન
મેળવવાને એમની રજા પ્રથમ લેવી જોઈએ. પરંતુ એ
સુધારાવાળા છે એ સર્વની જાણમાં હોવાથી એમની પર-
વાનગી આ ગેરકાયદે મળવા બાબત માગીજ નહિ. તેમ
છતાં એણે તોમતદારોમાંના કેટલાકને નાત મળ્યા પહેલાં
સારી શીખામણ દીધી હતી. ગોકુળનાથજીની ટીકાને અ-
ર્થ સત્ય પ્રકાશમાં જોટો કર્યો હોય તો પંદર વીસ શાસ્ત્રી-
ની સહા બોલાવી તેમની પાસે ખરો અર્થ લખાવી લેવા-
ની તથા કોર્ટમાં સાચી ધાત કહેવાની સલાહ એ સારા શે-
ઠે આપી; પણ તે સામાવાળીઆએ માની નહિ. શેઠ ગો-
કળદાસ તેજપાળનો અભિપ્રાય એ મહારાજે ૫૬ કામ ન
કરે એવો બંદોબસ્ત આ તકે કરવાનો હતો. પણ તેમ કુ-
રતાં જહુનાથજી હારે માટે તેના પક્ષકારોએ તેમ કરવાની
ના કહી. શેઠ લખમીદાસે મોટું ઉઠાપણ અને અગમચેતીનું
કામ એ કર્યું કે આ ભાટીઆની નાત મળવાની ખબર
મી. ફાજેટને કહી યૂરોપીઅન કાન્સ્ટેબલને ત્યાં હાજર ર-
ખાવ્યો હતો. એની સાક્ષી કામ લાગી. પરંતુ ભાટીઆની

સાહેદી વગર તોહમત સાળિત થાત નહિ, ને ભાટીઆને સાચી સાહેદી આપવી એ આ વેળા ભારે સંકટનું કામ હતું. ધરમાં બાયડીઓ કંકાશ કરે, નાતવાળા નાત બહાર મૂકે, મહાજનવાળા મહાજન બહાર મૂકે, તે ઉપરાંત જીવ ખોવાની ધાસ્તી ધણી હતી. ભાટીઆનું કામ મીયાંભાઈ સમ્મ હતું. એમના જે મોટા લખેસરી, શૂરા, અને મોભાવાળા શેડો નામે લખમીદાસ ખીમજી, તથા ગોકુળદાસ તેજપાળ, અને તેમના મિત્રોની સહાય ન હોત તો કોઈ ભાટીઓ સાચી સાક્ષી આપી શકત નહિ. ભાટીઆમાં સુધારાનો ખાચો ખોદનાર ગયુરાંદાસ લવજીની તથા એ શેડોની મદદ જાહેરાંત નહોત તો કરસનદાસ માર્યા જાત. માટે એ મહાપુરુષોને મોટી આજ્ઞા ઘટે છે. સાબાશ છે એમની પરમાર્થ બુદ્ધિને ! સાબાશ છે એમની હિંમતને ! ધન્ય છે એમની સ્વદેશ પ્રીતિને, એમના સદાયરણુને, એમની ઉદારતાને, અને ચતુરાઈને ! “ યદ્યપિશુદ્ધમ્, લોકવિરુદ્ધમ્, નાચર્ણ્યમ્, નાકરણ્યમ્,” એ નીચ, એ બાયલું, એ ધિક્કારપાત્ર વચન પ્રમાણે વર્ત્યા હોત તો કેવો મોટો અન્યાય થાત, કેવું ખોટું થાત ! આ વખત બારિક હતો; બહાદુર હરજીવન જીવરાજ, ખટુ લધા, નાનજી મોરારજી, વગેરે ભાટીઆની સાક્ષીપરથી તથા અધર્મ પક્ષે પ્રસિદ્ધ કરેલાં હેંડ બીલોપરથી નવે તોહમતદાર ગુનેગાર ઠંધા.

તા. ૧૨મી અને ૧૩મીએ સાક્ષીઓ લેવાયા. કોર્ટનું મકાન સવારના દશ વાગ્યાથી સાંજ સૂધી, ધર્માંધ ભાટીઆથી ખીચોખીચ ભરાયલું રહેતું. ધર્મ પક્ષનો ભાટીઓ સાચી સાક્ષી આપવા આવ્યો કે દરેક જડસો તેના ઉપર તિરસ્કાર અને દ્વેષની નજરે જોતો અને તેનું બુદ્ધિ ધન્ય હતો. એ જે દિવસોએ કરસનદાસના ભાટીઆ સાક્ષી-

એને બધ કુટલો બધો હતો તે ૧૧મી સાક્ષી પરશોતમ હે-
મરાજની જુવાની પરથી જણાય છે. તે બિચારો થર થર
ધૂનતો ને કાંપતો સાક્ષીના પાંજરામાં આવ્યો, ને ગભરાતો
ગભરાતો બોલ્યો કે “હું ગરીબ આદમી છું, હું સાક્ષી આ-
પી શકતો નથી, મને બહુ બીક લાગે છે, હું સાહેદી પૂરી
શકતો નથી. કોઈનાં નામ દેવાની મારી મરજી નથી, હું
ધણો ત્રાસ પામું છું. કોઈનાં નામ દેવાને હું ઈચ્છતો નથી.
હું ભાડીઓ છું. બધી દુનિયા મને ગાળ દે છે. કેટલાક-
નાં નામ જાણું છું, પણ હું જે જાણું છું તે કહેવાને ડરું છું.”

ભારે લીડથી અને મોટા શોર બકારથી વારે વારે કો-
ર્ટના કામમાં અડચણ પડતી. લોકને છાતા રાખવાનું કામ એટ-
લું મુશ્કેલ થયું કે ૧૪મી તારીખે બહુ લોકને કોર્ટમાં પેસવા
હીધા નહિ. એનો લાભ લઈ ધણા યૂરોપીઅનો મુકરદમો
જેવા એ દિવસે આવ્યા. તોહમતદારોને કેદીના પાંજરામાં
પૂર્યા નહોતા. તેઓમાં કેટલાક મોટા ધનવાન અને વગવા-
ળા વેપારી હતા. બારિસ્ટરો બાર્ટન અને બેલીએ તેમના
બચાવનાં બાષણ કહ્યાં, પણ એકે સાહેદી આણ્યો નહિ. આ
વાત મોક્ષયુસિલના વકીલોને ધ્યાનમાં લેવા જોગ છે. આ-
બરદાર બારિસ્ટરો અને આબરદાર વકીલો જૂઠા સાક્ષી જિ-
ભા કરી લાવવાની મના કરેછે. તેમનાથી અજાણે વાદી
પ્રતિવાદી લાવે તેમાં તેમનો વાંક નહિ. લીલાધર ગોાકળ-
દાસ વગેરે તોહમતદારો ધણા તવંગર હતા, અને ચહાત તો
તેમની ગેરહાજરી કે બીજી જૂઠી વાત કહેવાને જોઈએ
એટલા જૂઠા સાહેદી લાવી શકત. વળી આ તેમના ગુરૂનું
કામ હતું, ને તેને ધર્મનું સમજી એના સંબંધમાં જૂઠા સમ
ખાવામાં તેઓ પાપ માનતા નહિ. ન્યાય કરવામાં પ્રમાણિક
વકીલોથી ન્યાયાધીશને એક મોટો લાભ આમ મળે છે.

સારા વકીલ સત્ય અને ઇન્સાફને મદદ કરનારા છે; જૂઠા પુરાવા અને ખોટા સાક્ષી ઊભા કરવાની સલાહ અસીલને આપતા નથી.

સર જેસફ આનોદે સાક્ષી પુરાવાનો સાર, અને કન્સિપરસીના અપરાધ વિષેનું કાયદા પ્રમાણે સ્વરૂપ પંચને જણાવી કહ્યું કે જે આ કોર્ટમાં જજનાથજી મહારાજે કરસનદાસ ઉપર માંડેલી ફર્યાદીની તજવીજમાં સાચી સાક્ષી આપતાં ભાટીઆ લોકને વારવાને, અને ખરી સાહેદી પુરતાં અટકાવવાને એકો ક્યો એવી તમારી ખાતરી થઈ હોય તો એએએ ઇન્સાફ થતો અટકાવવાનો કોશિશ કરી. એ સંબંધી ધણીક ખીના કહી અને જુઠાનીઓ સંભળાવી. બારપર પોણે ચાર કલાકે પંચ ખીજા ઓરડામાં વિચાર કરવાને ગયા. એમાં ૬ યૂરોપીઅન અને ત્રણ દેશી હતા.

આ પંચના ફેસલાની વાટ લોક આતુરતાથી જેવા લાગ્યા. નિષ્પક્ષપાતે ઠરાવ કરવાનું કામ કઠણ હતું. પ્રતિવાદીઓ વેપારી સાહેબોમાં મોટા વસીલાવાળા હતા. તેમની શરમ અને તેમનો ખર્ચ ધણાને પડે તેવા હતા. એમ છતાં ન્યાયાસને બેશી પક્ષપાત ન કરતાં પંચે સત્ય પાળ્યું. સાહેચાર કલાકે કોર્ટમાં પોતાને દામે આવી પ્રમુખ મારફત તેમણે ન્યાયાધીશને જાહેર કર્યું કે તોહમતદારોએ યુનો કીધો. એ વેળા કરસનદાસની વતી આન્સ્ટી સાહેબે ઊઠી અપરાધીઓને માટે દયા માગી. અપરાધીઓના તુચ્છ યત્નો વ્યર્થ થયા અને ન્યાયની ચડતી થઈ. હવે એકલો દંડ કરવામાં હરકત ન હોય તો મહેરબાની કરી તેથી વધારે નહિ કરશો. મી. બેલીએ માગ્યું કે કાયદા સંબંધી કેટલાક વાંધા બંને જડજેની ભરી કચેરીમાં જાહેર કરવા છે, માટે ફેસલો મોકલ રાખો. સર જેસફે એ અરજી પ્રમાણે કર્યું.

તા. ૧૭ મી ડિસેમ્બર (૧૮૬૧) ને મંગળવારે સર માધ્યુ સાસ મુખ્ય ન્યાયાધીશ, અને સર જોસફ આર્નોલ્ડની હજૂરમાં વાદ વિવાદ ચાલ્યો. ગુનેગારો અને બંને પક્ષના વકીલ બારિસ્ટરો હાજર હતા. ૧૧ કલાકે કામ ચાલ્યું ત્યાર પહેલાં રૈયતનો બારે જમાવ કોર્ટમાં થયો હતો. મેસર્સ બેલી, ગ્રીન, અને કાનોને કેદીઓની તરફથી બહુ તકરાર કરીને દલીલ દાખલા આપ્યા. તેના ઉત્તર મેસર્સ આન્ડ્રી અને ડન્બારે દીધા. અપીલ રદ ગઈ અને અપરાધીઓને સજા થઈ. શિક્ષા કરતી વેળા સર જોસફ અપરાધીઓને સારી શીખામણુ દીધી. કરસનદાસ મૂળજી ઉપર તેમના ગુરૂ જન્મનાથજી ખીજરતનજીએ આબરૂ લીધાને માટે દાવો કર્યો છે. કરસનદાસે સત્ય પ્રકાશમાં સાચું છાપ્યું છે તે પોતાના બચાવમાં સાબિત કરવા માગે છે. તેને સાબિતીઓ ન મળે એવી તમે પેરવી કરી ન્યાય થતો અટકાવવાની કોશિશ કરી એ મોટો ગુનો છે. એ ગુનાને માટે દંડ અને સજા મજૂરી સાથે કેદની સજા કાયદા પ્રમાણે થઈ શકે, પણ તમારા જેવી હાલતમાં પડેલા માણસની સમજણાદિ ઉપર નજર રાખી કેદની સજા નથી કરતો, તથાપિ બીજાઓને હવે પછી એમ કરવાને દહેશત લાગે માટે છેક હલકો દંડ નહિ કહું. એવાં શાણાં વચન બોલી ગોકળદાસ લિલાધરને અને લખમીદાસ દામજીને દરેકને એક એક હજાર રૂપિયા દંડ અને બીજાઓની પાસે એથી હલકા દંડ લઈ તેમને છોડ્યા. ન્યાયાધીશનો હુકમ સાંભળી મૂર્ખ લોક નાખુશ થયા ને ઘોંઘાટ કરવા લાગ્યા, પણ તેમને સિપાઈઓએ ઝટ ચૂપ રાખ્યા. દંડમાંથી રૂ.૧૦૦૦) કરસનદાસને ખર્ચને પેટે કોર્ટે આપ્યા. એ કામમાં કરસનદાસે રૂ.૪૦૦૦) ખર્ચ્યા.

પ્રકરણ ૬ હું.

લૈન્ગલ કેસ. કૃત્યાદના ૮ જવાબ. સાક્ષીઓ.

બરતખંડના ઈતિહાસમાં નોધી રાખવા જોગ મોટા બનાવ બન્યો તેનું વર્ણન હવે ટૂંકામાં કરુંછું. જેના અધર્મ પક્ષમાં મુંબાઈમાં ૫૦,૦૦૦ માણસ હતાં, અને આખો બરતખંડ લઈએ તો લાખો જેના સેવક હતા, જે પંડે ધનવાન અને જેના સેવકો મોટા લક્ષ્મીવંતા હતા, તેની સામે એક નિર્ધન જુવાન આવી જુદા કરવાને ઊભો. એ તરજીના ધર્મ પક્ષને ટેકો આપનારા સુધારાવાળા મિત્ર આંગળીને બેડકે ગણાઈ શકાય એટલા થોડા હતા; અને એ થોડામાં કેટલાક લોકથી ડરી ગુપ્ત રહેવા ચલાતા હતા. જહુનાયજીએ માત્ર પોતાને માટે આ ટંટો ઉઠાવ્યો નહતો, બધા ગુસાંઈજીના લાભને માટે વઢતા હતા. એણે કૃતેહ પામવાને બહુ તરફડીયાં માર્યાં. એના મંત્રી પરજુદાસે મહેનત કરવામાં કસર રાખી નહિ. અજ્ઞાન સાગરમાં ડૂબેલા વૈષ્ણવોએ પોતાની અને પોતાના ગુરૂની લાજ રાખવાને ધણાં ફાંફાં માર્યાં, પણ અસત્ય અને અનીતિને આધારે સત્ય ન્યાયના દરબારમાં જીતી શકાય નહિ. આ મોટા કેસમાંથી જન્મેલા બચ્ચાની દુર્દશાથી શોકમાં છતાં હિંમતનું ડોળ કરી સૂરતના ગુસાંઈજીએ હોશીઆરીથી બાથ બીડી.

સને ૧૮૬૨ ના જાનેવારીની ૨૫ મી તારીખે મુંબાઈની સુપ્રીમ કોર્ટના બન્ને ન્યાયાધીશો સર માથ્યુ સાસ અને સર જેસફ આર્નોલ્ડની હજૂરમાં કામ ચાલ્યું. મેસર્સ બેન્ડ્રી અને સ્કોબ્બ વાદી જહુનાયજી બ્રીજરતનજીની તરફ, અને મેસર્સ આન્સ્ટી અને દન્બાર પ્રતિવાદી કરસનદાસ મુળજી તથા નાનાભાઈ રસતમજી રાણીનાની તરફ હતા.

દ્રવ્યોદીની અરજીમાં લખેલી બાબતોમાંની આઠ ખોટી છે એવો ઉત્તર પ્રતિવાદીઓએ આપ્યો. ૧ વાદીએ અમારે શિર ચડાવેલા અપરાધ અમે કર્યા નથી; ૨ બધા હિંદુઓના ગુરુ ગુસાંઈજી મહારાજ નથી; ૩ ગુસાંઈજી બ્રાહ્મણ માનના ઉપરી કે ગુરુ નથી; ૪ ગુસાંઈજી વર્ણાશ્રમમાં જોયા નથી, અને હિંદુધર્મના સર્વોપરિ ગુરુ નથી; ૫ વલ્લભાચાર્ય પંથ પ્રાચીન નથી, આધુનિક છે, માત્ર ૧૫ મા સૈકામાં ઉત્પન્ન થયો છે, અને કેવળ પાખંડ માર્ગ છે, એટલે પ્રાચીન વેદ ધર્મની વિરુદ્ધ મત છે; ૬ સત્ય પ્રકાશમાંનું વાક્ય “તે ટીકા પરમાણુ ચાલીને પોતાના સેવકોની વડુ દીકરીઓને બગાડોછે તેથી હાથ ઉઠાવો, અને રસ મંડળી જેવી અનીતિને એકદમ નાશ પમાડો,” એનો તરગુમે કોઈના બાબાંતર કરનારે ખોટો કર્યો છે; ૭ એમાં વલ્લભાચાર્ય પંથનો પડદો ઉઘાડી તેનું સ્વરૂપ દેખાડ્યું છે તથા વાદીનાં કુકર્મો જાહેર કર્યા છે; ૮ સત્ય પ્રકાશમાં લખ્યું છે તે ખરું છે, અને કાંઈ પ્રમાણે પ્રગટ થઈ શકે એવું સાબિત કરી આપીશું.

બંને ન્યાયાધીશો આવી ધર્માસને બિરાજ્યા. મુંબાઈની વસ્તીમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. વાદી પ્રતિવાદી હિંદુ છતાં યૂરોપીઅન, પારસી, અને મુસલમાન લોકોને પણ આ મુકરદમો ચિત્તાકર્ષક હતો. આખી મુંબાઈ નગરી એનું મરિણામ જાણવાને આતુર થઈ. કામ પણ ભારે અગત્યનું હતું. વાદીના બારિસ્ટરોના પૂછ્યાથી આન્સ્ટી સાહેબે ઉત્તર આપ્યો કે દ્રવ્યોદીનો વિષય અમે છાપ્યો, પરંતુ તે લેખલ એટલે ખોટી નિન્દા નથી, તથા તે પ્રસિદ્ધ કરવાનો અમને અધિકાર હતો એ બંને વાત સિદ્ધ કરી આપીશું. એમના બાણજી પછી વાદીના સાક્ષી લેવાયા.

વાદી જહુનાથજી બીજરજી મહારાજનું નામ કોર્ટના

પટાવાળાએ પોકાર્યું તેવારે સર્વે લોક તેને આવતા નીરખવાને ચારે તરફ જોવા લાગ્યા. તેને માન આપવાને ધણા વૈષ્ણવો ઊભા થયા. થોડા ક્ષણમાં જે ઊંચા ચોપદાર આગળ, તેમની પાછળ છાતી કાઢીને ચાલતા મહારાજ, મહારાજની બાજુએ શેઠ વરજીવનદાસ માધવદાસ વગેરે મોટા વૈષ્ણવ, પાછળ નાના વૈષ્ણવ અને નોકરો, એમ ભલકાથી સ્વારી આવી. મહારાજને સાક્ષીના પાંજરામાં ઊભા રાખ્યા. શરીરે લઠ, રંગે કાળા, મધ્યમ કદના, ગાંઠે શોભીતા થોળીઆ, સુંદર પાધ અને વાગા ધારણ કરેલા, અચ્છાન સાગરમાં ડૂબેલાને મન સાક્ષાત ગોકુળના કાનતું સ્વરૂપ, એવા જદુનાથજી હિંમતથી ઊભા. જન્મમાં જૂઠું બોલેલો નહિ (?) માટે ગીતા ઉપર કસમ ખાવાની તેણે ના કહી, પણ મુખ્ય ન્યાયાધીશે ફરમાવ્યું કે સાક્ષી પૂરવી હોય તો પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઈએ, તે પરથી મહારાજે સાચું બોલવાના સમ ખાધા. એની જુવાની પણ બહુ લાંબી છે, ને તે મહારાજ લાઈબ્રેરી કેસમાંથી વાંચવાની હું ભલામણ કરું છું.

પ્રકરણ ૭ મું.

તજવીજનો અંત. મુખ્ય ન્યાયાધીશનું દૂકમનામું. સરજ. આનોદડનો ફેસલો. ગ્રંથ કર્તાના વિચાર અને વિનંતિ.

૨૨મા દિવસનો ઘણો ભાગ મી. આન્ડ્રીને વાદીના સાક્ષીઓ ઉપર ટીકા કરવાને મળ્યો. એ ટીકાનો ઘણો ભાગ વાંચવા જોગ છે. ૨૩મી રજુઆતે એટલે તા. ૪થી માર્ચ મંગળવારે વાદીના વકીલ મી. બેલીએ બાપણ કર્યું. આ મોટા મુકરદમામાં નોંધાયેલા સાક્ષી પુરાવા વિષે વિચાર ફરી અભિપ્રાય લખવાને જડજોને વખત જોઈએ તેથી

૨૪મી રજુઆત ૨૨મી એપ્રિલે (૧૮૯૨) થઇ. એ દહા-
ડે મુખ્ય ન્યાયાધીશે પોતાનો ઠરાવ વાંચ્યો તેનો સાર ની-
ચે પ્રમાણે:—

‘૨૧મી અક્ટોબર ૧૮૯૦ના સત્ય પ્રકાશમાં છાપેલા
વિષયનાં અંગ્રેજી ભાષાંતરને લઈ તેના ચાર ભાગ કર્યા. ૧.
પ્રાચીન વેદ ધર્મ પ્રમાણે વલ્લભ મત પાખંડ છે. ૨. એ
માર્ગના ગુરૂ જે મહારાજો તેઓ પાખંડ અને અનીતિ સે-
વક સેવકીઓને શીખવે છે. ૩. ધર્મને નામે એ મહારા-
જો અનીતિએ વર્તે છે. ૪. સેવકીઓ જોડે વાદી કુકર્મ
કરે છે.

વાદી કહેછે કે આ આરોપ જૂઠા છે, દેવ ભુલ્લિથી
પ્રગટ કર્યા છે, અને એથી તેને નુકશાન થયું. એ નુકશાન
ભરી આપવાની અરજ કરે છે. પ્રતિવાદીઓએ આઠ જ-
વાબ (ઈશ્યુ) આપ્યા છે. એ જવાબને ખોટા કહી પોતાનો
દાવો સાબિત કરવાને તથા તેના રદીઆ આપવાને વાદીએ
સાક્ષી આપ્યા. પ્રતિવાદીઓએ પોતાના પુરાવા આપ્યા, ને
તેના પ્રતિ ઉત્તરમાં વાદીએ સાહેદી લેવડાવ્યા.

પ્રતિવાદીઓ વિષય પ્રગટ કર્યાનું નામુકર ગયા નથી.
પણ ૧૬ જવાબમાં કહેછે કે ફટલાક ભાગનું ભાષાંતર ય-
થાર્થ નથી. તજવીજમાં તેમની આ તકરાર ખોટી પડે છે,
ખોટા એનો ફેસલો તેમની વિરૂદ્ધ કર્યો છે.

૧૬ ઈશ્યુનો એવો ફેસલો થવાથી ૧૯૧૧ ઈશ્યુની બા-
બત પ્રતિવાદીઓની વિરૂદ્ધ જાય છે. એટલે તેમણે પ્રસિદ્ધ
કરેલા વિષયમાં વાદીને હાનિ પહોંચે તેવી તેની નિંદા છે,
એવો ઠરાવ કરવો પડે છે. બહુ હોશીયાર સાક્ષી દાકતર
બાઈ દાજી હતા. તેમની જુગ્યાની પરથી સર મા. સાસ-
ની એવી ખાતરી થઈ. એ છાપવામાં કરસનદાસે કાયદાનું

ઉલ્લંઘન કર્યું કે નહિ તે વિષે ઈગ્ગાંડના કાયદા અને ત્યાંના ન્યાયાધીશોના અભિપ્રાયની ખોળ લંબાણથી કરી મુખ્ય ન્યાયાધીશે ૧લા ઈસ્તુનો ફેસલો પણ વાદીના પક્ષમાં કર્યો.

પરંતુ સાતમો જવાબ ખરો ઠરે તો પ્રતિવાદીઓ નિરપરાધી ઠરે અને તેમના ઉપર વાદીનો તુકશાનનો દાવો ચાલે નહિ એવું સર મા. સાસે વિચાર્યું. કામમાં પડેલા સાક્ષી પુરાવાની તપાસ એ મોટા સાહેબે ઘણી બારિકી અને ચતુરાઈથી કરીને કેવળ વાગ્બી નિર્ણય કર્યો. વલ્લભાચાર્યના સિદ્ધાંત રહસ્ય નામે ગ્રંથમાં તન, મન, ને ધન પુરુષોત્તમને સમર્પણ કરવાની આજ્ઞા કરી છે, અને તેના પૌત્ર ગોકુળનાથજીએ એ આજ્ઞાનો અર્થ વિસ્તારથી ટીકા કરી સમજાવ્યો. એ ટીકા ઉપરથી લેખકનું લખાણ ઉત્પન્ન થયું. પુરુષોત્તમને એટલે કૃષ્ણને તન, મન ને ધન સમર્પણ કરવાનું મૂળમાં ઠરાવેલું. મુખ્ય ન્યાયાધીશને લાગ્યું કે વલ્લભાચાર્ય પંથના લોક વલ્લભને કૃષ્ણાવતાર માનેછે, અને તેના વંશમાં જન્મનારા સદગા પુરુષો પોતાને કૃષ્ણાવતાર મનાવે છે, અને સેવક સેવકીઓ તેમને તેવા ગણે છે. જે વિધિએ કૃષ્ણની મૂર્તિને પૂજે છે તેજ વિધિએ મહારાજને પૂજે છે. આશુક માશુકનાં ગીત ગરબા કાનને નામે છે તેજ તરેહના મનને બગાડે અને સુનીતિને બ્રષ્ટ કરે એવાં ગીત ગરબા મહારાજને સેવકીઓ ગાય છે. એ વડે, અને એ પંથની લખેલી વાર્તાઓથી અને નહિ લખાયેલી દંતકથાઓથી વિહાર વિષયથી સર્વને જાણીતાં કરેછે. સૌના મોહોડા આગળ વ્યભિચાર લાવી મૂક્યો છે. કોઈ ઠેકાણે તેનો નિષેધ કર્યો નથી. તેની વિરુદ્ધ એક અક્ષર પણ લખ્યો નથી એટલુંજ નહિ, પણ તે કરનારાનાં વાર્તાઓમાં વખાણ કર્યો છે; એક કહાણીમાં તો તેવો પાપી, મંદિરમાં એકવાર

પૂંને વાળવાથી એકદમ વૈકુંઠ પામ્યો કહ્યું છે. (આ દાખ-
લા પરથી અધમ કરનાર ખેદકારક અનુમાન સહજ નીક-
ળી શકે). પરમેશ્વરની ભક્તિ પ્રેમથી કરવી, તેને આધીન
રહેવું, અને સર્વ તેનું છે એવો ભાવ મનમાં રાખવો એવું
હિંદુ ધર્મમાં ફરમાવ્યું છે, તેને ઊંધું મારી આ પંથે કાયાને
લગાડ્યું, અને તમામ મહારાજોએ કૃષ્ણાવતાર બની તેનો
લાભ લીધો. બાલ્યાવસ્થામાં નરને અને લગ્ન વેળા નારીને
તન, મન ને ધન સમર્પણ કરવાનો સંકલ્પ કરાવેથી ધણા
વૈષ્ણવો માને છે કે એ ત્રણેનાં ધણી મહારાજો થયા, અને
મહારાજો તેનો ભુંડો લાભ લેછે એ સાબિત થયું. સ્ત્રીઓને
પતિવ્રતા ધર્મ પાળવાની આજ્ઞા સ્મૃતિ શાસ્ત્રમાં છે, અને
એવું માનવું અને દુરાચાર કરવો એ જૂના વેદ ધર્મમાં
નથી, માટે પ્રતિવાદીએ સિદ્ધ કરી આપ્યું કે વલ્લભાચાર્ય
માર્ગ પાખંડ છે. મહારાજનો ઈશ્વરપણાનો એટલે કૃષ્ણાવતાર-
નો દાવો કરવો, અને ઘણા વૈષ્ણવોનું તે માનવું, અને તે-
થી નીપજતાં માણં પરિણામ વિષે કોર્ટની ખાતરી થઇ.
વાદીએ કોર્ટમાં એ દાવો નાકબૂલ કર્યો, તોપણ એમ મા-
ન્યું કે એ નહિ માનવાને સેવદ્રાને તેણે બોધ કરેલો. એ
પરથી પણ કરસનદાસનું કહેવું સાચું ઠરે છે.

મહારાજોના દુરાચાર જાહેર છે એ વાત ખરી કે
ખોટી ? એ પંથમાંના કેટલાક ભરોસો રાખવા જોગ સાહે-
દીઓના કહેવાથી સાબિત થયું કે લોકમાં એ વાત મશહૂર
છે. એનો જસ્તી પુરાવો સને ૧૮૫૫નો ભાટીઆ મહા-
જનનો ઠરાવ છે. મહારાજો હાકોરજીની સેવામાં હોયછે તેજ
વેળા સ્ત્રીઓ દર્શને જાય એવો ઠરાવ કરવાનું કારણ એ
હતું કે દર્શનને નામે નારીઓ મંદિરે જતી તેથી બિગાડ
થતો એ જાણી તેમને તેમ કરતી અટકાવવાની લોકને જ-

૩૨ જણાઇ. એ પછી વર્તમાન પત્રોમાં અને હેડખીલોમાં મહારાજેની ભુંડી કરણી અને ઈશ્વરી દાવા વિષે ભારે ચર્ચા અને કડોર શબ્દોમાં સખ્ત ટીકા ચાલે છે. કેટલાક મહારાજેની અનીતિ નજરે જોનારાની વિશ્વાસ રાખવા જોગ સાક્ષી પૂરાઇ છે. વાદીએ તથા જીવણલાલજીએ કબૂલ કરેલું કે મહારાજે વ્યભિચાર કરેછે, પણ તે બંધ પાડવાનું કામ મુશ્કેલ છે, કેમકે તેમની ઘણી પેદાશ બાયડીઓથી છે. એ વાત ખોટી હોત તો જીવણલાલજીની તે બાબત વાદી સાક્ષી અપાવત. વાદી પંડે નામુકર ગયો, પણ કોર્ટથી તેના ખોલવાપર ભરોસો રાખી શકાતો નથી. સામા સાહેદીઓની આબરૂ એવી રૂડી છે કે તેમનાં વચન સત્ય છે એમ માનવાની જરૂર પડે છે. એથી પ્રતિવાદીનું આ કહેવું પણ સાચું હતું.

હવે છેલ્લી મોટી બાબતપર વડા સાહેબ આવ્યા. વાદીએ સેવકીઓ જોડે જાર કર્મ કર્યાં અને કોર્ટમાં તેણે જૂની સાક્ષી આપી એવું સર મ. સાસના ધ્યાનમાં ઉતર્યું. લગભગ ત્રણ દિવસ સૂધી વાદી જદુનાથજીની કોર્ટમાં પરીક્ષા, પ્રતિ પરીક્ષા, અને પુનઃપરીક્ષા થઇ તેમાં, એ સાહેબ લખે છે કે, એ આદમી ઘણો બુદ્ધિમાન અને દેશી વિદ્યામાં કેટલોક કુશળ જણાયો. તેનામાં ગભરાટ કે વિસ્મૃતિ જરાએ જણાઇ નહિ. જે કહ્યું તે જાણીબૂજીને કહ્યું. એની જુબાની પ્રતિવાદીના સાક્ષીઓની જુબાનીથી ઉલટી પડી. ત્યારે સાચું કાણ? કાણે જૂઠા કસમ ખાધા? એણે કે કરસનદાસના સાક્ષીઓએ? સને ૧૮૬૦માં વાદીને ચાંદીનો રોગ થયો હતો કે નહિ, એ નક્કી કરવાને સાચી જૂની સાખ પારખવાની યુક્તિઓની કસોટી હાથમાં લઇ મુખ્ય ન્યાયાધીશે કસ કહાડ્યો. માનવંતા દાકતરો બાકિ દાજી અને

ધીરજરામ દલપતરામના કહેવાપર ભરોસો રાખવાની તે-
 ને જરૂર પડી. એ બેની પ્રતિષ્ઠા પરથી, શેઠ લખમીદાસ
 ખીમજીની જુઝાનીએ તેમને આશ્રય આપ્યો તે પરથી,
 અને વાદીને ચાલતે કામે ત્રણ દાકતરોએ ચાંદીની નિશા-
 નીને માટે તપાસ્યો તેમાંના એકેની તથા પરભુદાસની તેણે
 સાહેદી અપાવી નહિ તે પરથી બહુ વિચાર કરીને લાચા-
 રીએ વડા સાહેબે ઠરાવ્યું કે વાદીએ સ્વાર્થે પ્રતિજ્ઞા પર
 જૂઠી સાક્ષી આપી. એમ એનાપરથી વિશ્વાસ ઊઠ્યો તેથી
 એણે પોતાના લાભમાં જે તે કહ્યું તે માન્યું નહિ. પ્રતિ-
 વાદીના સાક્ષીઓના સુત્રક્ષણમાં વાદી વાંધો લઈ શક્યો ન-
 હિ. ધણાક હજી મંદિરે જનારા છે, તેમને વાદી જોડે વૈ-
 રભાવ નથી, તેઓ સ્વાર્થે બોલ્યા એવું બતાવી શકાયું ન-
 થી, પરંતુ જ્ઞાતિવાળાઓ તરફથી તેમને હાનિ થવાનો સં-
 ભવ છે, અને લોકનો મોટો જથ્થો વહેમી છે તેઓ તેમની
 નિંદા કરશે. લખમીદાસ ખીમજીની કહેલી બેટની વાત સા-
 ચી માનવી પડે છે. તે જૂઠી પાડવાનો વાદીનો પ્રયત્ન રદ
 ગયો. માટે પ્રતિવાદીનું લખાણ વાજળી હતું એ સાબિત
 થયું. તેનો મુખ્ય જવાબ ખરો પડ્યો તે જીત્યો ગણા-
 ય. પહેલા ખીજ, ચોથા, અને છઠ્ઠા ઇશ્યુનો ફેસલો વાદી-
 ના લાભમાં થયો ખરો, પણ એમાંના ત્રણ જૂજ છે, અને
 પહેલાને માટે મોટી નુકશાની અપાવી શકતા નથી, કેમકે
 ડબ્બો, પમો, ડમો, અને ટમો એ અગત્યના ઇશ્યુ પ્રતિ-
 વાદીના લાભમાં થયા. વાદીને માત્ર સડજ નામની નુકશા-
 ની મળશે, અને તે તથા તેના ધણાખરા સાક્ષીઓ કો-
 ર્ટમાં જૂઠું બોલ્યા માટે તેની તરફના ફેસલાને માટે ખર્ચ
 નહિ મળે, અને પ્રતિવાદીની તરફ થયેલા ચારે ફેસલાનો
 ખર્ચ વાદીએ આપવો.

સર જોસફ આનોલ્ડના અભિપ્રાયનો સાર.

‘આ કામ સાર્વજનિક લાભકારી છે એ બાબત એ સાહે-
બે પોતાનો અભિપ્રાય પૂરા વિસ્તારથી લખ્યો. ૧લા ઈ-
શ્યુમાં વડા ન્યાયાધીશથી એમનો મત જુદો પડ્યો. એ
મત જુદો હોવાનાં કારણ લંબાણથી સમજાવી તેનો ફેસ-
લો કરસનદાસના લાભમાં આપ્યો. એ કાયદાની તકરાર છે
માટે અહીં દાખલ કરવાની જરૂર નથી. એનો ભાવાર્થ એ
છે કે પ્રતિવાદીનું લંબાણ લેખક છે કે નહિ? વાદીની આ-
બર પર તે હૂમલો હતો, પરંતુ તે કરવાનો કરસનદાસને
હક્ક હોય અને તે હૂમલો વાજખી હોય તો તે લેખક ગ-
ણાય કે નહિ? આ બાબત ઈંગ્લિશ કાયદાનાં મૂળતત્વોની
ખોળ અને ચર્ચા ખૂબ કરી ઠરાવ કર્યો કે સાર્વજનિક
લાભને માટે જે વાત જાહેર કરવાની જરૂર હોય, અને ફ-
રજ હોય, જેથી લોકની નીતિમાં બિગાડ થતો હોય, જેથી
લોકનું અહિત થતું હોય, જે દુરાચારની લોકસુધારાને માટે
જાહેર ચર્ચા કરવાની ગરજ હોય, અને જે બિગાડ અટ-
કાવવાને લોકનો તિરસ્કાર સિવાય બીજો રસ્તો નથી તે વિષયનું
એ મતલબ પાર પડે તેવું વગર દોષનું જાહેર લંબાણ કા-
યદા પ્રમાણે અને ન્યાય પ્રમાણે લેખક ન ગણાય.

પ્રતિવાદી કરસનદાસ મુળજીએ એ વિષય છાપ્યો
તેવારે ઉપર પ્રમાણે હતું કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવાને પ્ર-
થમ તેની એ વેળા સ્થિતિ દેવી હતી તે જાણવું જોઈએ.
એનો જન્મ વલ્લભાચાર્ય પંથમાં થયો હતો, અને તેને ગળે
તે પંથની કંઠી પંથના વિધિ પ્રમાણે બાંધવામાં આવી હતી,
પરંતુ જે દુષ્ટ કરણીને તેણે જાહેરમાં ધિક્કારી તેથી કંટાળી
લેખકના વખતની પૂર્વે થોડાં વરસ થયાં તેણે મંદિરામાં
જવું બંધ કર્યું હતું, અને ગૂજરાતી બોલીમાં છપાતું તથા

ભાટીઆ અને વાણીઆમાં ફેલાયલું સત્ય પ્રકાશ નામે વર્ત-
 માનપત્રનો તે અધિપતિ હતો. ભાટીઆ અને વાણીઆ
 મહારાજોના પૂરા ભક્ત છે. વાદી પંડે વાણીઓ છે. બીજું
 જોવાનું એ છે કે એવી અવસ્થામાં પોતાના પંથના લોકના
 અને પોતાની જ્ઞાતિના બોધને અર્થે, અને પોતાના પત્રના
 વાંચનારાના લાભને માટે મહારાજોનાં દુરાચરણ જાહેર ક-
 રવાં અને તેઓ વિષે લોકના મનમાં ધિક્કાર ઉત્પન્ન કરવાને
 પ્રયત્ન કરવો એ પ્રતિવાદી કરસનદાસની ફરજ હતી કે ન-
 હિ? એમાં એનું હિત હતું કે નહિ? સર જ. આનોંદડને
 લાગ્યું કે તે બૂંને હતાં. વર્તમાન પત્રનો અધિપતિ દેશનો
 ઉપદેશક છે. અર્વાચીન કાળમાં જે ગુણે કરીને વર્તમાન
 પત્રો સંસારને દોરનારાં મોટાં બળોની પંક્તિમાં દાખલ થયાં
 છે તે ગુણ તેના વાંચનારાને સુબોધ કરવો, સુધારવા, અને
 જ્ઞાની કરવાનો છે. ભુંડી વાતને અને જંગલી આચાર વિ-
 ચારને ઉઘાડા પાડવા અને ધિક્કારવા, તથા જે ચાલ ચલણ
 સુતીતિ વિરુદ્ધ, અને સંસાર સુધારાનાં વેરી છે તેઓ
 ઉપર હૂમફાળ કરવા એ વર્તમાન પત્રોની સર્વોત્તમ ધર્મ
 અને અવશ્યની ફરજ છે, એવા બિગાડ અને એવી ભૂલો
 કાળે કરીને માન પામી પવિત્ર ગણાઈ હોય, ચાલ પડી
 જવાથી રક્ષણ પામી હોય, અને નાત જતમાં મોટા ને
 વગવાળા આદમીઓથી આશ્રય પામી હોય, અને તેને સુ-
 ધારે એવું બીજું કંઈ ન હોય તો વચમાં પડ્યું એ વર્ત-
 માન પત્રોનું કામ, અને વર્તમાનપત્રોની ફરજ છે. લોકના
 અભિપ્રાય ઉપર એ દુરાચાર અને ખોટા વિચારનો આધાર
 હોયછે, માટે દલીલ દાખલાથી, તિરસ્કાર, અને હાસ્યથી
 લોકના અભિપ્રાય ફેરવી એખા કરવાની કાશિશ પ્રમાણિકપણે
 અને પરમાર્થે કરવી જોઈએ. સત્ય પ્રકાશના અધિપતિએ

પોતાની આ ફરજ બજાવી વાજખી કર્મ કર્યું. ભાટીઆને અને વાણીઆને મહારાજનેના અપરાધ દાખવ્યા એ તેણે ઠીક કર્યું.

જ્યારે કરસનદાસે એ વિષય લખ્યો ત્યારે એ બાબતનું જ્ઞાન લોકમાં ચાલતી વાતોથી, તથા પોતાના પંડના અવલોકનથી, તથા ૧૮૫૫માં ભાટીઆ મહારાજને કરેલા ઠરાવથી તેને થયું હતું. પુષ્ટિ માર્ગના ગુરુઓ ઘણું કરીને વિષયી છે અને વાદી જડુનાથજીનાં લક્ષણ પણુ તેવાં છે એ બંને બાબતો તેણે સારે આધારે જાણી હતી. પ્રતિવાદીનો પાકો દોસ્ત નર્મદાશંકર લાલશંકર સૂરતનો વતની છે ને વાદી પણ સૂરતનો વતની છે. નર્મદાશંકરનું રહેવું સૂરતમાં થયલું તેવારે તેના જાણવામાં વાદીના દુર્યુજો આવેલા અને તેણે કરસનદાસને કહેલા. તકરારી બાબત છાપ્યા પહેલાં પાંચેક માસપર એના જાણવામાં આવ્યું કે એ માર્ગના ગ્રંથોમાં પણ અનીતિને ટેકો આપ્યો છે. એના ખાસ મિત્ર જીવાન નાગર બ્રાહ્મણ નર્મદાશંકરે એક મરાઠી પુસ્તકમાંથી ગોકુળનાથજીની ટીકાનો શ્લોક બતાવ્યો. આ મરાઠી ગ્રંથ વાંચવાથી વધારે તજવીજ કરવાનું મન પ્રતિવાદીને થયું. એને સંસ્કૃત આવડતું નથી, પણ વ્રજ ભાષા સમજે છે તેથી તે બોલીના ગ્રંથોમાં ખોળ કરી. જે તરણ બ્રાહ્મણે એને મરાઠી ચોપડી આણી આપી તેને સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન છે તે પરથી તેણે ગોકુળનાથજીના સમર્પણ સંબંધી શ્લોકનો અર્થ સમજાવ્યો. અર્થ વિષે વાંધો લેવામાં આવ્યો છે, પણ એ અર્થની તકરારનો નિર્ણય કરવાની જરૂર નથી. આ કામમાં ટીકાકાર ગોકુળનાથજી પર તોહમત નથી, પણ કરસનદાસ ઉપર છે. ગોકુળનાથના મનમાં શો અર્થ હશે તે જાણવાની જરૂર નથી, પણ તેનાં વચનનો કે ખીજનાં

વચનનો શો ઉપયોગ થયો છે તે નક્કી કરવાનું છે. સાક્ષી પુરાવા પરથી એાખું માલૂમ પડ્યું છે કે લાંબી મુદત થયાં સેવકસેવકીઓ મહારાત્રેને કૃષ્ણાવતાર માને છે, ને તેમને ઈશ્વર ગણે છે, તેથી જે કૃષ્ણને કે ઈશ્વરને સમર્પણ કરવાને દુરમાન્યું હોય તે તેઓને કરવું એવો માયનો વલ્લભાચાર્ય માર્ગવાળા કરે કે નહિ એનો નિશ્ચય શાથી થાય? એ નિશ્ચય કરવાની પણ આ કામમાં જરૂર નથી. કૃષ્ણદત્તે વિષય છાપ્યો તે વારે વાદી અને તેના બંધુઓ એ વચનનો એવો અર્થ કરી વર્તે છે એવું માનવાને પ્રતિવાદીને કારણ હતાં કે નહિ, તેનો નિશ્ચય કરવાનો છે. પુરાવાપરથી સિદ્ધ થાય છે એ કે અર્થ ખરો છે એવું તે વેળા તેણે પ્રમાણિકપણે માન્યું હતું. પોતાને સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન ન હોવાથી એના ઓળખાણમાં તે જાણનાર ભરોસાદાર જે હતા તેમને તેના અર્થ પૂછ્યા અને તેમણે કહેલા અર્થ માન્યા.

કરસનદાસની સ્થિતિ, દુરજ, અને જ્ઞાન એ પ્રમાણે હતાં. હવે તપાસ કરવાની છે કે એણે શાના ઉપર અને કોના ઉપર દૂમલા કર્યા?

આ સંસારમાં થતાં મોટાં પાપ ઉપર તેણે દૂમલા કર્યા. પોતે જે પંથમાં છે તે પંથમાં વંશપરપરા મનાતા ગુરૂ પંથના લોકની વહુ જેટીઓની લાજ લૂંટતા હતા. (જેઓને વાસ્તવિક જોતાં ગુરૂઓએ પોતાની દીકરીઓ ગણવી જોઈએ) તેમની જોડે (ચોરી છૂપીથી નહિ પણ) ધર્મને પવિત્ર નામે અને ધર્મની આજ્ઞા છે એવો ઢોંગ કરી, ધર્મને બદલામ કરી, છીનાણું કરતા હતા. આ દુરાચારનો, આ અત્યાર કર્મનો પ્રતિવાદીએ જાહેર ધિક્કાર કર્યો. એ ધિક્કાર રોપથી, જીરૂસાથી, અને કડવાં વચનોથી કરસનદાસે કર્યો, પણ તે કરવામાં તેણે કાયદાની મર્યાદા ઓળંગી નથી;

જાહેર લખનાર તરીકે માત્ર પોતાની ફરજ બજાવી છે. સંસારમાં સુતીતિની જરૂર છે માટે એવાં દુષ્ટ કર્મોને ખુલાં પાડી હુંદી મારવાં જોઈએ. એવાં લખાણને લેખક કહીએ તો પાપી માણસોને અનીતિ કરતા જોઈ કોપાયમાન થઈ કંઈ પણ યોગ્ય શબ્દોમાં તેમનો તિરસ્કાર કરનારા મહા પુરુષો થઈ ગયા છે તેઓને લેખક લખનારા કહેવા પડે. 'આવાં કુકર્મ ઉપર, આવાં અગ્રીર પાપ ઉપર કરસનદાસે હમલા કર્યા. હવે કોના ઉપર તેણે હૂમલા કર્યા? જવાબ—એ મહા પાપ કરનારા ઉપર. એ મહા પાપ કરનારા કોણ છે? જવાબ—મહારાજે, અને તેઓમાંનો એક મહારાજ વાદી છે તે એવાં કર્મો કરેછે માટે તેમના ઉપર હૂમલા કર્યા. જે લખાણ ઉપર દ્રવ્યદંથ છે તેમાં લખ્યું છે કે 'આ કળિયુગમાં વલ્લભાચાર્યદિ ઘણાક પાખંડ પંથો જાડ્યા છે, પરંતુ કોઈ પંથવાળાએ મહારાજેના જેવું નિર્લજ્જપણું, મહારાજેના જેવી પાકાર્ઠ, મહારાજેના જેવું સ્ત્રીલંપટપણું, મહારાજેના જેવી લુચ્ચાઈ અને ઠગાઈ કોઈએ કરી નથી. તેઓ ગોકુળનાથજીની દીકા પ્રમાણે વર્તી વૈષ્ણવોની વહુઓ જોડે અને દીકરીઓ જોડે જનકર્મ કરેછે.' એમ પ્રતિવાદી કરસનદાસે કુકર્મ કરનારા આખા વર્ગ ઉપર હૂમલો કર્યો છે, અને વાદી જહુનાથજી એ વર્ગમાં છે માટે તેના ઉપર પણ ધસારો કર્યો છે. એમ કરવામાં વાદીને પંડને વગોવવો અને તેની આયર લીધી એ વાત ખરી છે, પણ તેમ કરવાને વાજખી કારણ હતાં. મહારાજેનાં દુષ્ટ કર્મોને જાહેર કરવાથી અને તેઓપર લોકનો તિરસ્કાર આણવાથી સંસારને જે મોટા લાભ થયા તેને મુકાબલે જહુનાથજીને નુકશાન થયું તે કાંઈ લેખામાં નથી. જે કર્મોનો ધિક્કાર કરસનદાસે જાહેર કર્યો તે અનીતિનાં કર્મો હ-

તાં. અને જહુનાથજીએ સાધારણ ખાનગી માણસ થઇ કર્યો નહતાં, પણ મહારાજની પદ્ધિથી એટલે લોકના ગુરૂપણથી કર્યો હતાં. એ માટે પહેલી ફર્યાદ કરસનદાસની હતી. એ ફર્યાદ લોક સિવાય ખીજા કોની આગળ કરે? સાઠ પાંસેઠ મહારાજે છે પણ તેઓનો જખરો ઉપરી, તેઓને પાધરે રસ્તે ચલાવી શકે તેવો કાઈ નથી. મેવાડના નાથદારનો મહારાજ માત્ર નામનો વડો છે. હિંદુઓમાં કે સરકારી કચેરીઓમાં આવી ફર્યાદ સાંભળનાર કોઇ નથી માટે છાપાની મારફતે લોકથી દાદ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો; ખીજો ઉપાય નથી. પ્રતિવાદી કરસનદાસે તેમ કર્યું. એ ગેરવાજખી કર્યું નથી. સત્યપ્રકાશના એડિટરનો એમ કરવાનો હક્ક હતો; તેની ફરજ હતી. જે લોકની હજૂરમાં એ ફર્યાદ થઇ તેમને એ સાંભળવાનો અધિકાર હતો. સંસારનો પાયો અને સંસારનું બંધારણ સુનીતિ ઉપર છે, માટે સુનીતિનો ભંગ થતો અટકાવવો એ લોકનું કામ છે. ભુંડાં કમોં કરનારાની વિરુદ્ધ અને અપરાધ થતા અટકાવવાને પ્રતિવાદીએ દ્રેષ્યબુદ્ધિ વિના પરમાર્થે ઘટતા શબ્દોમાં લખ્યું એ વાજખી કર્યું, માટે તે લેખલ ન કહેવાય. એમાં વાદીનું નામ દાખલ થયુંછે તે વાદીના લખાણથી થયું છે. વલ્લભાચાર્ય મતનો, અને તે પંથના ગુરૂઓની એટલે પોતાની અને પોતાના કુટુંબીઓની રહેણીનો બચાવ કરવાને તેણે સત્યપ્રકાશ, આબુક, વગેરે દેશી વર્તમાન પત્રોમાં અને સ્વધર્મ વર્ધક નામે પોતાનાં માસિક પુસ્તકમાં કરસનદાસને વાદ વિવાદ કર્યો. એથી ઉત્તર અને પ્રતિઉત્તર ચાલ્યા, તથા ખીજા મહારાજે વિષે મહામ લખાયું અને વાદીનું નામ આગળ પડ્યું. એમાં પ્રતિવાદીનો વાંક નથી. વાદીને વિષે જે લખ્યું છે તે હુમલો નથી પણ માત્ર અંતઃકરણથી

દીધેલી સાચી શીખામણુ છે; તેના ઉગર લૈખ્ય નથી. માટે
૧લા ઇશ્યુનો ફેસલો પ્રતિવાદીના લાભમાં થવો જોઈએ.

ખીજા બધા ઇશ્યુ વિષે સર જ. આર્નોલ્ડનો અભિ-
પ્રાય વડા ન્યાયાધીશના અભિપ્રાયને મળતો હતો. પ્રતિવા-
દીના ૭મા અને ૮મા, એ ઉત્તર મોટી અગત્યના અને
ખરા છે, તથા તેના મજબૂત પુરાવા કામમાં પડ્યા એ સં-
બંધી એ સાહેબે ઘણું લખ્યું છે. એ પુરાવાના એણે આ-
ર ભાગ પાડ્યા. ૧લામાં વક્ષભાચાર્ય માર્ગ અને તેના સિ-
દ્ધાંતો વિષે; ૨જામાં મહારાજાને અને તેમના સેવકોનો સં-
બંધ કેવો છે તે વિષે; ૩ જામાં મહારાજાનેની બદચાલની
સાખ વિષે; અને ૪થામાં વાદીનાં વ્યભિચારી લક્ષણુ વિષે.

પહેલી બાબત વિશે આર્નોલ્ડ સાહેબ લખે છે કે હ-
રકોષ્ઠ ધર્મનું સ્વરૂપ તે ધર્મના ગ્રંથોમાંથી વિરૂદ્ધ પક્ષે જો-
ળી કાઢેલાં વચનો પરથી પૂરું જણાય નહિ; પણ આ કા-
મમાં એ વચનોની જોડે હુશિઆર સાક્ષીઓથી જે ખુલાસો
મળ્યો છે તે પરથી સાધારણ અનુમાન કરી શકાય છે. મ-
હા વિદ્વાન દાકતર વિલ્સને બહોળા અભ્યાસથી જ્ઞાન મે-
ળવેલું તે કહેછે કે પુષ્ટિમાર્ગ નવો છે, ને વિષયભોગનો છે,
કેમકે બાળકૃષ્ણ અથવા કૃષ્ણના કિશોર વયની એમાં સે-
વા દાખલ કરી છે, ને તેના ભવના ખીજા સમયથી એ
સમયને શ્રેષ્ઠ ગણ્યો છે. આટલામાં બધું આવી જાય છે.
૧૬૦૦૦ ગોપીઓના પિયુ કૃષ્ણને પૂજાવી ધર્મમાં ઈન્દ્રિય-
ભોગ આણ્યો, અને તેના વિષયભોગને મોક્ષનું સાધન કહ્યું.
અસલ બ્રાહ્મણ ધર્મના ઉત્તમ વિચારને આ પંથમાં કેવા અ-
ધમ કરી નાંખ્યા છે! આખું વિશ્વ જેનું અંગ છે તે અના-
દિ વિભુ, તે અવિનાશી પરમાત્મા, જેનાથી સર્વ જીવેછે તે
બ્રહ્મને વિષે હરેક આત્માને અંતે ભળવાનું છે; એનું નામ

મોક્ષ કે મુક્તિ. આ મહાન્ વિચારને વલ્લભાચાર્ય મતમાં કૃષ્ણ જોડે વિષયભોગનાં રૂપમાં લાવી મૂક્યો છે. આ સ-
મજવાને વાદીએ બૃહદ્ વામન પુરાણની ગપ પ્રગટ કરી.
વેદના મંત્રોને કૃષ્ણ સ્વરૂપનું દર્શન કરવાનું મન થયું. પ્રા-
ચીનાથી પ્રસન્ન થઈ કૃષ્ણે તેમને દર્શન દીધું. કૃષ્ણને જોઈ
વેદ મંત્રો મોઢ પામ્યા. તેમને કૃષ્ણને ભોગવવાની ઈચ્છા
થઈ. એ ઇચ્છા પાર પાડવાને નારી રૂપ માગ્યું. તે પણ
કૃષ્ણે આપ્યું. તેમને વ્રજમાં ગોપીઓનો અવતાર આપ્યો,
અને તેમની કામના પૂરી પાડી. એ પરથી વાદી જદુનાથ-
જી અનુમાન ન્કરે છે કે ‘વ્યભિચાર ભાવમાં પાપ હોય તો
કૃષ્ણ વેદોને એવી ભક્તિ ન કરવા દે. બ્રહ્મને આપ પ્રમા-
ણે, કે વર માનીને કે ભાઈ કે પુત્ર સમજીને નજરમાં
આવે તેમ સેવો. તે બધે રૂપે છે.’ જૂના વેદ ધર્મમાં મા-
ણસનાં નાશવંત શરીરમાં રહેલા આત્મા અને અનંત પરમા-
ત્મા જેની મર્યાદા કોઈ કાયાથી થતી નથી એટલે જે અ-
ખંડ પરબ્રહ્મ છે તેમાં લળી જવાના સ્વચ્છ અને શ્રેષ્ઠ વિ-
ચારને ઠેકાણે વિષ્ણુના અવતારોમાં જે અતિ વિષયી છે
તેની દેહ જોડે વિષયભોગને લાવી રાખ્યો. પણ અહીં એ
ખીભત્સ ધારણા અટકી નથી એવું મથુરાંદાસ લવજીની
જીજ્ઞાની પરથી જણાય છે. કાન ગોપીની કાયાનો યોગ વ્ર-
જમાં થયો તેવો હવે કળિયુગમાં પૃથ્વી ઉપર થઈ શકતો
નથી, (કેમકે કૃષ્ણ હાલ ગોલોકમાં છે,) અને એવા યોગ
વિના જીવની મુક્તિ યાય નહિ. માટે બધા મહારાજો કૃ-
ષ્ણના અવતાર છે; તેમની કાયા જોડે એવો યોગ થયાથી
(એટલે વૈષ્ણવી સેવકીઓ મહારાજો જોડે વ્યભિચાર કરી
તેમને ભોગવેથી જેમ ગોપીઓ કાનને ભોગવી પામીઓ
તેમ) તેઓ મુક્તિ પામે છે. એમ એ ધર્મ કેવળ વિષયભો-

ગતો છે. રાસલીલા એ સર્વોત્તમ સુખ. ગોલોકમાં જાય તે ત્યાં સદા રાસ રમે. મહારાજને રાસલીલા સાગર કહે છે, અને તે મરે છે ત્યારે લીલાવસ્તાર્યા કહેછે. સેવકીઓ મહારાજને ગીતો ગાય છે તે ઉભરાતા શૃંગારરસનાં છે. સેવકીઓ મહારાજને પિયુ અને પરમેશ્વર માને છે; એજ ચાર અને એજ કૃષ્ણ. વિષ્ણુ પુરાણમાં લખ્યું છે કે કૃષ્ણ-વિયોગની હરેક ક્ષણ ગોપીઓને લાખો વરસ જેવડી લાગે છે. આપ, વર, અને લાઇની મના છતાં તેઓ રાત્રે વહાલા કૃષ્ણ જોડે લીલા રમવા જાયછે. વાદીએ કપૂત્ર કર્યું કે હાલ પણ એવાં વિષયી પ્રેમનાં ગીતો સેવકીઓ મહારાજને ગાય છે. મથુરાંદાસ લવજી કહે છે કે ‘મહારાજની આગળ સેવકીઓને છીનાળાંનાં ગીતો ગાતી મેં ઘણી વાર સાંભળી છે.’ ખટાઉ મનકજી કહે છે કે એ ગીતાં નિર્લજ્જ અને ફટાણાંનાં છે. ‘અમારા વર તમારા સેવકો નથી પણ આપ છો’ એવી મતજળ એકમાં છે. નમૂતાને માટે એમાંની એક ગરખી ન્યાયાધીશે પોતાના અભિપ્રાયમાં દાખલ કરી છે. આપણે તો એવાં ઘણાંએ સાંભળીએ છીએ. એ પદ્ધતિ તેણે બતાવ્યું કે જે ગ્રંથોને એ પંથમાં પ્રમાણ ગણ્યા છે તેઓમાં મહારાજને ઠાકોરજી સમાન માનવાનું ફરમાવ્યું છે. એમાં લખ્યું છે કે જે ગુરુ અને ઠાકોરજીમાં ભેદ ગણશે તે બીજે અવતાર સીચાણો થશે. ગુરુને પરમેશ્વર જાણવા. પરમેશ્વરથી પણ વધારે માનવા, કેમકે પરમેશ્વરના કોપથી ગુરુ બચાવે, પણ ગુરુદેવના કોપથી કોઇ ઉગારી શકે નહિ. માટે ઠાકોરજી અને ગુરુ એ બંનેને અવશ્ય પૂજવા. જે વિધિએ ઠાકોરજીની સેવા કરવી તેજ વિધિએ ગુરુની સેવા કરવી. આ જગતમાં ઘણી પ્રકારનાં પ્રાણી છે. તેમાંનાં જેઓ શ્રી પુરુષોત્તમજીના પ્રત્ય-

ક્ષ અવતાર જે શ્રી વલ્લભાચાર્યજી, શ્રી ગોસાંધજી, અને તેમના બાળ તેમને શરણે જઈ રહ્યા છે તેઓનાં ધન્ય ભાગ્ય, જે પંથમાં આવે બોધ ને એવું જ્ઞાન છે તે પંથના સાધારણ સેવકો કૃષ્ણ અને મહારાજને એક અને સમાન માને, અને તેમની આંધળી ભક્તિ કરે, અને તેમની વહુ દીકરીઓ મહારાજ જોડે સૂવાને ઠાકોરજી જોડે સૂવાની બેરેખર તથા મોક્ષ પામવું ગણે એમાં નવાઈ નથી. વાદીના પહેલા સાક્ષીઓથી, પ્રતિવાદીના સાક્ષીઓથી, વાદીના પછીથી આપેલા સાહેદીઓથી, અને વાદીની જીજ્ઞાસીથી સાબિત થાય છે કે ઉપર લખ્યા પ્રમાણે મહારાજને સેવકો માને છે. ગોપાળદાસ માધવદાસ જે મોટો આખરદાર સાહેદ હતા તેણે કહ્યું કે અમે મહારાજને લાંબા ચર્ચને પગે લાગીએ છીએ, ધૂપ, દીપ, ફૂલ ને ધનથી પૂજીએ છીએ. જેમ ઠાકોરજીને આરતિ કરીએ છીએ તેમ મહારાજને કરીએ છીએ. બાયડીઓ મહારાજને જૂલાવે છે. અમારા પંથના કેટલાક લોક મહારાજને પરમેશ્વર માને છે, કેટલાક નથી માનતા. કેટલાક બાપીઆ અને વાણીઆ મહારાજને પરમેશ્વર માને છે. તેનાં આવેલાં પાન સોપારી લોક ખાય છે, તેનું પહેરી નાહેલું ધોતીયું નીચોવી તે પાણી પીએ છે, ને તેના પગને અંગૂઠે અડેલા પાણીને ચર્ણામૃત કહે છે. વરજીવનદાસ માધવદાસ કહે છે કે કેટલાક વાણીઆ મહારાજને ગુરૂ માને છે અને પરમેશ્વર માને છે. મહારાજ પર્વણીને દિવસે સ્નાન કરેછે તેવારે હું તેને કેસર ચોળું છું. ઠાકોરજીને પણ એમજ કરે છે. પ્રતિવાદી કરસનદાસની તથા નારાયણ દીનાનાથજીની જીજ્ઞાસીઓપરથી એજ નીકળે છે. એ પાછલાને જીવણજી જોડે દોસ્તી હોવાથી માત્ર ગુરૂ એવું સમજાવવાના કાંકા માર્યા, પણ પ્રતિ પરી-

ક્ષામાં ખીજ પંથોના અને આ પંથના ગુરના ભેદ સમજ-
વવામાં સપડાયા. મથુરાંદાસ લવજી ગંભીર, આયરદાર, ઉ-
મંગી, જેણે ઘણા ગ્રંથનું જ્ઞાન સંપાદન કરેલું, અને જેના
પ્રમાણિકપણા વિષે શક આવેલો નહિ, જે વલ્લભાચાર્ય પં-
થી અને જ્ઞાતે ભાડીઓ છે, તે કહે છે કે પૂર્ણ પુરષોત્તમ
પૂજ્ય છે તે ગોક્ષોકમાં છે; વલ્લભ, વિકલનાથજી અને તે-
ના વંશજો તેના અવતાર છે. વલ્લભ તેના મસ્તકનો અવ-
તાર હતો. (એ વાત વાદીએ કબૂલ કરી.) ભાડીઆની વ-
સ્તીનો વધારે મોટો ભાગ હાલના મહારાજોને પણ પૂર્ણ
પુરષોત્તમ અને મહાપ્રભુજી સમજી સેવે છે. તેમની છખી-
ઓની પૂજા કરે છે, અને જીવણજી, જદુનાથજી વગેરે ના-
મ એ પૂજામાં દે છે. જેમ ઠાકોરજીને પૂજે છે તેમજ તે-
મને મહાપ્રભુ, શ્રી પ્રભુ વગેરે કહી પૂજે છે. તેમની ચર-
ણુરજ મોઢામાં મૂકે છે. મુંબઈના મોટા પંડિત અને સ-
ન્નન દાકતર ભાઉ દાજીની સાક્ષીપરથી પણ સ્પષ્ટ જણા-
ય છે કે મહારાજોને તેમના ભગતો કૃષ્ણ માને છે. આ
સાક્ષીઓનું કહેવું જૂઠું પાડવાને વાદીએ કેટલાક સાહેદો ર-
જી કયા અને પંડે જીજ્ઞાની આપી. પણ શી વાતની ના
કહેવી એ પ્રથમથી નક્કી કરી તેઓ આવ્યા હતા. તેઓ-
ને શીખવી રાખેલા જણાયાથી તેમના બોલ માની શકાય
નહિ. વખતે ભૂલ થાપથીજ તેઓ સાચું બોલ્યા છે, બા-
કીનું બધું શીખવી રાખેલું કહી ગયા. તેમનાથી અગ્નણે
ખોલાઈ ગયું તેથી પણ વાદીનું નામુકર જવું ખોટું પડે છે.
વાદી પંડે પણ પ્રતિ પરીક્ષામાં પકડાયો. પોતાના વકીલના
સવાલના જવાબમાં તેણે કહ્યું કે મહારાજોને કોઈ વૈષ્ણવ
ધર્મર માનતો નથી. પણ પ્રતિવાદીના વકીલે પૂછ્યું તેવારે
માન્યું કે તેણે (એટલે જદુનાથજીએ) મના કરી ત્યાર પહે-

લાં કેટલાક સેવકો શરૂને ઈશ્વર માનતા. એ સર્વ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે એ પંથમાંના ભોળા સેવક સેવકીઓ તો ખચીત મહારાજને ઈશ્વર માને છે.

હવે ૩૭ અને ૪થી જાણત એટલે મહારાજની કુચાલ અને વાદીની કુચાલ વિષે અભિપ્રાય આપ્યાની પૂર્વે પ્રતિવાદીના સાક્ષી પોતાને સાચા લાગવાનાં કારણ સાહેબે લખ્યાં છે. વાદીના સાહેબોથી અને કોર્ટમાં જોવા આવનારા લોકના દેખાવપરથી માલૂમ પડ્યું હતું કે કરસનદાસની અને તેની તરફના સાક્ષીઓની વિરૂદ્ધ લોક હતા. એમને માથે નાતબહાર મૂકાવવાનું બય બમતું હતું; કેટલાકને પોતાના પંડની ધાસ્તી હતી, અને કેટલાકની રોજી જાય તેવું હતું. મહારાજની સામી સાક્ષી આપવાથી તેમને ખીક અને તુકસાન હતાં. વળી કરસનદાસના સબજા સાહેબો વિદ્યાર્થી, જીવાનીઆ, એડિટરો, અને અશ્રદ્ધાવાન માણસો ન હતાં. ધણાક પાકી ઉમરના, ગંભીર, કુટુંબ, કપીલાવાળા, અને એ પંથને તથા પંથના પુસ્તકોને માનનાર આચરદાર પુરોષો હતા. લખમીદાસ ખીમજી, લાટીઆ મહાજનના ખાર શેઠીઆમાંના એક, મંગળદાસ નથુભાઈ તે પણ વાણીઆના શેઠીઆમાં અને કન્યાશાળા સ્થાપનાર; ખટાકિ મકનજી, મથુરાંદાસ લવજી, દાકતર બાકિ દાજી વગેરે સદ્ગૃહસ્થો હતા. દાકતરને મહારાજેના સેવકોમાંનાં ધનાઢ્ય કુટુંબોમાં ભારે ધરાકી હતી, અને જ્યાં મહારાજેને તેણે ઝોસડ કર્યું છે. માટે વાજખી અનુમાન થઈ શકે છે કે બય અને હાનિ ભોગવી એમણે સાક્ષી આપી તે સત્યની ખાતરીથી, અને પ્રજાના બલાને માટે પોતાની ફરજ સમજીને આપી છે. વાદીએ અને વાદીના સાક્ષીઓએ તેનાં આચરણ સંબંધી જે કહ્યું તેમાંના કેટલાક ઉપર બરોસો નહિ રાખવાનાં તથા તેમાંનું

કેટલુંક સાચું હોય તોપણ તેથી જદુનાથજી નિરપરાધી કરતો નથી તેનાં કારણ લખી સાહેબે વાદીના મુખ્ય સાક્ષીઓની જુગાનીના આ બેડ બાળતોના ઉતારા કરી તથા વાદીની અને સાક્ષીઓની જુગાનીઓ ઉપરથી યથાર્થ અનુમાન કરી ફેસલો આપ્યો છે. એ બંને બાળતોમાં એટલે મહારાજોનાં દુરાચરણો વિષે અને વાદી જદુનાથજીનાં દુરાચરણ વિષે સત્યપ્રકાશમાં લખ્યું છે તે ખરું છે. વાદીની જુગાનીને ખૂબ ચુંચી તેના ચૂરેચૂરા કરી નાંખ્યા ને તેનું બઠાણ પકડી કાઢ્યું.

એ પ્રમાણે આ પ્રખ્યાત મુકરદમાનો અંત આવ્યો. વાદી જદુનાથજી શ્રીજરતનજી હાર્યા અને પ્રતિવાદી કરસનદાસ મુળજી જીત્યા. “ ધર્મો જય,” “ સત્યમેવ જયતે ” એ વચનો આ જૂઠી દુનિયામાં ને કળિયુગમાં પણ આ વેળા ખરાં પડ્યાં. કરસનદાસને આ કામમાં રૂ ૧૩૦૦૦) ખર્ચ થયો. એ ખર્ચનેપેટે વાદી પાસે રૂ ૧૧૫૦૦) કોર્ટના હૂકમથી મળ્યા તે બાદ જતાં કરસનદાસને માથે રૂ ૧૫૦૦) પડ્યા. એ સિવાય એ ખાતે બીજો ઉપલક્ષ ખર્ચ થયો. ભાટીઆ કન્સિપરસિ કેસમાં તેને રૂ ૧૦૦૦) ખર્ચવા પડ્યા. વાદીને પોતાનો તમામ ખર્ચ આપવો પડ્યો. બેડ તરફ મળી શુમારે રૂ ૬૦૦૦૦) ખર્ચ થયા. એ સાઠ હજારમાંથી આશરે પચાસ હજાર વાદી જદુનાથજીને આપવા પડ્યા. એટલે ફર્યાદ કરી નુકશાનની જેટલી રકમ માગી હતી તેટલી તેને પોતાને ખર્ચવી પડી.

કરસનદાસ મુળજીનાં સુકૃત્યોમાં સૌથી મોટું આ છે. જે ભારે ખર્ચથી, મોટા શ્રમથી, મોટાં સંકટથી, તથા ધાનસ્તીથી હાંસલ થયું તે છોડી ન દેવું જોઈએ. આ મુકરદમાથી મોટી અસર થઈ છે, અને હવે પછી થશે. બહુ લં-

બાણના ભયથી તથા બીભત્સથી કંટાળીને સાક્ષીઓની જુ-
 બાનીઓ મેં મૂકી દીધી છે. સર જેસફ આનોદડની ટીકા
 કેવળ સાચી અને જડખેસુલાખ છે. પરંતુ લંબાણ થવાના
 ભયથી મેં બધાનું ભાષાંતર કર્યું નથી. એમાંનાં અમૂલ્ય વ-
 ચનથી, અને એમની પવિત્ર વાણીથી આ પુસ્તકને પાવ-
 ન કરવું જોઈએ માટે એમના લખેલા હૂકમનામાની છેલ્લી ક-
 લમના છેલ્લા વચનામૃતનો તરજીમો દાખલ કરુંછું—“આ કા-
 મમાં ઘણો કાળ મિથ્યા રોકાયો નથી. પશ્ચિમ હિંદુ-
 સ્તાનના ચતુર લોકની રૂબરૂ જાહેરમાં આ મોટી બાબતની
 ચર્ચા થઈ તેનાં પરિણામ લાભકારી થવાંજ જોઈએ.
 કેટલાક એથી વિચાર કરતાં શીખ્યા હશે; કેટલાકે તજવી-
 જ કરવા માંડી હશે. ધર્મ સંબંધી નિવેડો કરવાનું કામ આ-
 મારી આગળ નથી; સુનીતિ સંબંધી તકરારનો ફેસલો કર-
 વાનું કામ છે. વાદી અને તેના સાક્ષીઓ એમ કહે છે કે
 જે અનીતિ છે તે ધર્મ ન હોય; જે આચરણથી સુનીતિ-
 નો પાયો ખોદાય, જેથી અનાદિ અને અચળ સત્યનો ભં-
 ગ થાય તે ધર્મને નામે અને ધર્મની મંજૂરીથી સ્થાપન
 થાય તો સંસારના સુખને અર્થે અને માણસ જાતના લાલને
 માટે તેનો જાહેર ધિક્કાર કરવો જોઈએ, તેની જાહેર ફ-
 જેતી કરવી જોઈએ. એ પ્રમાણે તેમણે કર્યું. જે ભય અ-
 ને તુકસાનનો હિસાબ આપણાથી નીકળી શકે નહિ તે ત-
 જે પોતાનું શિર મૂકી આ પુરૂષોએ બીભત્સ, ગંદી અને
 બળવાન ઠગાઇની સામે દૃઢતાથી જુદ્ધ કર્યું છે. એમણે
 જૂના ચાલ અને જૂઠ્ઠી સામે ટક્કર લીધી, અને તેમના
 માનનારાને છત્રોક જણાવ્યું કે તેમનાં ભુંડા કર્મ હોય તે
 રૂડાં કર્મ ન થાય, અને જૂઠું હોય તે સાચું ન થાય. આ
 લડત તેઓ હિમ્મતથી અને યોગ્ય રીતે લડ્યા. આશા

રાખવામાં આવે છે કે એમની મહેનત નિષ્ફળ જશે નહિ; જે ખીજ તેમણે વાવ્યું છે તે ઊગી નીકળશે, અને ૫-જશે. એમના બોધથી અને એમના દાખલાથી જેઓના વિચાર જાગૃત થયા છે, જેમને સામા થવાનો ઉમંગ છૂટ્યો છે, જેમના ધરમાંથી કંપારી છૂટે તેવા દુરાચારને ઝાડી કઢાડવાને તેમણે મદદ કરી, અને જેમના આત્માને તેમણે નીચ દશાને પમાડે તેવી બેડીઓથી છોડાવ્યા છે તેઓની સંખ્યામાં વધારો થઇ એમની હામ અને દૃઢતાનો બદલો વાળશે. ”

હું મારા હિંદુભાઈઓને પૂછું છું કે આ ઉમરાવ દિલ્લના, આ ઝાની ન્યાયાધીશના બલા વિચાર કેટલે દરજે અમલમાં આવ્યા છે ? સુધારાવાળાની આ મોટી ફતેહનો તેમણે શો ઉપયોગ કર્યો ? કેમ બેશી રહ્યા છો ભાઈઓ ? આ મોટી તસદીથી, મોટા ખર્ચથી, ને મોટી હિમ્મતથી જય મળ્યો છે તેનો ફાયદો કેમ લીધો નહિ ને કેમ લેતા નથી ? એ ફાયદો એની મેળે મળવાનો નથી. હજી બહુ કરવાનું છે. આ તો આરંભ થયો. એ આરંભ સારો કર્યો છે. એમ યોગ્ય રીતે આરંભ કરવો તમને દુરસ્ત લાગ્યો તો આગળ વધતું વધારે દુરસ્ત છે. આગળ નહિ વધો તો તમારી મહેનત બધી ફૂટી પડશે, બધી ધૂળમાં જશે. પહેલા મહાભારત જંગના થાકથી દમ ખાવાને બેઠા એવું ધારીએ તો આજ સુધી થાક ખાવામાં બહુ વખત ખેંચ્યો, માટે સજ્જનો હવે પાછા ઊઠો. આ ઉત્તમ કપોળ કરસનદાસ મુળજીનું અને તમારું પોતાનું કરેલું ઉત્તમ કામ બહાલ રાખવું હોય તો ઊભા થાઓ ને આગળ ચાલો. જે ઝાડને મૂળીએ સડો લાગેલો છે તે કેમ સુધરશે ? તેને શા વાસ્તે હજી વગગી રહ્યા છો ? કાળ ચાલ્યો જાય છે ને કામ

થતું નથી. ચાલતે ચાલણે પરમાર્થનાં જે કામ થાય તે કરી લેવાં, કેમકે જીવતરનો ભરોસો નથી. જીવો દુર્ગુણી વાદી અને સદ્ગુણી પ્રતિવાદી બેઉ આ દેહ તણ પોત પોતાનાં કૃત્યોનો ઉત્તર આપવાને અને તેઓનાં નરસાં સારાં કૃણ ભોગવવાને જગત્ નિયંતા સર્વશક્તિમાન ભગવાનની હજૂરમાં ગયાછે. સાક્ષીઓમાંના પણ કેટલાક મોટા માણસો મરણ પામ્યા. દાકતર ભાઉ દાજી, શેઠ ખટાઉ મકનજી, શેઠ ગોકળદાસ તેજપાળ, રામદાસ ભાણજી, કહાનદાસ મનછારામ, મથુરાંદાસ લવજી, વગેરે ચાલતા થયા છે. બહાદુર શેઠ ક્ષત્રીભીદાસ ખીમજી, પરોપકારી સર મંગળદાસ નથુભાઈ વગેરે હજી હયાત રહેલા સજ્જનો અને તેમના મદદગારો આપણા દેશની ઉન્નતિ કરવાને વળી ખીજવાર કંમર બાંધો અને જીદે ચડો ! કોહેલા, ગંધાતા, ને અપવિત્ર વૃક્ષને ચડથી છેદી નાંખો, મૂળથી ઉખેડી નાંખો, અને તેની જગાએ શુદ્ધ, સુંદર, અને પવિત્ર ઝાડ રોપો. શા વારતે વખત ખુઓ છો ? હવે કોનાથી ડરોછો ? “હાથે સો સાથે.” આ સંસારમાં સુખદુઃખનું, ચડતી પડતીનું ચક્ર ફર્યા કરેછે, ને કામ કાજની અને ધંધા રોજગારની લેહસદા લાગેલી છે. સત્કર્મ કરવામાં, પરાક્રમ કરવામાં એ ચક્રને, એ લેહને આડે આવવા ન દેવાં. જે બધા સુધારાનું ખીજ છે તે વાવવાનાં સાધન આપણી પાસે ૧૮૬૦-૬૨માં ન હતાં તે આજ ૧૮૮૭માં છે, માટે આ સારો લાગ જવા ન દેતાં તમારી સુકીર્તિમાં વધારો કરો. આપણું, આપણા કુટુંબનું, અને આવતા જમાનાના લોકનાં કલ્યાણનું કામ મનપર લો. જેઓ જડુનાથજીના પક્ષમાં હતા તેમને પણ હું નમ્રતા પૂર્વક વિનંતિ કરું છું કે ઠંડા પડી વિચાર કરવાનો વખત ઘણો મળ્યો છે. મમત પર ચડેલા આદમીને

સસ સૂઝતું નથી, પણ મમત ઉતર્યા પછી બુદ્ધિવાન અને ન્યાયી પુરૂષોને ખાન આવે. હવે મમત કરવાનું કારણ નથી. બેઠ પક્ષે હવે સલાહ કરી દોસ્તી કરવી અને સત્યને માર્ગે જોડે જવું.

પ્રકરણ ૯ મું.

ફેસલાનો રીપોર્ટ અને ચર્ચા. કરસનદાસને ખાન કોશ. ઈન્ડિયાની મુસાફરી. ભૂલ. માનપત્રો.

આ કામ આવ્યું અને ફેસલો ન્યાયાધીશોએ આપ્યો તેવારે હું મુંબાઈ ન હતો તેથી પાંચમા, છઠ્ઠા, અને સાતમા પ્રકરણમાં વર્ણવેલો હેવાલ મેં નજરે જોયલો નહિ. જાતે જોયલા બનાવનું વર્ણન વધારે માફ થઈ શકે. ફેસલાની અસર તુરત કેવી થઈ તે હું મારી પોતાની માહિતગારીથી કહી શકતો નથી, પરંતુ વર્તમાન પત્રોમાં તેપર થયેલી ટીકા પરથી જણાય છે કે તત્કાળ તો બેઠ પક્ષે પોત પોતાને જીતેલા ગણ્યા. મુખ્ય ન્યાયાધીશે જરાક કત્તી ખાઈ પહેલા ઈશ્યુનો ફેસલો વાદીની તરફ કર્યો અને પાંચ રૂપિયા નામની નુકસાનીને પેટે અપાન્યા તેથી સેવકોએ વાત ચલાવી કે મહારાજ જીત્યા, અને કરસનદાસને ગરીબ જાણી દયા કરી માત્ર પાંચ રૂપિયા દંડ કર્યો. તથાપિ વાસ્તવિક જોતાં મહારાજ હાર્યા છે એવું તેમના સમજવામાં આવ્યું હશે એવું અનુમાન થઈ શકે છે, કેમકે ફેસલો મળ્યો તે દિવસે મીઠાઈ વહેંચવાને કરાવી હતી તે વહેંચી નહિ. એમની વાતોથી અજાણ્યાને જે ભ્રાંતિ પડી હશે તે કરસનદાસે કેસનો પૂરો રીપોર્ટ પ્રગટ કરી તથા વર્તમાન પત્રોએ ચર્ચા કરી દૂર કરી. અંગ્રેજ રીપોર્ટને ૨૩૪ પાનાં છે. દેશ પરદેશનાં અંગ્રેજ વર્તમાન પત્રોના અધિપતિઓને તે મોકલ્યાથી કાન

મે ઠામ તેની ચર્ચા ચાલી. ગૂજરાતી રીપોર્ટ પરથી ગૂ-
જરાતી બોલીમાં ચાલતાં વર્તમાન પત્રોએ સત્ય ઉઘાડું પા-
ડ્યું તેથી લોકના બાણવામાં આવ્યું કે બંને ન્યાયાધીશોએ
ઠરાવ્યું કે વલ્લભાચાર્ય પંથમાં ધિક્કારવા જોગ અનીતિ છે,
નિર્લજ્જ ગુરુઓ ભારે અનાચાર કરે છે, અને વાદી જડુ-
નાથજી મોટો વ્યભિચારી અને જૂઠો છે, ને તેણે પ્રતિજ્ઞા
પર ખોટી સાહેદી પૂરી.

વર્તમાન પત્રોમાં ધણા માસ સુધી ચર્ચા ચાલી.
લંકાથી કલકત્તા સુધીનાં ૨૧ અંગ્રેજી પત્રોના અભિપ્રાય ક-
રસનદાસે મહારાજના ઈતિહાસમાં આ કામના હેવાલની
પાછળ છાપ્યા છે. ભારે તસદી વેદી, ધન ખરચી અને
ભયમાં પડી પોતાના દેશ ઉપર ઉપકારને માટે કરસનદાસને
અને તેને સહાય કરનારા સુધારાવાળાને ઘટતી શાખાશી બ-
ધાં પત્રોમાં છે. કરસનદાસનું નામ એથી દુનિયામાં પ્ર-
ખ્યાત થયું અને વખણાયું. વડા ન્યાયાધીશ સર માથ્યુ-
સાસના ૧લા ઈશ્યુ વિષે અભિપ્રાયમાં ભૂલ છે એવું ધ-
ણાખરાં પત્રોએ જણાવ્યું. એ ભૂલથી કુધારાવાળાને જ્યનેા
દાવો કરવાને સહજ બાનું મળ્યું. પાપી પંથને અને દુષ્ટ
માણસોને જેટલા જોરથી લાત વાગવી જોઈએ તેટલા
જોરથી વાગી નહિ અને અસત્યને જરા ટેકો મળ્યો. વડા
સાહેબની ન્યાય તોળવામાં ચૂક થઈ તેથી સુનીતિને અને
સુધારાને જે થોડી હાનિ થઈ તેનો ખદ્દો છોટા સાહેબના
લખાણે વાળ્યો છે. તકરારી વિષય પ્રગટ કરવાનો વાજબી
પ્રસંગ હતો માટે કરસનદાસે લેખલનો અપરાધ કર્યો નથી
એ ખતાવી પાખંડ અને દુરાચારના મૂળ ઉપર કુવાકાના
ધા માર્યા અને પાપી ઝાડને તોપને ગોળે ઉરાડ્યું. સર
જોસફ આર્નોલ્ડના નામને આપણે પ્રેમથી સદા સંભારવું

અને માન આપવું જોઈએ. પુષ્ટિ માર્ગનાં મૂળ સંડેલાં, તેના સિદ્ધાંતો હિંદુશાસ્ત્ર વિરુદ્ધ, અને સુનીતિથી ઉલટા, તેના આચાર્યો પાપી, અને જદુનાથજી મોટો અપરાધી એવો ફેસલામાં વડા ને છોટાગંતે નિષ્પક્ષપાત ન્યાયાધીશોનો અભિપ્રાય એક અને સમાન હોવાથી પરિણામ સારું થયું, અને હવે પછી સારાં ફળ થશે. વાદી અને તેના મિત્રો વિલાયતમાં અપીલ કરવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા, પણ તે વાત માંડી વાળી. અપીલ કરી હોત તો તેની વધારે ફજેતી થાત એમાં શક નથી. કરસનદાસે જદુનાથજીને જૂઠા કસ-મને માટે કોર્ટે ન ચડાવ્યો, અને ૧લા ઈશ્વર બાબત ઈ-ગ્લાંડમાં કવીન-ઇન કાઉન્સિલને અપીલ ન કરી તેનાં કારણો મને માલૂમ પડ્યાં નથી. મને લાગે છે કે સુધારાવાળાની આ ચૂક હતી; જે કરવા માંડ્યું તે પૂરું કરવું હતું.

સુધારાવાળાએ પેંડા ન વહેંચ્યા અને બીજા જયના ઓચ્છવ ન કર્યા તેમ સુધારાવાળાએ પણ ફતેહનાં નિશાન ગગડાવ્યાં નહિ, અને વિજયનાં વાજાં વગડાવ્યાં નહિ તેનું શું કારણ ? આ મોટો પ્રસંગ મૂળે મોઢે શા વાસ્તે જવા દીધો ? સુધરેલા હિંદુઓએ કાંઈજ કીધું નહિ । ભર સ-ભામાં પ્રતાપી કરસનદાસને ગળે કોઈએ પૂલના હાર પહે-રાવ્યા નહિ, અને પાઘડીમાં તોરા ખોસ્ત્યા નહિ; દાઝતર લાઉને, ધીરજરામને, શેઠ લખમીદાસ ખીમજીને અને ઠક્કર મથુરાંદાસ લવજીને, અને બીજા સુધારાવાળાને જેમણે પોતાને અને પોતાનાં બાળ બચ્ચાંને દેશ સુધારાને ખાતર, ધર્મ અને સુનીતિને માટે જોખમમાં નાંખ્યા તેમને બરી સભામાં શાખાશી અને પાન બીડાં કોઇએ કેમ ન આપ્યાં ? પેલી બુદ્ધિવર્ધક હિંદુ સભા ક્યાં બરાઈ ગઈ હતી ? આ કેસમાં સામિલ નહિ થયેલા તેના બાકીના આગેવાનો ધરને

કયે અંધારે ખૂણે સંતાયા હતા ? શું તેઓ ખીધા ? ગૂંજ-રાત્રી મિત્રો ડર્યાં તો આપણા દક્ષિણી ભાઈબંધો કેમ આગળ ન પડ્યા ? હું વિદ્યાયતથી પાછો આવ્યો ત્યારે મારા મિત્ર ભાઈ ગંગાદાસ કીશોરદાસે મને સત્કાર કરવાને મહેનત કરી; અને ભક્ષા માણ વકીલ ધીરજલાલ મથુરાંદાસે તથા સન્નન વિધવાન દાકતર ભાઉદાજીએ મારે માટે સદ્ગૃહસ્થોને નોતરી ઓચ્છવ કર્યા તેમ આ વખતે થવું વધારે યોગ્ય હતું. મહારાજ લૈબલ કેસના વિનયી શરવીરોને એવું માન વધારે ઘટિત હતું ને તેથી વધારે લાભ થાત. બીકણ હિંદુઓની પેઠે યૂરોપીયનોએ અને ખોળ લોકે આ તક ખાતરી જવા દીધી નહિ. મહાપંડિત અને દેશીઓનું રૂઢું ઇચ્છનાર દાકતર વિદસને પોતાના મકાનમાં મોટી મિજલસ બોલાવી. એમાં શુભારે ૧૫૦ યૂરોપીયન અને એટલાજ દેશી ગૃહસ્થો પધાર્યા હતા. એમની રૂબરૂ તે સાહેબે કીર્તિવંતા કરસનદાસનું યોગ્ય સન્માન કર્યું, અને મિજલશીઓએ પણ તેને ઘટતી આબરૂ આપી. સુંબાઈમાં માંડવી બંદરે ગોકુળદાસ તેજપાળ વિદ્યાલયના મુખ્ય ગુરૂ હતા તેવારે કરસનદાસે ઘણાક સુચ ખોળ ગૃહસ્થોની પ્રીતિ મેળવી હતી. એ ગૃહસ્થોએ પણ સભા કરી સુધારાના સરદારને લાયક માન આપ્યું. બીજા ધર્મો અને પંથોવાળાને પણ આ કેસથી બોધ મળ્યો.

પોતાના દીકરાની કીર્તિથી કરસનદાસના આપ આનંદ પામ્યા નહિ. સુધારાનાં કામ કરવાનો પુત્રે આરંભ કર્યો ત્યારથી પિતા દિલગીર થવા લાગ્યા હતા. વખતે વખતે ડોસા દીકરાને મળવા આવી કહેતા કે બેટા આ કામ ઠીક નથી, તું સુધારાથી અને સુધારાવાળાથી દૂર રહે. એથી આપણી આબરૂ ૧૪ આના ગઇ છે. માત્ર બે આના રહી

છે તે ન ખોતો. કરસનદાસ નરમાસથી આપને સમજાવતા કે આ પરમાર્થનું કામ છે; સદ્ધર્મ અને સુનીતિનો એથી વધારો થશે. સારા લોકમાં આપણી આખર વધે છે. એથી પાપનો અટકાવ થાયછે, ને આ લોકનાં તથા પરલોકનાં વાસ્તવિક સુખનો વધારો થશે માટે એ મોટા પરોપકારનું કામ છે.

એમ પોતાના જન્મારાનું ૨૮ મું અને હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં ઈસ્વીસનની ૧૯મી સદીનું ૬૨ મું વરસ કરસનદાસે પોતાના આ પરાક્રમથી પ્રખ્યાત કર્યું, અને પોતાનું નામ દીપાવ્યું. આજ કામ, એટલે અધર્મની જે ઇમારતનો પાયો એણે ખોખરો કર્યો તેને તોડવાનું કામ, જરી રાખ્યું હોત અને સદ્ધર્મની નવી ઇમારત ચણવાનું કામ આરંભ્યું હોત તો કેવું સાફ થાત ! તેમ ન કરતાં તે પોતાનાં સાધારણ કામ કરવામાં પડ્યા એ ખેદકારક છે. સને ૧૮૬૦ માં એમણે ગૂજરાતી-અંગ્રેજી (એટલે ગૂજરાતી શબ્દોના અંગ્રેજીમાં અર્થ) કોશ કરવાનો આરંભ કર્યો હતો, પણ તે લેખક કેસમાં રોકાયથી અત્યાર સુધી અધૂરો રહ્યો હતો. એ કેસ અને તેના રીપોર્ટથી પરવારીને કરસનદાસે તેને પૂરો કર્યો, ને એજ વરસમાં છપાવ્યો.

એક મોટું કામ કરવામાં મહાપુરુષ ક્તેહ પામે છે એટલે ખીજું મોટું કામ કરવાનું તેને મન થાયછે. પ્રતાપી સ્વામી દયાનન્દ, કેશવ ચંદ્રસેન કે રાજી રામ મોહનરાયની પેઠે કરસનદાસ મુળજી ધર્મ સુધારક હોત તો તેમનું મન આવા અનુકૂળ પ્રસંગે સદ્ધર્મનો પાયો નાંખવા બાણી વળત. આ સમયે મુંબાઈમાં એ ત્રણમાંના એક જેવો કોઈ મહાપુરુષ હોત તો મોટું કામ થાત. વલ્લભી પંચને થપડ મારનારુ' મન માત્ર સંસાર સુધારાપર તથા સુનીતિ વધારવા

પર લાગેલું હતું. હવે કરસનદાસને એ વેળા વિલાયત જવાની ઈચ્છા થઈ. સને ૧૮૬૧ માં હું વિલાયતથી પાછો આવ્યો કે મારા નાતીલાએ મારી જોડેનો તમામ વહેવાર તોડ્યો—અર્થાત્ મને નાત બહાર મૂક્યો. વિલાયત ગયાની પૂર્વે મારે ધર્મ સંબંધી કે બીજી બાબતમાં મારી નાત જોડે જગડો થયો ન હતો, અને કોઈ જોડે દુસ્મનાઈ ન હતી. તેઓ માત્ર શાસ્ત્ર વિરૂદ્ધ થયું સમજીને પણ મારા પંડપર વેરભાવ વગર મને નાત બહાર રાખવાની હઠ પ્રથમ લઈ બેઠા હતા. મમત પાછળથી બંધાય એ સ્વાભાવિક છે. પ્રજ્ઞનો ઘણેખરો ભાગ, સુધરેલા જ્ઞાનીઓની નાની સંખ્યા સિવાય બાકીનો બધો ભાગ, બ્રાહ્મણ, વાણીઆ, કણુબી વગેરે સર્વે તેમના પક્ષમાં અજ્ઞાન અને વહેમને લીધે હતા; નાતમાં લેવાની કૃપાદ અદાલતમાં ચાલે તેવું નહતું. મને નાત બહાર મૂકવામાં જેઓ આગેવાન હતા તેઓ પછી હઠે ચડ્યા ને દ્વેષથી દુરાગ્રહ કરવા લાગ્યા. આ બધી અડચણો ઉપરાંત કરસનદાસને મહારાજ લેબલ કેસથી તથા સત્ય પ્રકાશના બીજા હૂમલાથી બંધાયેલું હાડ વેર મોટું નડતર હતું. યુરોપ જઈ આવ્યા પછી લોકને મનાવવાને તથા દેશને વધારે ઉપયોગી થવાને શાસ્ત્ર પ્રમાણે વર્તવાનો તેનો અભિપ્રાય હોત તોપણ તેને નાત જોડે સલાહ થાત નહિ. કપોળ વાણીઆમાં સંકડે ૯૯ તેના કટ્ટા શત્રુ હતા. શાસ્ત્ર લણેલા બ્રાહ્મણો કરતાં વક્ષભાચાર્ય મહારાજોની સત્તા તેમના પર વધારે હતી અને એ મહારાજોની સાથે કરસનદાસને માયાં કાખ્યાં વેર બંધાયાં હતાં. એ બધા એને પીડવાને લાગ શોધતા હતા તે લાગ એમને મળ્યો. ખરી વાત છે કે વિલાયતજવા માટે નાત બહાર રહેવામાં આગ્રહ છે, ને તેથી પડતાં સંકટ અને અપમાનને સુખ

માનવું જોઈએ. હું તેમ માનતો ને માનું છું, અને કરસનદાસ પણ તેમ ગણતા, અને સ્વદેશાભિમાની સુર પુરૂષો તેમજ સમજે છે. આ વેળાએ આવા ભયમાં છતાં એમ ઈંગ્લાંડ જવાની હિંમત કરી તે પોતાના દેશના ભક્ષાને અર્થે હતી.

ઈંગ્લાંડ જતી વેળા એમને કેટલાક ખોળ ગૃહસ્થોએ માનપત્ર આપ્યું. મુંબાઈનાં ગૂજરાતી વર્તમાનપત્રોના અને ચોપાનીઆના એડિટરોએ તથા ખુ. હિં. સભાએ પણ આ પ્રસંગ ખાલી જવા દીધો નહિ. બારણે બાવો આવેથી નાનાં બાળક ખીને ઘરમાં ભરાઈ જાયછે, તેમ પેલો જદુનાથ ગોસાંઘ કરસનદાસને મારવા આવ્યો એટલે ખુદ્દિ વર્ધક ગૂપચૂપ સંતાઈ હતી તે હવે ગોસાંઘના મુંબાઈથી નાશી ગયા પછી બહાર આવી. મહારાજ લૈબલ કેસ વિષે બધી દુનિયા ખોલી રહી ત્યાર પછી ૧૨ મહીને બંધમાંથી બહીને આ પ્રસંગે માંહે મળતું આ માનપત્રમાં લખ્યું છે કે બાધ કરસનદાસ તમારું તે કામ પણ ઠીક હતું. મારે નમ્રતા પૂર્વક કહેવું જોઈએ કે ખુદ્દિ વર્ધક ધરડાં માંજ ૧૮૬૩ની ૧૨ મી તારીખને ઠેકાણે ૧૮૬૨ના અપ્રેલ માસમાં ન્યાયાધીશોએ ફેસલો આપ્યો કે તુરત તમારે સુનીતિનાં કૃત્યનો ડંકો બજાવવો હતો. સર જોસફ આર્નોલ્ડનાં સોનાથી સરસ અને હીરાથી મોઢાં વચનો સાંભળી તમારું મન કેમ ઉસ્કેરાયું નહિ? અને તમારાં અંગની રૂવાંટી કેમ બબી થઈ નહિ? વડા ન્યાયાધીશના બોલથી તમને દુરાચાર ઉપર કંટાળો કેમ નહિ આવ્યો? તમારે તો તાજી વાતને તત્કાળ ઉપાડી એ બિગાડને જડ મૂળથી ઉખેડી નાંખવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યો જોઈતો હતો, અને તમારા ગૂજરાતી તથા કચ્છી બાધઓને માટે સુનીતિ ભરેલા સદ્દર્મનું બીજ તુરત રોપવું હતું. કરસનદાસે આપણા લોકને અમકાવી જગાડ્યા પછી

પાછા ઊંધવા દીધા એ હીક કર્યું નહિ. એટલી બધી મહે-
નતનાં ફળ જોવામાં આવતાં નથી તેનું કારણ મને તો મું-
બઈના સુધારાવાળાની સુસ્તી, ગફલત, બેશીકરાઈ, નબળા-
ઈ, અને કુસંપ સામે છે. પાખંડ અને અનાચારનો નાશ
ન થયો તો મહેનત નિષ્ફળ ગઈ. કરસનદાસ વિલાયત જ-
વા નીકળ્યા માટે તમે તેનાં વખાણ કર્યાં, અને ત્યાં જ-
વાની મંજૂરી આપી, પણ ત્યાંથી પાછા આવ્યા ત્યારે મા-
નપત્ર ઉપર સહીઓ કરનારા તેનાથી વેગળા રહ્યા !! મા-
ણસે સ્તુતિપત્ર ઉપર સહી કરવી તે જોઈ વિચારીને કરવી.

૧૮૬૩ના માર્ચની ૧૩ મી તારીખે યુરોપ જવાને
કરસનદાસ નીકળ્યા. સેંકડો નામના સુધારાવાળા તેને વળા-
વવાને પાલવા બંદરે ગયા, અને હૂરે, હૂરે, હૂરે, હૂરેના
પોકારની મોટી ગર્જનાઓથી તેમણે આનંદ દેખાડ્યો, અને
વિલાયત જનારને શાખાશી આપી. શા ઢોંગ!!!એ વેળા
કરસનદાસની નોકરી કરવાને જોડે એક વાણીઓ અને એક
ધાટી એમ બે ચાકર હતા. તેમાંનો ધાટી માર્ગમાં ગભરાયો
ને લડ્યો. એક વેળા કરસનદાસને પાળી મારવા આવ્યાથી
તેને અધવચ્ચથી પાછો મુંઝાઈ મોકલ્યો. કરસનદાસ જોડે
જનાર મનોરદાસ વાણીઓ પાછો આવ્યા પછી જીવતાં સુધી
નાત બહાર રહ્યો, પણ તેનું મડદું તેની નાતવાળાએ
ઉઠાવ્યું. તેમણે કહ્યું કે જીવતા સાથે ટંટો હતો, મડદાં સાથે
નથી. આ તેમનું ડહાપણ દેખાડે છે. મનોરદાસ હિમ્મ-
તવાન હતો. શેઠ કરસનદાસ માધવદાસે આ સમે ઈંગ્લાં-
ડમાં પેઢી કાઢવાને રામચંદ્ર બાળકૃષ્ણજીને મોકલ્યા. કરસનદાસ
મુળજીને તેના હાથ નીચે ગુમાસ્તાની નોકરી આપી હતી,
તથા વેપારમાં કાંઈક ભાગ આપવા ઠરાવ્યો હતો.

પ્રકરણ ૯ મું.

ઈંગ્લાંડથી પાછા આવવું. નાત બહાર મૂકાવું. કર-
સનદાસ માધવદાસની હિમ્મત. વિસા નાગર વાણીયાને
મહાજન બહાર કાઢ્યા. શેર સટ્ટા. તત્વશોધક સભા.

કરસનદાસને ફેફસાંનો મરજ હતો તેથી દાકતરની સ-
લાહ પ્રમાણે ૧૮૬૩ ના સપ્ટેમ્બરની આખરે તે પાછા
સ્વદેશ આવ્યા. સાત માસની મુસાફરીમાં તેની તંદુરસ્તી
વધી, તથાપિ શિયાળામાં ફેફસાંનો રોગ ઉઘળી આવી નુ-
કસાન કરે એવો અભિપ્રાય દાકતરનો હતો તેથી ધારેલી
મુદત સૂવી રહેવાયું નહિ. એ પ્રવાસમાં એણે શું શું જોયું
તેનું વર્ણન હું આ પુસ્તકમાં કરતો નથી. એ દેશાટન વિષે
એણે મોટા ને સુંદર ગ્રંથ પ્રગટ કર્યો છે તે વાંચવાની વાં-
ચનારને ભક્ષામણુ કરું છું. વેપારીની પેઢીમાં વાણોતર થઇ
વેપાર કરવા ગયા હતા, પણ ઇશ્વરે તેને વેપાર કરવાને
સરજ્યો ન હતો. ગ્રંથ રચવાની યોગ્યતા તેનામાં હતી, અ-
ને તે કામ તેણે કર્યું.

પરાક્રમી દેશમાં પરાક્રમી પુરૂષને માન મળે છે.
યૂરોપના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે ત્યાંનાજે પુરૂષો
વહાણુની મોટી સફરો કરી આવતા તેમને મોટાં ઈનામ,
મોટી પદવી, અને મોટાં સન્માન મળતાં, અને હજીએ
મળે છે. આપણા ક્રમનસીબ દેશમાં હાલ એથી ઉલટું થાય
છે. એમાં મને નવાઈ લાગતી નથી. હીજડાને (ફાતડાને)
હીજડા ગમે; મરદને તેઓ આદરમાન આપતા નથી. મૂર્ખ
મૂર્ખને ગમે છે; જ્ઞાનીને તેઓ માન આપતા નથી. વહે-
મીને વહેમી ગમે છે; સુઝ વિચારવાળાનું તેઓ અપમાન
કરે છે. અદ્વીણીઆમાં અદ્વીણુ ખાનારા અને કસુંબો પીનારા

વખણાય છે, અને દારૂડીઆ દારૂ પીનારની સ્તુતિ કરેછે; તેઓ નિર્વ્યસનીઓને ધિક્કારેછે. પોતાનાં જેવાં લક્ષણ અને પોતાના જેવી ટેવવાળા સર્વને ગમે એસ્વાભાવિક છે. વહેમી ને કાયર લોકમાં, અને અભાગ્યા દેશમાં, કરસનદાસ જેવા વીરને પ્રજા તરફથી માન શાનું મળે ! વહેમની જાળમાં પકડાયલાં માણસ છૂટા પડેલા માણસનો, તે જાળ કાપનારનો તિરસ્કાર કરે તેમ કરસનદાસની નાતવાળાએ કર્યું. જેને લાભ કરીએ તેઓજ સામા થામ એવું પણ અને છે. ઉઠાહરણ, હાલ આપણા દેશની સ્ત્રીઓ દુર્દશામાં છે; તેમની સ્થિતિ સુધારવાને પ્રયત્ન કરીએ છીએ તેની સામા થવામાં આગેવાન સ્ત્રીઓજ છે. પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓ સ્ત્રી-કેળવણીને વધારે હરકત કરેછે. છોડીને પીએરીઆં બણા-વે તો સાસરીઆં વાંધો લેછે, ને સાસરીઆં વહુને બણા-વે તો પીએરીઆં ભાંડે છે. ચીન વિલાયત જવાની છૂટ થવાથી આપણા દેશમાં વિદ્યા હુનર ને વેપાર રોજગાર બધે, તેથી જેમને ફાયદો થાય તેઓજ સામા ઊઠ્યા. કપોળ વાણી-આની આગેવાની નીચે બીજી નાતો પણ સામી થઇ. તેમણે કરસનદાસને નાત બહાર મૂક્યા, અને જાત બહાર મૂકવાની કોશિશ કરી. કેવા મૂર્ખો !!! અફસોસ!

એ વેળા બીકણ સુધારાવાળા સંતાઇ ગયા ! વળાવવા જઈ હૂરે બોલનારા, “ચડ જાઓ બેટા સુળીપર રામજી બલા કરેગા” કહેનારા ને ગાનપત્ર આપનારા વાણી-આ ખૂણે ભરાઈ ગયા ! પણ મુંબાઈમાં એ વેળા એક બહાદુર નર હતો. કરસનદાસ મુળજી વિલાયત ગયા તેવારે તેના મિત્ર કરસનદાસ માધવદાસે તેના પાછા આવ્યા પછી તેની જોડે જમવાનું વચન આપ્યું હતું. હવે એ વચન પાળવામાં ભારે સંકટની ધાસ્તી છતાં તેણે હિમ્મતથી

પાળ્યું. એથી વાણીઆમાં ખળભળાટ થઇ ગયો. કરસનદાસ માધવદાસને નાત બહાર મૂકવાને કપોળોએ મહેનત કરી પણ તે બ્યર્થ ગઇ. એ વેળા તે ચડતી કળાએ હતા, અને તેના વહેવાઇ કહ્યાણુ કીરપારામવાળા નાતમાં જથાવાળા હતા. એ બંનેના વગ વજનથી નાત કાંઇ કરી શકી નહિ, ત્યારે કપોળના મૂઠ શેઠોએ મુંબાઈની વિસાનામર વાણીઆની આખી નાતને મહાજન બહાર મૂકી તેની જોડે જમવા જમાડવાના અને હુકા પાણીના વહેવારની બંધી કરી. વહેતીઓ એમ દેશને ડૂબાવેછે.

ગીરધરલાલ હરકીસનદાસ નામે સુધારાના સાથીએ કરસનદાસ મુળજીના જન્મચરિત્રને માટે કેટલીક સામગ્રી એકઠી કરી હતી તે તેના એક દોસ્તે આ ગ્રંથના ઉપયોગને માટે મોકલી છે. બાઈ ગીરધરલાલ લખે છે કે “પ્રથમ ઈંગ્લાંડ જવાને નિકળ્યો ત્યારે એના કેટલાક મિત્રોએ, ઈંગ્લાંડ જઈ આવ્યા પછી એની સાથે જમવા જુઠવા વગેરે બધી રીતનો વહેવાર રાખવાને ભરોસો આપ્યો હતો; પરંતુ તે મિત્રો પણ ફરી ગયા.” એવો ભરોસો આપનાર શેઠ કરસનદાસ માધવદાસ સિવાય બીજા કોણ હતા તે મારા જાણવામાં નથી, અને તેમનાં નામ ગીરધરલાલે પણ આપ્યાં નથી. એ વિશ્વાસઘાતીઓને મેદાનમાં મૂકવા જોઈએ; તેમનાં નામ જાહેર થવાં જોઈએ. તેઓ કપોળ હતા કે બીજી નાતના વાણીઆ હતા? સજ્જને વચન આપ્યા પહેલાં ખૂબ વિચાર કરવો જોઈએ. તે પાળવાની પોતામાં કૌવત છે કે નહિ, તે પાળવાથી જે સંકટો પડે તે સહન કરવાની ધીરજ પોતામાં છે કે નહિ, તેનો પાકો વિચાર કરી વિશ્વાસ આપવો. સારા માણસે વિશ્વાસ આપ્યા પછી ફરવું નહિ; વિશ્વાસઘાતી કદી થવું નહિ. જે દુરિજ-

ન અને હલકા માણસો છે, તેઓને લાજ શરમ નથી, તેઓ મ્હોડે બોલેલું પાળતા નથી, ને યુંકેલું ચાટે છે. કરસનદાસને બરોસો આપનારાએ આ વેળા પોતાનો ટેક સાચવ્યો હોત તો નાગર વાણીઆને તેમની કુમક મળત.

સને ૧૮૬૪ અને તેની આસપાસનાં વરસો દ્રવ્યના લોભથી ઉત્પન્ન થતી નાદાની અને ખરાબીને માટે આપણા દેશના ઇતિહાસમાં નોંધી રાખવા જોગ છે. ઈંગ્લાંડમાં સૂતર અને સૂતરાઉ કાપડ સકંજવડે કરોડો રૂપિયાનું બને છે, પણ ૩ પાકવાને જોઈએ એટલી ત્યાં ગરમી પડતી નથી, તેથી કપાસ ઊગતો નથી, માટે પરદેશીથી ૩ વેચાતું લાગીને કામ ચલાવે છે. ઉત્તર અમેરિકામાં યુનૈટેડ સ્ટેટ્સનું ૩ સર્વેથી સરસ અને વધારે હોય છે. એવું બન્યું કે એ રાજ્યમાં માંહોમાંહે ઝઘડો ઊઠ્યો. ઉત્તરવાળા અને દક્ષિણવાળા એવા બે પક્ષ પડ્યા. ઉત્તરવાળાને સીધી ગુલામ ન રાખવા દેવા, અને દક્ષિણવાળાને રાખવા એ વાંધાનું કારણ હતું. બંને પક્ષનાં લશ્કરો રણે ચડ્યાં, અને યુદ્ધ કરવા લાગ્યાં. એથી ૩ના પાક નાશ પામ્યા અને વાવેતર બંધ પડ્યું. ઈંગ્લાંડમાં માન્ચેસ્ટર વગેરે સ્થળોમાંનાં સૂતર કાંતવાના તથા લૂગડાં વણવાનાં કારખાનાં બંધ ન પડે માટે હિંદુસ્તાનનાં ૩ ઉપર પડાપડી થઈ. ૩ના ભાવ વધતા વધતા એટલા વધ્યા કે મુંબાઈના વેપારીઓની ચાકલ ગુન્મ થઈ ગઈ. નાણાની રેલ આવી. એનો સારો ઉપયોગ કરવાની મતિ ન સૂઝતાં દલાલો અને વેપારીઓની વિપરીત બુદ્ધિ થઈ! સદા ચાલ્યા. બાકબે કમ્પની ઊભી થઈ; તેની પછી બીજી કોઈ, પછી ત્રીજી, ચોથી, પાંચમી એમ એક પછી એક કોણે જાણે કેટલી નીકળી! એના શેરોના ભાવ ચઢતા ચાલ્યા. શેર સદાની ગાંડાઈ ઉત્પન્ન થઈ. એ

૯ મું.)

ઘેલછાઈ હદપાર ગઇ. પણ કાગળનાં નાવ કેમ તરે? થોડા વખતમાં તે ડૂબ્યાં ને લોક પાયમાલ થઇ ગયા. ડાહ્યા ડાહ્યા ને મોટા મોટા ભૂલ્યા; વિચારવંત વિધવાનો પણ ભૂલ્યા, ને ખરાબ થયા; જેવા ચડ્યા તેવા પડ્યા, ને ફળેત થયા. કરસનદાસ મુળજી પણ એ ઝપાટામાં ફસાઈ પડ્યા ને મુશ્કેલીથી આખરસર બચ્યા. આ તથા બીજાં કારણોથી કરસનદાસ માધવદાસને માથે ભારે આફત આવી પડી, એટલે તેની નાતે હિમ્મત છોડી મહાજનના શેઠોની માફ માગી. તે કઠણ શરતે મળી. વાલકેશ્વરના તળાવની પાળે સ્ત્રી પુરૂષ ને છોકરાં, તમામ નાત પ્રાયશ્ચિત્ત કરે, બાયડા મૂછ બોડાવે વગેરે બોલી કબૂલ કરી. તે પ્રમાણે કર્યું ત્યારે વીસાનાગર વાણીઆ મહાજનમાં પાછા દાખલ થયા, ને બીજા વાણીઆને તેમની જોડે આગળ પ્રમાણે વહેવાર કરવાની છૂટ મળી. કરસનદાસ માધવદાસ પંડે પણ પાછળથી લાચારીએ તેમ કરી નાતની જોડે પાછા મહાજનમાં દાખલ થયા.

વિલાયત ગયા પહેલાં કરસનદાસ જાતિભેદ સંબંધી ચર્ચા કરતા નહિ. વિલાયતથી પાછા આવ્યા પછી એ વિષે તેણે બોલવા માંડ્યું, એવું તત્વશોધક સભાના રીપોર્ટપરથી જણાયછે. મહારાજેના અનાચાર અને તેમના પંથની અનીતિ વિષે તપાસ કરતાં હિંદુ ધર્મની હાલત અને ધર્મને નામે ચાલતી રૂઢીઓ ઉપર તેનું લક્ષ લાગવું જોઈએ. બધા સુધારાનું અને કુધારાનું મૂળ ધર્મનાં સારાં નદારાં તત્વો છે. દેશની ઉન્નતિમાં લાભ કે હરકત કરનાર આદિ કારણ તે છે. લૈબલ કેસની ફતેહ મેળવ્યા પછી દુરાચાર અને વહેમના જખરા ગઢને તોડવાના ખરા ઉપાય ઉપર લક્ષ ન આપતાં અથવા તે કામ અધૂરું મૂકી કરનું

સનદાસ વિલાયત ગયા. ત્યાંથી આવ્યા પછી તેને પોતાની બૂલ જણાઇ ખરી, પણ તે વખતે મુંબાઇમાં સદાનું પૂર આવ્યું હતું તેમાં તે તણાયા. સ્વાયે પરમાર્થને દાખી દીધો. લેખક કેસથી શત્રુની ફાજનો સંગ્રામમાં પરાજય થયો, પરંતુ તે અવ્યવસ્થામાં પડી ન હતી. ભારે જોરથી ખીજો ધસારો કરી તેને વિખેરી ન નાંખી અને સુધરેલા ધર્મનો પાયો ન ચણ્યો. આ બૂલ કવિ નર્મદાશંકરના લક્ષમાં આવેલી જણાય છે. સત્ય પ્રકાશના હુમલા મહારાજો અને તેમના પંથનાં મૂળતત્ત્વો ઉપર ચાલતા હતા તેવારે એ કવિની નજરમાં આવ્યું કે નઠારી ઇમારત તોડતા જઇએ તેમ ખીજ સારી ઇમારત ચણતા જવી જોઈએ. સને ૧૮૬૦ના જુલાઇ માસમાં તેણે “તત્ત્વ શોધક” નામે સભા સ્થાપી. સને ૧૮૬૦થી ૧૮૬૪ સુધીની એ સભાની હકીકત એણે પ્રગટ કરીછે તે વાંચવા લાયક અને ધ્યાનમાં લેવા જોગ છે. સભાસદોનાં નામ જાહેર કર્યા નથી તેથી એમાં કોણ કોણ હતા, અને કરસનદાસ મુળજી તેમાં બળ્યા હતા કે નહિ તે જણાતું નથી. પરંતુ એ બે સુધારાવાળાની મિત્રાચારી અને કરસનદાસના સુત્ર વિચારોપરથી હું અટકળ કરું છું કે તેમાં તે હશે. એ નક્કી હોત તો એ સભાનો કેટલોક હેવાલ હું અહીં દાખલ કરત. સભાની હકીકત પરથી ખેદકારક અનુમાન થાયછે કે તેમાં વગ સગ ને જથાવાળા, તથા ધનાઢ્ય સુધારાવાળા સામિલ નહિ થયા હશે. જેમ એમાં શ્રીમંતો ન હતા તેમ સભાસદોની સંખ્યા પણ નાની હશે એવું ભાસે છે.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

વલ્લભાચાર્ય પંથનો ઈંગ્રેજ ઈતિહાસ. નીતિવચન ખીજી આવૃત્તિ. વેદ ધર્મ. ઈંગ્લાંડમાં પ્રવાસનું પુસ્તક. કુટુંબ મિત્ર. ખીજીવાર ઈંગ્લાંડ જવું.

કરસનદાસે સને ૧૮૬૫માં પુષ્ટિ માર્ગનો ઈંગ્રેજમાં ઈતિહાસ પ્રગટ કર્યો. એમાં ૧૧ પ્રકરણ અને છેડે મહારાજ લૈબલ કેસમાં પડેલી અગત્યની સાહેદીઓ, એ કેસ વિષે ભરતખંડમાંનાં ઈંગ્રેજ વર્તમાન પત્રોના અભિપ્રાય, તથા મહારાજનેની માઠી રહેણી સંબંધી દેશી વર્તુલમાં પત્રોમાં પ્રગટ થયેલા વિષયોના ઈંગ્રેજમાં તરજુગા છે. ૧લા પ્રકરણમાં હિંદુ ધર્મનાં મૂળતત્ત્વો, વેદ, વેદાંગ, ઉપનિષદ્, પુરાણાદિક હિંદુધર્મનાં પુસ્તકોનું ટૂંકું વર્ણન છે. ખીજા પ્રકરણમાં એ ધર્મના પંથોનાં નામ અને ખ્યાન છે. ત્રીજા પ્રકરણમાં પુષ્ટિ માર્ગની ઉત્પત્તિ અને સ્થાપના, વલ્લભાચાર્ય, તેના પુત્રો, અને પૌત્રોનું વર્ણન છે. ૪થા, ૫મા, ને ૬ઠામાં, એ માર્ગના ગ્રંથો, આચાર વિચાર, ગીતો વગેરે છે. ૭મામાં એ મતનાં અસર કે ફળ, ૮મામાં મહારાજનેનાં કુલક્ષણ, ને ૯મામાં તેમના જૂલમ વર્ણવ્યા છે. ૧૦મામાં મુંબાઈના મહારાજને માથે પડેલાં વિદ્વો, ભુલેશ્વરના છપ્પન-ભોગની તકરાર, કોર્ટોમાં ન જવાને તેમણે ઉઠાવેલા વાંધો, વર્તમાન પત્રોમાં ચર્ચા, અને ગુલામી ખત વિષે છે. ૧૧મા પ્રકરણમાં લૈબલ કેસનો હેવાલ છે. એ પુસ્તક રસિક ઉત્તમ વિચારોથી અને જાણવાબોગ બાબતોથી ભરપૂર છે. એ ઈંગ્લાંડમાં છપાયું છે, ને ગ્રંથ કર્તાના ઈંગ્રેજ ભાષાના જ્ઞાનનું, તેની બુદ્ધિનું, તેની મહેનત, અને વિદ્વત્તાનું દર્પણ છે.

એજ વરસમાં “નીતિ વચન”ની બીજી આવૃત્તિ પ્રગટ કરી. એમાં સુધારો વધારો કરેલો છે. પહેલી આવૃત્તિમાં ૨૧૨ પાનાં હતાં; આમાં ૨૩૨ પાનાં છે. ૧લી આવૃત્તિ સર મંગળદાસ નથુભાઈને અર્પણ કરી છે; બીજીમાં એ અર્પણ પત્ર નથી. એનું શું કારણ હશે? ૧લી આવૃત્તિના ચાર ભાગ કર્યા હતા, પણ કાંઈ કારણસર જણાતા ન હતા; ૨જીમાં ૬ ભાગ કર્યા છે ને તેમ કરવાનું કારણ લખ્યું છે. એમાંના ચાર ઇંગ્રેજી પુસ્તકોમાંથી લીધા છે, અને બે પોતાના રચેલા છે. હરકોઈ ગ્રંથની બારિકીથી તપાસ કરીએ તો તેમાં થોડી ઘણી ખોડ આપણુ નીકળે. માણસ અપૂર્ણ છે માટે તેનાં કામ પણ અપૂર્ણ હોય તેમાં નવાઈ નથી. નીતિ વચનનું પુસ્તક ઘણું સાફ છે, અને તે વાંચવાની બલામણુ હતું સર્વને કરે છે. તથાપિ તેમાં કાંઈ ખોડ નથી, કાંઈ ભૂલ નથી એમ હતું કહેતો નથી. કેટલુંક આપણા લોકને નથી લાગુ પડતું એવું છે, જેમકે ૩૨ મે પાને ભર્તાર વિષે છે તે. જે દેશમાં બાળ લગ્નનો ભુંડો ચાલે રાજ કરે છે તે દેશમાં ગુણની પરીક્ષા કરી યોગ્ય સ્ત્રી ક્યાંથી પરણાય? ઇંગ્રેજી ભાષામાં સુનીતિનાં ઉત્તમ પુસ્તકો છે તે પરથી આ ગ્રંથ કરસનદાસે રચ્યો છે. અસલ ગ્રંથ-કર્તાના કયા મત સ્વીકારવા ને કયા મૂકી દેવા તેનો પાકો વિચાર કરવાની જરૂર હતી. એવો પાકો વિચાર કરસનદાસે ઘણું ઠેકાણું કર્યો છે, પરંતુ કોઈ ઠેકાણું નહિ કર્યો હોય એમ જણાય છે. ઉદાહરણ-૧૪૫મે પાને “મોત-એ પાપની શિક્ષા છે.” આ અભિપ્રાય ખ્રિસ્તી ધર્મનો છે. “પરમેશ્વરે આદમ અને હવાને ઉત્પન્ન કર્યા તેવારે તેઓ અમર હતાં, તેમને રોગ અને કોઈ પ્રકારનું દુઃખ ન હતું. પણ પાછળથી જ્યારે તેમણે માનનું ફળ નહિ ખાવા સંબંધી

ધર્મર આજ્ઞા હતી તે તોડી ત્યારે મોત અને રોગને પાત્ર થયાં.’ એ મત હિંદુ અને પારસી ધર્મોમાં નથી અને સિદ્ધ પણ થઈ શકતો નથી. એજ પાઠમાં આત્માનું મોત એટલે તેનું નરકે જવું કહ્યું છે. એ પણ ખ્રિસ્તી મત છે. નરકે જનાર આત્મા અનંતકાળ સુધી ત્યાંજ રહેશે એ વિચાર આ મતમાં છે; પણ તે બધા ધર્મમાં નથી, અને તર્કથી ખરો જણાતો નથી. આ લખવાનો મારો હેતુ એ છે કે હરેક પુસ્તકમાં જે વાંચીએ તે ઉપર મનન કરવું. તેના અભિપ્રાય, તેની ભાષા, દૃષ્ટાંતો. વર્ણવેલા યનાવાદિ વગર વિચારે ગ્રહણ કરવા નહિ. એમાં કલ્પિત કેટલું છે, સત્ય કેટલું છે, કઈ શીખામણુ માનવા જેવી છે, સાફ શું છે, નરસું શું છે, વગેરેનો વિચાર કરવો, ને સાર હોય તે યાદ રાખવો તથા તેનો સદુપયોગ કરવો. એમ કરીએ તોજ સારા ગ્રંથો વાંચવાથી લાભ થાય.

“વેદ ધર્મ તથા વેદ પછીનાં ધર્મ પુસ્તકો,” એ નામે નાની ૩૧ પાનાની ચોપડી કરસનદાસે ૧૮૬૬માં પ્રગટ કરી. આ લઘુ ગ્રંથની પ્રસ્તાવના પરથી જણાય છે કે ઈંગ્રેજી પુસ્તકો પરથી તેણે આ ગ્રંથ રચવા માંડ્યો. જેમ લખતા ગયા તેમ છપાવતા ગયા; પણ ૩૧ પૃષ્ઠ છપાયા પછી એની ગોઠવણુ તથા એનો આકાર ફેરવવાની જરૂર જણાઈ તેથી જેટલો ભાગ છપાયો હતો તેને બંધાવીને પ્રસિદ્ધ કર્યો, અને બીજું મોટું પુસ્તક એજ વિષે તૈયાર કરવા માંડ્યું. આ મોટું પુસ્તક રચવાનો વખત તેને મળ્યો હોય એમ જણાતું નથી. હિંદુ ધર્મને આર્ય ધર્મ નામ આપવાની ભલામણુ કરી તે લખે છે કે તેનું ખરું સ્વરૂપ વેદમાં છે. એ પછી વેદની ભાષા અને લોકને તેથી અજાણ્યા રાખવાનાં કારણુ લખ્યાં છે. પુરાણોમાં જે લખ્યું

છે તે બધું વેદમાં નથી. “વિષ્ણુના અવતાર સંબંધી વેદ-
માં કંઈ લખ્યું નથી, તથા મૂર્તિ પૂજન વિષે પણ લખ્યું
નથી તે છતાં વેદની સત્તા તો બધા ગ્રંથોએ કબૂલ રા-
ખીછે. આ કારણ માટેજ લોકને અજ્ઞાન રાખવા એવી
પુરાણાદિક ગ્રંથ લખનારાઓની મતલબ ઉઘાડી માલૂમ
પડે છે.” વેદથી બીજી વર્ણોને અજ્ઞાન રાખવાના માઠા
પ્રયત્નમાં બ્રાહ્મણોને સમજવા પણ મુશ્કેલ થઇ પડ્યા. વે-
દ વિદ્યાને નાશ પામતી યૂરોપના પંડિતોએ અટકાવી. એ
પંડિતોના શ્રમ, દ્રવ્ય, અને ચતુરાઇથી વેદના અર્થ યૂરોપ-
ની ભાષાઓમાં પ્રગટ થયા. એ વાંચવાથી ખાતરી થાયછે
કે વેદમાં સદ્ધર્મનું બીજ છે. એ જણાવી કરસનદાસે વેદ
પછી થએલાં પુસ્તકોનો સહજ થોડો હેવાલ આપ્યો છે,
ને ત્યાર પછી એ પુસ્તકોનાં નામની ટીપ લખી છે. ૧૧
મા પૃષ્ઠના છેડાથી એ ટીપે શરૂ થઈ ચોપડીનો બાકીનો
ભાગ રોક્યો છે. એ ટીપ ઉપયોગી છે. આ નાના ગ્રંથની
ભાષા પ્રાંઠ છે, અને એનાં બીજાં પુસ્તકોની ભાષાથી મ-
ને વધારે સારી લાગે છે. સને ૧૮૫૩ માં લખેલા કરસન-
દાસના દેશાટન વિષેના નિબંધની ભાષાને આ ગ્રંથની ભા-
ષા જેડે સરખાવી જેતાં તેમાં મોટા સુધારો થયેલો જણાયછે.

જે મોટા ગ્રંથથી કરસનદાસ મુળજીની કીર્તિ ધણી
વધી અને તેનું નામ આખા દેશમાં વધારે પ્રખ્યાત થયું
તે ગ્રંથ આજ વર્ષમાં (સને ૧૮૬૬ માં) તેણે પ્રગટ કર્યો.
એનું નામ “ઈંગ્લાંડમાં પ્રવાસ” છે. આ ગ્રંથને ૩૬૦ પૃ-
ષ્ઠ છે. એને સુંદર ચિત્રોથી શોભીતો અને સમજાય તેવો
કર્યો છે. એ ગ્રંથ કરસનદાસની અવગોક્ત શક્તિ, અને
લખવાની છટા બતાવેછે. એથી તેને ધનની કમાઇ પણ
સારી થઇ. એ પુસ્તકના ગુણ એવા છે કે તે વખણાયા

વગર રહેજ નહિ. તેની જોડે એને મોટાનો આશ્રય પણ સારો મળ્યો. એથી દર પ્રતની કીમત રૂ. ૧૨) છતાં, થોડા વખતમાં બીજી આવૃત્તિ કાઢી શકાઈ. એનું ભાષાંતર મરાઠી બોલીમાં પણ થયું છે. પ્રજામાં વાંચવાનો અને જ્ઞાન મેળવવાનો શોખ એટલો થયો નથી કે, મોટા ભારે મૂલના ગ્રંથને ધનાઢય અને સદ્ગૃહસ્થોમાં ટીપ ફેરવી તેને બેચા-તો લેનારાનાં નામ અને કેટલી પ્રત ખપશે તેનો આશરો આગળથી જાણવાની જરૂર ન પડે. આ પુસ્તકને સરકારના આશરાની મોટી જરૂર હતી તે મળી; અને પ્રજાના કેટલાક આગેવાનોએ ધરતું ઉત્તેજન આપ્યું. વિલાયતથી પાછા આવીને ૧૮૬૪—૬૫માં એ પુસ્તક કરસનદાસે રચ્યું, અને ત્યારેજ ટીપ ફેરવી હશે એવું એ ટીપ ઉપરથી સંભવે છે. સર જમસેદજી જીભાઈ બારોનેટ બીજાએ તથા શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદે દરેકે સો સો પોતાને નામે ભરી. ૧૦૦ પ્રતના રૂ. ૧૨૦૦) થાય. સરકારે કેટલી રાખી તેનો ખચીત આંકડો મારા જાણવામાં નથી, પણ ૧૦૦ થી ઓછી લીધી નહતી. એને ઉત્તેજન આપવાને તે વેળાના ગવર્નર સર બાર્ટલ ક્રીયર, અને ડિરેક્ટર મી. હાવર્ડ મોટા દિલના હતા. ગવર્નરે પંડે દશ પ્રત રાખી. ધણાક પારસી શેઠીઆએ મદદ કરી, કેટલાકે દશ દશ ને કેટલાકે સાત સાત ને પાંચ પાંચ ભરી. હિંદુઓ પણ એમાં પાછળ નહતા. શેઠ કમળસી પ્રેમજીએ ૨૫ અને શેઠ પ્રેમાભાઈ હિમાભાઈએ ૧૦ પ્રતો રાખી. શેઠ વરજીવનદાસ માધવદાસે પણ, મહારાજ લેબલ કેસનું વૈર તથા નાતની લડાઈ યાદ ન રાખતાં, ૬ પ્રત ભરી છે. જેઓ કરસનદાસને નાત બહાર મૂકવામાં આગેવાન હતા, નાત સંબંધી કશો ટેકો આપતા નહિ, જેઓ એનું અડેલું પાણી પીતા

નહિ તેઓ એની આ ચોપડી લેવામાં આગળ પડ્યા હતા. એનું શું કારણ? કોઈ કહેશે કે તેઓ ઈંગ્લેન્ડની બનાવેલી ચોપડીઓ વેચાતી લે છે તે આ લેવામાં શી હરકત હતી? પણ એ ખરો ખુલાસો નથી. કપોળ જ્ઞાતિ અને ખીજ વાણીઆ જે કામનો ધિક્કાર કરતા હતા, અને જે કામ ન કરવા દેવાની હઠ પકડી બેઠા હતા તેજ કામનો એ ગ્રંથ છે. જેમાં વિલાયતની મુસાફરીનું વર્ણન છે, જેમાં તેના લાભ, અને તે લાભ નહિ લેવાની બેવકૂફઈ દેખાડી છે તેને તેમણે હોંસે હોંસે લીધો. વળી જે પુસ્તક તેમણે હોંસભેર ખરીદ કર્યું તેના ઉત્તમ બોધથી તેમનાં મન પર જરાએ અસર થઈ નહિ એ વધારે નવાઈ છે. અંધારાનો કિલ્લો અને જ્ઞાતિ બેદનો કોટ એટલો જખરો છે કે તેમાં આ જખરા ગ્રંથથી પણ બાકાં પડ્યાં નહિ; અને બાકાં પડ્યા વિના સુજ્ઞાન અને સુવિચારનાં કિરણો અંદર પેશી શકે નહિ. એનું પરિણામ એ થયું છે કે કરસનદાસ અને તેના સાથી સિવાય આજ પર્યંત ખીજ કોઈ વાણીઆ વિલાયત જઈ શક્યા નથી. વાણીઆભાઈ જાતે નાહિમ્મત, અને અજ્ઞાનનું બળ ભારે તેથી આપણા દેશને હાનિ કારક વહેમનો આ પરાજય ક્ષણિક છે, એમ મને લાગે છે. પરંતુ વહેમીઓએ એથી ઝાઝું પૂલાવવું નહિ અને જ્ઞાનીઓએ નાહિમ્મત થવું નહિ. વિદ્યારૂપી સૂર્ય ઊગવાની તૈયારી છે, બહુ વાર નથી. તેના ઉદયથી અવિદ્યારૂપી તિમિર ભાગી જશે, અજ્ઞાન ગઢ પાયમાલ થશે, અને આપણો પ્રિય દેશ વહેમની બેડી તોડી આપત્તિથી છૂટશે. આપણે રૂડાં કામમાં મંડ્યા રહેવું જોઈએ.

આ પુસ્તક અગાઉથી ખરીદ કરનારનાં નામની ટીપ પુસ્તકને અંતે છાપી છે તેમાં ૧૪૫ નંગ ભરાયાં છે. એ-

માંતો મોટો ભાગ મુંબાઈમાં ભરાયો છે. કાઠીઆવાડમાં ભાવનગરના મરહુમ ઠાકોર સાહેબ શ્રી જસવંતસંધજીએ ૨૫ નંગ ભર્યા છે, પણ ત્યાંના ખીજા કોઈ રાજાએ ભરેલાં નથી, તે પરથી અનુમાન થઈ શકે છે કે પોલિટિકલ એન્જે એ ભરવાની બલામણુ કરી નહતી. આપણા રાજા રજવાડાની સ્થિતિ એવી છે કે તે સાહેબ શિક્ષારસ કરે તો તેની મરજી પ્રમાણે કરે, અથવા રાજ્યના કામદારની ખુશી હોય તો તે થોડી ભરાવી આપે. માત્ર ભાવનગર સંસ્થાનના કારભારીઓએ મદદ કરી છે. રાજા સાહેબ પાસે ટીપમાં ૨૫ નંગ ભરાવ્યાં છે એટલુંજ નહિ, પણ મુખ્ય દીવાન, મુખ્ય કારભારી, અને તેમના કુટુંબનાં છ માણસે મળી ૩૪ નંગ ભર્યા છે. આ શ્રીમંત, જોરાવર ને તેવારે કુલ અખત્યારી કામદાર વડનગરા નાગર કુટુંબ મારી સામા થવામાં આગેવાન હતું, તેમ છતાં મારાજ જેવું કામ કરનારને આમ ઉત્તેજન આપે તેનું કારણ શું હશે? એમના મનમાં એમ તો નહિ હોય કે વાણીઆ વિલાયત જાય તો ચિંતા નહિ, માત્ર બ્રાહ્મણે ન જવું? વિલાયતની સફર કરવાથી પાપ લાગે છે એવું તેઓ માનતા હોય તો તે પાપ કરનારને ઉત્તેજન શા સારૂ આપે? પાપ કરનારને મદદ કરનારને પણ પાપ લાગે છે. આ વિરૂદ્ધ વર્તણૂકનો ખુલાસો મને સૂઝતો નથી.

ગ્રંથને આરંભે ગૂજરાતી તથા ઈંગ્રેજી પ્રસ્તાવના, તથા ઈંગ્રેજી તથા ગૂજરાતી અનુક્રમણિકા છે. ગૂજરાતી પુસ્તકમાં ઈંગ્રેજી પ્રસ્તાવના અને ઈંગ્રેજી અનુક્રમણિકા શા વાસ્તે લખી હશે? પ્રકરણ ૧૨ છે. આ ચોપડીમાં એ પ્રકરણોનું હું વિવેચન કરતો નથી. જેમણે એ દેશાટનનું પુસ્તક ન વાંચ્યું હોય તેમને એ વાંચવાની હું મજબૂત બ-

લામણ કંઈ છું, અને જેમણે વાંચ્યું હોય તેમણે ફરી વાંચીને તે ઉપર વિચાર કરવો. પહેલું પ્રકરણ મનન કરવા જોગ છે. એ પચાસ પાનામાં જે લખ્યું છે તેના રદીઆ વાંચનાર પાસે છે કે નહિ? એમાં કાંઈ અનુગતું અથવા ખોટું લાગતું હોય તો તે વિષે તજવીજ કરો. તેના જવાબ તમને ખીજા પાસેથી મળશે. રાજકીય, સંસારી, અને વેપાર ધંધાની સ્વાધીનતા મોટી વસ્તુ છે. સુવિદ્યા, સુનીતિ, અને સ્વાધીનતાના સંગમમાં નહાવાથી પ્રજાને સમૃદ્ધિ અને વૃદ્ધિ મળે છે. ગંગા, જમના, અને સરસ્વતી એ ત્રિવેણીના સંગમમાં સ્નાન કરવાથી મનને ફાયદો થાય કે નહિ, પણ સુવિદ્યા, સુનીતિ, અને સ્વાધીનતાના સંગમાં રહેવાથી ભારે લાભ થાય છે, ને એમના વિયોગથી ભારે હાનિ થાય છે, એના પુરાવા યૂરોપખંડમાંથી અને ભરતખંડમાંથી જોઈએ એટલા જડશે.

આ પ્રવાસ પુસ્તકનાં બધાં પ્રકરણ મનોરંજક અને બોધકારક છે. દરેકને એના બુદ્ધિમાન કર્તાએ રસ કસ અને શીખામણથી ભર્યું છે, તથાપિ હમા અને ૧૦મા પ્રકરણોને હું વધારે કીમતી ગણું છું, ને તે ચીપી ચીપીને વાંચવાની લલામણ કંઈ છું. એમાંથી સાર અસાર ગુદા પાડી સાર ગ્રહણ કરવાની જરૂર છે. વાંચનાર પૂછે કે શા વાસ્તે જરૂર છે? તો જવાબ એ છે કે આપણા દેશની ઉન્નતિને માટે જરૂર છે. જે ગુણોએ ઈંગ્રેજને આઘાત અને મોટા કર્યા છે, જે લક્ષણોએ તેમને ઊંચે દરજે ચડાવ્યા છે, જે ગુણો ઉપર મોહી લક્ષ્મીજી તેમને ઘેર પધાર્યા છે, જે લક્ષણોથી ઈંગ્રેજ મહા બળવાન થઈ ન્યાલ થયા છે અને રાજકાજમાં વડાઈ પામ્યા છે તે ગુણો અને તે લક્ષણો બતાવવાની કરસનદાસે સારી કોશિશ કરી છે. એ

ગુણો અને એ લક્ષણો આ દેશના લોકો જાણવાં અને ગ્રહણ કરવાં જોઈએ. આ ગ્રંથ અને આ બે પ્રકરણો વાંચી જોતું મન નહિ ઉશ્કેરાય, જેને યૂરોપ જવાનું મન નહિ થાય તેનામાં પુરુષત્વનો અંશ રહ્યો નહિ હોય !

“કુટુંબ મિત્ર.” આ પુસ્તક ભાઈ કરસનદાસે સન ૧૮૬૭ના પહેલા ભાગમાં પ્રગટ કરેલું જણાય છે. એની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે કે “વાતચીત અને ઠંઠા અથવા મશકરીમાં શિક્ષા મળે એવું લખાણ જોડી કહાડીને જે ઈ. સ. ૧૮૫૫થી ૧૮૬૧ સુધી સત્ય પ્રકાશમાં તથા સુધર્મબોધકમાં તથા પાખંડ ખંડકમાં યનાવનારની કૃત્તમથી આવ્યું હતું, તે સુધારીને આ પુસ્તકના આકારમાં પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે.” આ ગ્રંથ નાનો છે, પરંતુ રમુજની સાથે શીખામણથી ભરેલો છે. અંગ્રેજી અમલ બેઠા પહેલાં ખોટાં અને બેવકૂફીનાં કામ કરનારાની, તથા તાતોના ભૂંડા ચાલતી ફજેતી કરવાના સાધન ન હતાં. દુષ્ટ કે નાદાન આદમી નાતમાં કે ઓળખીતા પાળખીતામાં નિન્દાતા, પણ તેની તેઓ દરકાર કરતા નહિ, અને આલમને તેથી બોધ મળતો નહિ. જેઓ કમ અકલના અને પાપી છે તેઓની હાંસી કરવી એ તેમને અને બીજાઓને તેવું કરતા અટકાવવાની મોટી યુક્તિ છે. છેક બગડેલા કે મમનપર ચડેલા પાછા ફરે નહિ, પણ બધા તેવા નથો હોતા. માટે કરસનદાસનો આ ઉપાય મને અદ્વિત દીસતો નથી. ખોટાં કામ કરનારની એમ ફજેતી કરવાથી તેમની જોડે વેર બંધાય છે. પગુ શાણા હોય તે મનમાં સમજી શીખામણ લે છે. કોણ જાણે કોના ઉપર લખ્યું છે એમ માની તથા મોઢે વાત ન જણાવતાં પોતાની બદચાલને માટે પસ્તાય છે; પણ બેવકૂફ હોય છે તેઓ ફજેતીની ટોપી પોતાને મા-

થે બેસતી આવી જોઈ પહોરી લે છે. અને ખીજને કહે છે કે જીએ આ ટોપી મારે માથે આવી રહે છે. એ તો મારા ઉપર લખ્યું છે. ગ્રંથ કર્તાને ગાળો દે છે; ખીજ તેને ચડાવે છે. એમ મૂર્ખો વધારે ફજેત થાય છે. કરસનદાસ સત્ય પ્રકાશમાં નહારા માણસની આવી ટકાળ લખતા તેવારે હું મુંબઈમાં હતો તેથી એ પ્રમાણે બનતું મેં જોયું છે.

એ વખતે આપણાં વર્તમાન પત્રોના ઘણાક અધિપતિઓ કેવી અવદશામાં હતા તે ગડગડલાલના નાટકમાં દર્શાવ્યું છે. મોદ્યુસિલમાં તેમનો મોટો ભાગ હજી એવો છે. મુંબઈમાં પણ યોગ્ય કરતાં અયોગ્ય વધારે છે, પરંતુ કરસનદાસ મુળજીએ ઉપલું નાટક રચ્યું તે સમય કરતાં હાલ કેટલાંક વર્તમાન પત્રો અને તેઓના અધિપતિઓ વધારે સારી હાલતમાં છે. દિન પર દિન તેમની ભાષામાં અને નીતિમાં સુધારો થતો જાય છે. વગર કેળવાયલા નીચ જુદિના મૂર્ખ અધિપતિઓ હાનિકારક છે. કેળવણીનો પ્રસાર થતો જશે તેમ વર્તમાન પત્રો સુચ અને સદાયરણી વિદ્વાનોના હાથમાં આવશે, અને તે વાંચનારાની સંખ્યા વધશે, ત્યારે નહારાં પત્રોને આશરો મળશે નહિ. હું આશા રાખું છું કે મહારાજના સેવકો પણ સુધરશે. ગોસાંઈજી મહારાજે ગડગડલાલના જેવાજ રહેશે કે સુધરશે તે સેવકોને હાથ છે. સને ૧૮૬૭માં કરસનદાસ મુળજીની તથા મુંબઈ વાસી ગૂજરાતી બોલી બોલનારાની ભાષાનો નમૂનો આ ઉતારા પરથી કાંઈક જણાશે. કાઠીઆવાડમાં સંમુદ્ર કાંઠા ઉપર વસનારા લોકની બોલીને એ મળતી છે. કરસનદાસે કાંઈક ફેરફાર કરેલો જણાય છે, તેથી બરાબર નમૂનો નથી.

પાલીટાણાનો ડુંગર તે ઉપરના જૈન દેવલોને માટે

પ્રખ્યાત છે. હજારો શ્રાવકો ત્યાં જન્મ કરવા જાય છે એમની અને પાલીટાણાના ઠાકોર સાહેબની વચ્ચે એ કું-ગર સંબંધી મોટા વાંધા પડવાથી શ્રાવક લોકે રાજા ઉપર સરકારમાં ફર્યાદ માંડી. કાઠીઆવાડના પોલિટિકલ એજન્ટ સાહેબના ફેસલાથી તથા મુંબાઈ સરકારના ઠરાવથી તેઓ રાજા થયા નહિ ને વિલાયત સુધી લડ્યા. ઇંગ્લાંડમાં હિં-દખાતાના રાજ્યમંત્રી એટલે. સેક્રેટરીને અરજી આપવાને તેમણે અમદાવાદના નગરશેઠ પ્રેમાભાઈ હીમાભાઈની મા-રફતે કરસનદાસ મુળજીને વિલાયત મોકલ્યા. શાહ વીરચંદ દીપચંદની મહેનતથી યોગ્ય કરાર થયા. કરસનદાસ જોડે જન્મવા જન્માડવાનો વહેવાર કરવાનું શ્રાવકોની વતી નગર શેઠે કબૂલ કર્યું, અને પાલીટાણાને કામે ફરીને વિલાયત ગયા પહેલાં તેમને અમદાવાદ તેડી પોતાને ઘેર ઉતાર્યા. જ્યારે કરસનદાસ અમદાવાદ આવતા ત્યારે હમેશ માટે ઘેર ઉતરતા, અને પોતાના મીઠા સ્વભાવથી મારા છોકરાને ખુશી કરતા. લવંગને દીવે સળગાવી બળતું છતાં મ્હોડામાં મૂકી બાળકને અચરજ પમાડતા. પહેલીવાર વિલાયત જ-ઈ આવ્યા પછી અમદાવાદમાં આવ્યા તેવારે કવિ દલપ-તરામ ડાહ્યાભાઈએ એમને પોતાને ઘેર જન્મવા તેડ્યા હ-તા. આ વખતે તો શેઠ પ્રેમાભાઈને ઘેર મુકામ કર્યો. અ-ને શેઠ તથા વીરચંદશાહ તથા ખીજા શ્રાવકો તેમની જોડે જન્મ્યા. શેર સદ્દાનો વખત ઉતાવળે પૂરો થયો ન હોત અને મુંબઈની આબાદીમાં ઝટ ભંગાણુ પડ્યું ન હોત તો કેટલાક મોટા શ્રાવક ગૃહસ્થો વિલાયત જાત એવો સંભવ હતો. ધણુંકરીને વૈષ્ણવ વાણીઆથી શ્રાવક વાણીઆ વધારે સાહસિક, વધારે હમંગી, અને વધારે ઉદ્યોગી, હોવાથી વધારે લક્ષ્મીવાન છે.

સને ૧૮૬૭ના માર્ચ માસની આખરે કરસનદાસ મુળજી વિલાયતની ખીજ સફર કરવા નીકળ્યા. એ વેળા એમની રસોઇ કરવાને ખેડવાળા બ્રાહ્મણ તથા ખીજ કામકાજને માટે મોઢ વાણીઆ યાત્રિનો ભર્યનો રહીશ માણેકલાલ જગજીવનદાસ નામે સાહસિક તરણ હતો. એ ખેડવાળાનું નામ તેની યાત્રિવાળાના જાણવામાં આવ્યું નહિ તેથી તેને કાંઇ હરકત થઈ નહિ, પણ જીવાન વાણીઓ જાહેર પડ્યો ને તેની યાત્રિ તરફથી સંતાપ પામ્યો. મારી જોડે જે ગામડીઓ બ્રાહ્મણ આવ્યો હતો તેણે પોતાની સફરની વાત ગુપ્ત રાખવાની કોશિશ કરી, પણ તે બરાબર પાર પડી નહિ. તેના મામાની બહાદુરીથી તેનું રક્ષણ થયું. એટલે આશરો માણેકલાલને તેના કોઈ સગા તરફથી તુરત મળ્યો નહિ, તેનું કારણ એ હશે કે શહેરોમાં વહેલી લોકનું જોર વધારે હોય છે. ગામડાંમાં નાતની તકરાર વહેલી પતી શકે છે. આ વેળા પણ કરસનદાસે ઈંગ્લાંડની બંધી રચના જોઈ નહિ. શીઆજો એક પહેલાં સ્વદેશ આવવા નીકળ્યા.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

કાઠીઆવાડમાં જવું. પોલિટિકાલ ખાતાની નોકરીમાં દાખલ થવું. રાજકોટમાં કારભારની ખૂબી. વિદ્યા અને સુધારાને મદદ. પાખંડ ધર્મ ખંડન નાટક. સંસાર સુખ.

આવક લોકની તરફથી પાલીટાણાના કામ સાથે વિલાયત ગયા તેને આગત્રે વરસે એટલે ૧૮૬૬માં કાઠીઆવાડના પોલિટિકાલ એજન્ટ કર્નલ કીટિંગને મળવા કરસનદાસ ગયા હતા. મને લાગે છે કે પાલીટાણાની બાબતમાં તજવીજ કરવાને કે દાદ મેળવવાને ગયા હતા. એ વેળા

એક માસ રાજકોટમાં રહ્યા. એક મિત્ર રાજકોટથી મને લખે છે કે “ એમનું તે વખતે અત્રે આવવું થયું ત્યાર-થીજ અત્રેના કેટલાક ગૃહસ્થો સાથે સારો પ્રીતિભાવ થયો હતો.” કાઠીઆવાડમાં સુધારાનું બીજા બલા કર્નલ લોંગે રો-ખ્યું હતું. તેણે દરબારોને સમજાવી નિશાળો સ્થપાવી, તથા મુંબઈ વગેરે ઠેકાણે પ્રગટ થતાં ગૂજરાતી પુસ્તકો અને મા-સિક ગ્રંથો લેવાની બલામણુ કરી. પોતાના રાજકાજની જો-ડે એવા કામને તેણે સારો આશરો આપ્યો. તોપણ રજ-વાડાના મુત્સદીઓ સુધારાની, ભાષણની, અને સભાની મ-શ્કરીઓ કરતા. સૂરતના મહેતાજી દુરગારામ મંછારામ કા-ઠીઆવાડની નિશાળના સગ ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટર શ્યા ત્યારે તેમનાથી ત્યાંના લોકને સુધારા સંબંધી કાંઈક જ્ઞાન થયું. ક-રસનદાસ મુળજીએ તેને આશરો આપ્યો. આ વખતે એ-ક માસ રહ્યા તે દર્મિયાન તા. ૨૫ મી જૂન ૧૮૬૬ને રો-જ રાજકોટની વિદ્યા ગુણુ પ્રકાશક સભામાં એમણે ભાષ-ણ કર્યું. “ કાઠીઆવાડને સુધારવાને શા શા ઉપાય કરવાની જરૂર છે ” એ તેના ભાષણનો વિષય હતો. જાહેર સભા-માં બોલવાની છટા અને યુક્તિ એગનામાં એવી સરસ હ-તી કે સાંભળનારને રસ લાગે. આવું બોધકારક, અને સું-દર ભાષણ મને લાગે છે કે રાજકોટમાં આ પહેલુંજ હશે. એ સાંભળવા કીટિંજ સાહેબ પણ આવ્યા હતા. રાજકોર-ભારીઓ, રજવાડાના વકીલો વગેરે મોટા મોટા માણસો સભામાં બિરાજ્યા હતા. દેશી રાજ્યોને સુધારવાને રાજાઓની સભા કરવાની જરૂર છે એવો અભિપ્રાય કરસનદાસે કહ્યો તે પરથી એજંટ સાહેબ હસ્યા, અને બોલ્યા કે એમ થશે ત્યારે અમારે આ દેશમાં રહ્યાની ગરજ રહેશે નહિ.

બીજી વાર ઇંગ્લાંડ જઈ આવ્યા પછી કાઠીઆવાડ-

માં નોકરી મેળવવાનું મન કરસનદાસને શાથી થયું તે મારા જાણવામાં આવ્યું નથી. કોઈ એમ ધારે છે કે નાતના જુવનમયી કંટાળીને તેણે મુંબઈ શહેર છોડ્યું. નાતથી કાયર થઈ નાસે એવા એ પંડે તો ન હતા, * પણ સગાં વહાલાંથી વેગળા રહેવાથી તથા વિવાહ વાજનમાં અને જમણવારમાં સામિલ ન થઈ શકવાથી એમની સ્ત્રીનું મન હીજરાતું હતું. એવું સાંભળવામાં છે કે કરસનદાસ ઘરમાં સુખી ન હતા. ઘરનો કંકાસ પરગામ જવાથી ઓછો થાય ખરો. દેખવું નહિ ને દાઝવું નહિ એ કહેવત આ પ્રસંગે એનાં ઘરનાં લાગુ પડે છે. પોતાની જોડે બાયડી છોકરાં રાજકોટ હોય એટલે તેમનો જીવ બળે નહિ એમ ધારીને, કે રાજગારને માટે કરસનદાસે કાઠીઆવાડમાં સરકારી નોકરી મેળવવાની કોશિશ કરી. રાજકોટની ગાદીએ એ વેળા બાળરાજા હતા તેથી તેના સંસ્થાનનો કારભાર પોલિટિકાલ એજન્ટની મારફતે ચલાવવાનો ઠરાવ સરકારે કર્યો હતો. વસીલો પહોંચવાથી મુંબાઈ સરકારે એમને આસિસ્ટન્ટ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ નીમી એ સંસ્થાનનો કારભાર સોંપ્યો. સને ૧૮૯૭ના દિસેમ્બર માસની ૨૦મી તારીખે એ ઓદ્ધનો કબજો એમણે લીધો.

ખુદ રાજા પંડે કે કારભારી રાજ્યની લગામ હાથમાં લે તેનું પહેલું કામ એ છે કે પ્રજાનું રક્ષણ કરવું. જાગૃતિથી ચોર, લુચ્ચા, ધૂતારા, કપટી વગેરેને ધાકમાં અને શહેમાં રાખવા, તથા ફોજદારી દીવાની ઈન્સાફ લાંચ

---

* નવા મતના અને રૂઢી વિરૂદ્ધ કામ કરનારાને જૂના મતના ધર્મીઆર્ય અને વહેમી લોક પજવે છે એ કરસનદાસ જાણતા હતા. પૃથ્વી કરે છે એવું માનવા માટે ગાલીલેઓને જન્મ કેદની સજા થઈ; હું વિલાયત મેં માટે નાત બહાર રહેવાનાં કુખ મારે વેઠવાં પડ્યાં. કેટલાકના તો જીવ પણ સુધારાને માટે ઘણાંક દેશોમાં મથા છે, એ જાણીને તેઓ ઈર્ષ્યા મથા હતા તો મળવાય કેમ?

રશવત ને નજરાશું લીધા વગર નિષ્પક્ષપાતે અને ચતુરા-
ઈથી કરવા, ને પ્રજાની યોગ્ય સ્વતંત્રતા ઉપર હાથ નાંખ-
વો નહિ એ હરકોઈ રાજ ચલાવનારનું મુખ્ય કામ છે. એ-
થી લોકમાં શાંતિ રહી તેઓ પોત પોતાના ઉદ્યમમાં મંડે
છે. માટે રાજકોટ સંસ્થાનનો ચાર્જ લેતાંવારને કરસનદાસે
એ કામપર લક્ષ લગાડ્યું, અને તેમાં જસ મેળવ્યો. સા-
ચા ન્યાયથી, શાંત, મળતાવડા, ને મધુરા સ્વભાવથી પ્ર-
જાપ્રિય થયા. રાજ કારભારીને ધ્યાન આપવા જોગ બીજી
ખોટી બાબત ઊપજ ખર્ચ છે. આ વિષે જૂના વિચાર
ધણાજ ભૂલ ભરેલા છે, તોપણ તેવા વિચારના કારભારી
દેશી રાજદરબારમાં કાબીલ ગણાય છે, અને માન પામેછે.
ખેડુતો પાસેથી, વેપારીઓ પાસેથી, ઠામ ઠામ નાકાં જેસા-
ડીને, અને અનેક વેરા નાંખીને, તથા ન્યાય વેચીને જે
કારભારી વધારે ઊપજ કરે તે લાયક કામદાર ગણાય છે.
એમ મેળવેલું નાણું રાજ્યનું નહિ પણ રાજનું, પ્રજાના
લાભ અને સુખને અર્થે નહિ, પણ રાજનાં ખાનગી કામ-
માં, કુંવરીઓ પરણાવવામાં, ને વૈભવ ભોગવવામાં ખર-
ચવાને માટે છે એવી જૂની સમજ છે. આ સમજ ખોટી
છે એ કરસનદાસે સિદ્ધ કરી આપ્યું. રાજ્યની ઊપજ ખ-
ચાનો વહીવટ ઉઠાપણથી કરી એણે એક બીજો અભિ-
પ્રાય ખોટો પાડ્યો. દરબારોમાં અને પોલિટિકલ ખાતાના કે-
ટલાક અમલદારોમાં એવી બ્રાંતિ છે કે અંધ લખનારા વિ-
દ્વાનો, વર્તમાન પત્રોના એડિટરો, અને સ્કૂલમાસ્તરો વગે-
રે નિશાળ ખાતાના નોકરોને રાજ્ય કારભાર આવડે નહિ.
ઈંગ્રેજ રાજ્યમાં મુનસફની કે મામલતદાર વગેરેની ન્યાય,
વસૂલાત, કે પોલિટિકલ ખાતામાં સરકારી નોકરી કરી હોય
તેઓ માત્ર જરૂર પડે તો કારભારીનું કામ ચલાવી શકે.

આ બ્રાંતિ કરસનદાસે જૂડી પાડી. અંગ્રેજી સ્કૂલ માસ્તર-
નું કામ, સલ પ્રકાશ વગેરેના અધિપતિનું કામ, ને ગ્રંથો
રચવાનું કામ કરી રાજ્ય કારભાર હાથમાં આવેથી તે કામ
અચ્છી રીતે બજાવ્યું. બુદ્ધિવાન પુરૂષને અનુભવ મેળવતાં
વાર લાગતી નથી. સ્વાભાવિક બુદ્ધિની જોડે સદ્વિદ્યાથી
મન કેળવાયલું અને સુનીતિમાન થયલું હોય તો તે જો કા-
મ હાથમાં ઝાંચે તે પાર પાડે. કરસનદાસની પછી રાજ-
કોટ સંસ્થાનનું તથા લીંબડીનું કામ ચલાવનાર ગૃહસ્થ કે-
ળવણી ખાતામાંથી આવ્યા, તથા વડોદરાના સર ટી. મા-
ધવરાવ અને તેમના પ્રાઈવેટ સેક્રેટરી વિનાયકરાવ પણ
સ્કૂલખાતામાંથી મદ્રાસ ઈલાકામાં રાજકાજ પર આવ્યા હ-
તા. ત્યાં યશથી કામ કરી વધારે મોટા કારભાર પામ્યા.
એવા બીજા દાખલા પણ મળી શકે. પરંતુ આપણા કોઇ
દેશો રાજ્યમાં મોટી ઉમરના રાજના તાબાની નોકરી કર-
સનદાસને મળી હોત તો આટલી કુતેહ મળત કેનહિ એ
વિષે શક રહે છે, કેમકે ત્યાં તો રાજનું મન મનાવવું જો-
ઈએ, અને બીજી ખટપટો તો જુદી. જૂના વિચારના રા-
જની નોકરી નવી રાજ્ય રીતિના વિચારવાળાને કરવી મુ-
શ્કેલ પડે છે, અને યથાયોગ્ય નથી થઇ શકતી તેનાં કા-
રણ દેખઈતાં છે.

પોલીસનો ઘટતો બંદોબસ્ત રાખી, તથા વાજખી અ-
ને વેળાસર ન્યાય કરી પ્રજાના જન માલનું રક્ષણ કરવું
એ ઉપરાંત રાજ્ય ચલાવનારનો ધર્મ છે કે રાજ્યમાં આ-
બાદી વધે અને લોક સુખી થાય તેવા ઉપાય કરવા. કરસ-
નદાસ મુળજીએ આ ઉપાય પણ કર્યા. રાજકોટની બહાર
અને ઇંગ્લિશ સ્ટેશનની વચ્ચે પહં છે તેનો સુધારો વધારો
કર્યો. પરામાં અનાજની માર્કેટનું, અને ગામમાં શાકભાજીની

માર્કેટનું મકાન બંધાવ્યું. રાજકોટ અને સરધારમાં રીડિંગ-રૂમ એટલે વર્તમાન પત્રો વાંચવાની જગા કરી આપી. મારા, હાલ રાજકોટમાં રહેનારા, જે મિત્રથી મને આ સમાચાર મળ્યા છે તેણે એ રીડિંગરૂમમાં પુસ્તકો મૂક્યાં છે કે નહિ તે લખ્યું નથી. રાજકોટમાં ગૂજરાતી નિશાળને માટે મકાન બંધાવ્યું, રાત્રે દીવા કરવાનાં ફાનસ મૂકાવી શેરીઓ અગ્નિજ્વાળાને જડે માટે નાકે નાકે તેના નામનાં પાંદીઆં લગાવ્યાં. રાજકોટ તાબાનાં મોટાં ગામોમાં નિશાળો મંડાવી, ને તે નિશાળોને સાફ ધર બંધાવ્યાં. તળે રાજકોટના કોઠારીઆને નાકે ધર્મશાળા ચણાવી. રાજકોટનાં કોઠાર સાહેબની કેળવણી ઉપર ધ્યાન આપ્યું. ખેડુતોનાં કરમાં સુધારો કર્યો, છત્યાદિ. એમ છત્યાદિથી મારા મિત્રે અટકવું નહતું જોઈતું. તમામ હકીકત પ્રગટ થવી જોઈએ. રાજકોટ સંસ્થાનના દફતરમાં એમનાં લખાણ અને ઠરાવ હશે, પરંતુ તેના કોઈ ભાગનો ઉતારો મને મળી શક્યો નથી.

નઠારા આદમીને હાથ અમલ આવે છે, ત્યારે તે પોતાનો સ્વાર્થ તાકી સરકારના કે રાજાના વહાલા થવાને રૈયતને રંજડે છે. ઊપજ વધારવામાં, લોકની જમીન ખૂંચી લેવામાં, જમીનના દર બારે બાંધવા વગેરેમાં અન્યાય કરી હોશીઆરી બતાવે છે, ને તેથી મોટે દરજે તથા મોટે પગારે ચડે છે. પણ એવા નફ્ટ કૂતરાને ધિક્કાર છે! રૈયત તેને સદા બાંડે છે, ને કદુવા દે છે. કરસનદાસે એમ કર્યું નહિ માટે ધન્ય છે એનો કાયદાનો હેતુ અને સરકારની ઇચ્છા વાજબી કરવાની છતાં ચીબાવજા દુષ્ટ અધિકારીઓ લોકને નુકસાન કરે છે. કરસનદાસ તેવા નહતા.

રાજકોટના કામમાં રોકાયેલા હતા તેવારે પણ એમણે વિદ્યાને અને દેશસુધારાની સમાને અને અથો લખ-

વાનાં કામને વિસાર્યા નહિ. એક મિત્ર રાજકોટથી લખેછે કે,
 “ એમના અત્રે આવવાથી અત્રેની વિદ્યા શુભ પ્રકા-
 શક સલાએ. ઘણો લાભ લેવા માંડ્યો. વળી એમના આ-
 વવાથી અત્રેના ગૃહસ્થોના બળમાં મોટો ઉમેરો થયો.
 સભામાં એમના આવતા અગાઉ એક ચોપાન્યું કહાડવાનો
 ધણા દિવસથી વિચાર ચાલતો હતો. તે વિચારને એમણે
 પુષ્ટિ આપી અને એમનાં જંહેર લખાણના અતુલવથી
 અત્રેના સભાસદોના વિચારને એમણે તાબા કર્યા એટલુંજ
 નહિ, પણ તેમાં નવું જીવન નાંખ્યું, ભોગીલાલભાઈ હતા તે
 વખતથી જે વિચાર ઉત્પન્ન થએલો તે માત્ર એમનાજ
 આવ્યાથી ખર આવ્યો. એ કામ એમના વિના થાત નહિ.
 તેમાં વળી દીલ્હીના શેઠ ઝવેરી શાહીરામે રૂ ૧૦૦૦) ની
 બક્ષીસ એ કામ ચાલુ કરવા મદદ દાખલ ખરચવા આ-
 પ્પાથી એ કામ ચાલુ થયું. એમ વિજ્ઞાન વિલાસનો જન્મ
 થયો. તેમાં કરસનદાસ પોતે, ઉત્તમરામ નરભેરામ, મણી-
 શંકર જટારાંકર, નગીનદાસ બ્રીજભુખણદાસ અને જગન્નાથ
 ઈચ્છારામ એઓ મુખ્ય મદદગારે હતા. એ ચોપાન્યું સન
 ૧૮૬૮ના એપ્રિલ માસમાં શરૂ થયું. એ ચોપાન્યામાં એ-
 મનું લખાણ ઝાઝું આવ્યું નથી, કેમકે તેમના કામમાં
 તેમને ઝાઝો અવકાશ મળતો નહોતો. તોપણ એમણે નીચે
 લખેલા વિષયો લખ્યા છે—

૧ ૧લા પુસ્તકના ૧લા આંકમાં પ્રસ્તાવના.

૨ ૧લા પુસ્તકના ૩જા આંકમાં ગીરનારના રાજા
 રાહ દેયાસની વાર્તાનો ઈંગ્રેજી તરજુમો પ્રકરણ ૧જું.

૩ એજ પુસ્તકના ચોથા આંકમાં રાજા રાહ દેયા-
 સીન વાર્તાનો અંગ્રેજી તરજુમો પ્રકરણ ૨જું.

૪ એ ચોપાન્યાના પુસ્તક ૧લાના આંક બીજાના

પાને ૩૬ થી ચાલુ, કાઠીઆવાડના રાજ તથા તાલુકદારોની સભા વિષે.

એ વિના એમણે અત્રેની વિદ્યા ગુણ પ્રકાશક સભામાં એ ભાષણો આપ્યાં હતાં. તા. ૨૫ મી જુન સન ૧૮૬૬ ને રાજ ન્યારે તેઓ પહેલ વહેલા કીટિંગ સાહેબને મળવા આવ્યા ત્યારે ૧૬ મું ભાષણ આપ્યું. એ ભાષણ વિષે ઉપર લખેલું છે.

૨ જુન ભાષણ તા. ૨૮ મી એપ્રિલ સને ૧૮૬૮ ને રાજ કર્યું. રાજકુમાર કાલેજનું ખાત મુદ્દત્ કર્યું તે સંધિ ઉપર ધણાક કારભારીઓ તથા રાજસ્થાનીઓ ભેગા થયા હતા તેમની રૂબરૂ કાઠીઆવાડનાં રાજસ્થાનોમાં કયા કયા સુધારાની જરૂર છે તે, તથા કાઠીઆવાડના રાજ તથા તાલુકદારોની સભાની અગત્ય કહી હતી. આ વિષય વિજ્ઞાન વિલાસના પુસ્તક ૧ જાના આંક ૨ જના પાના ૩૬ થી ચાલુ છપાયો છે.

એમણે વિદ્યા ગુણ પ્રકાશક સભામાં ઘણે પ્રસંગે આવીને નિબંધ અથવા ભાષણને લગતા વિચારો વખતે વખતે આપ્યા હતા. એક વખત એમણે એવી પણ સૂચના કરી હતી કે હમેશ નિબંધ તથા ભાષણ થયાને બદલે કાંઈ વિષય ઉપર ચર્ચા કરવી, અને તે વિષય અગાઉથી સર્વેને જાહેર કરવો. એ સૂચના પ્રમાણે કેટલીકવાર થયું પણ હતું.

વિજ્ઞાન વિલાસમાં પોતાનાથી તો થોડું લખાતું હતું; પણ ચોપાન્યું છપાવવાનો, ખપાવવાનો, મોકલવાનો વગેરે તપાસનો બંદોબસ્ત રાખતા હતા. લીબ્રેરી ગયા પછી તો ખિલકુત્ત અવકાશ નહિ મળવાથી લખી શકતા નહિ, તો પણ એમના દોસ્તદારોને ખાનગી કાગળ લખતા તેમાં નહિ લખી શકતા તેની દિલગીરી જણાવતા, ને એ ચો-

પાન્યું હમેશ ચાએ માટે તેમને ઉશ્કેરતા, ને તેને લગતી તપાસ રાખી હકીકત મગાવતા હતા.

એઓ વિદ્યા ગુણ પ્રકાશક સભાના મેમ્બર ને કન્યા-શાળાની કમિટીના પ્રેસિડેન્ટ હતા.

એઓ જ્યારે સન ૧૮૭૦ ના મે માસમાં અત્રેથી લીંબડીની જગા ઉપર ગયા ત્યારે એમને વિજ્ઞાન વિલાસ ચોપાન્યાની કમિટીના કેટલાક મેમ્બરો તથા કેટલાક મિત્રોએ હેતુથી માનપત્ર આપ્યું હતું. તે વિજ્ઞાન વિલાસ ચોપાન્યાના બીજા પુસ્તકના બીજા આંકને પાને ૯૦ મેથી શરૂ થાય છે. તે સિવાય રાજકોટ ગામની વસ્તીએ પણ એમને એક માનપત્ર આપ્યું હતું.

એમની સાથે અત્રેના જૈન ને વૈષ્ણવ બંને વર્ગના વાણીઆઓ જમ્યા હતા. પ્રથમ કેટલાક જણાએ મેમાન તરીકે નોતરીને જમાડ્યા ને પછી નાતમાં જમાડ્યા. તેમજ એમણે કેટલાક મિત્રોને ખાનગી જમાડેલા, પણ નાત જમાડેલી નહિ. અત્રેના જૈન ને વૈષ્ણવ એક બીજાનું ખાવા પીવામાં હરકત લેતા નથી.

પોતાના મિત્રોને અને બીજા મળવા આવનારાઓને પ્રસંગોપાત નીતિ, સંપ, ને ઉદ્યોગ કરવા વિષે વારંવાર સલાહ આપતા હતા.

એમનો અત્રેનો પોશાક પારસીસાઇ પાઘડી, પાટલુન, કોટ, બુટ, ને સ્ટોકિંગનો હતો. દુપટા રાખતા નહિ.

દારૂથી દેશની ખરાબી થાયએ માટે તિરસ્કાર હતો, વટાળ જાણીને નહિ. તેમજ વ્યભિચારને ધિક્કારતા હતા. લંડનમાં નઠારી સ્ત્રીઓ રૂપી ભૂત વળગે નહિ માટે હમેશા ચાલતી વખત દોડતા જતા હતા. તેમજ જ્યારે વિલાયત જતી વખત રસોઈઓ જોઈતો હતો તેવારે એક આદમી

૩૫૦૦) માટે આવવાને ખુશી હતો; પણ તે વ્યભિચારી છે એવું તેમને તેમના એક દોસ્તે જણાવ્યાથી તેને પડતો મૂકી ખીજા રસોઇયાને ૩૮૦૦) આપવા કરીને લેઇ ગયા હતા. એટલે એમને વ્યભિચારનો ધિક્કાર હતો.

હીંબડીમાં મરવાનો વખત આવ્યો ત્યારે ત્યાંના ડાક્ટરને બોલાવીને કહ્યું કે “જો હું મરી જાઉં તો મારી નાત વાળાઓને કહેજો કે મેં મારી નાતને માહું લાગે તેવું કાંઈ કહ્યું કે કર્યું નથી. તેમ છતાં જો તેમને મારી વર્તણૂક તેવી લાગી હોય તો તેમની હું માફ માગું છું. પણ તે સાથે ડાક્ટરને કહ્યું હતું કે જો હું જીવું તો આ વાત કોઈને કાંઈ કરવી નહિ. આ બાબત મને રા. મણીશંકરભાઈએ કહી હતી. પણ તે ડાક્ટરને પૂછ્યા વિના બહાર પાડતી એ સાઈ નહિ એમ તેમનું કહેવું હતું.

કરસનદાસ જન્મ્યા ત્યારથી સન ૧૮૬૧ સુધીની એક જણાએ કવિતા કરેલી છે. પણ તેમાં બહુ રસ નથી, અને તેમાંથી ઘણી ખબર મળે તેમ નથી, એટલે નકામી જણી લખતો નથી. એના વિષે સન ૧૮૬૦ના રાસ્ત ગોફતારમાં ને એના પછીના રાસ્ત ગોફતારમાં સઘળી હકીકત છપાએલી છે. અત્રેની ખબર આથી વધારે મળે તેમ નથી”.

જેમ અમદાવાદના શ્રાવક વાણીઆએ વિલાયત જઈ આવનાર કરસનદાસ જોડે ભોજન વહેવાર કર્યો તેમ રાજકોટના શ્રાવકોએ પણ કર્યો એટલુંજ નહિ, પણ ત્યાંના મેશ્રી અને વૈજ્ઞવ વાણીઆ મહાજને વહેમ તજી મુંબઈના કપોળને છક્કક મારી, અને કપોળના શેઠીઆથી દળાયલા વાણીઆને પાછળ મૂકી દુનિયામાં માન મેળવ્યું. રાજકોટના મહાજનના શેઠ આ બાબતમાં ખરેખરા મહાજન સિદ્ધ થયા. કરસનદાસને નાત બહાર મૂકનારા મુંબઈના નામના

મહાજન પણુ વાસ્તવિક અલ્પજનને કપાળે તેમણે કાજળનો ચાંદ્રો કર્યો. જે મોટા દિલના વાણીઆ, શ્રાવક અને વૈષ્ણવ, રૂડા કરસનદાસ મુજબને મોટા વરામાં તેડી ગયા, જેમણે તેમને પંગતમાં ફેરવ્યા, અને પોતાની પાસે અને હારે બે-સાડી જમાડ્યા તેઓનાં પ્રતાપી નામ આ પુસ્તકમાં પ્રગટ થવાં જોઈએ, પણુ તે મારી કને નથી. રાજકોટના મહાજને કરસનદાસને નાતમાં દાખલ કર્યા એટલુંજ નહિ, પણુ પોતાને ઘેર પણુ જમવા તેડતા, અને તેમને ઘેર જમવા જતા. ધન્ય છે તેમને !

મોટાઇ અને હકુમત મળવાથી છાલકા આદમીની પેઠે કરસનદાસ ધૂલાઇ ગયા ન હતા. જેમ દિવસ જતા ગયા તેમ તેના દોસ્તદારોની સંખ્યા વધતી ગઇ. સ્નેહીઓ જોડે મુલાકાતમાં સુનીતિ, સંપ, ઉદ્યોગ, વિદ્યાદિ સારા વિનયો સંબંધી માત્ર વાતચીત કરતા. બહારના દેખાવથી નહિ પણુ સદાયરણુથી લોકને રાજી કરતા. મુંબાઇનો પારસી-સાઈ પોશાક બદલ્યો નહતો. ગુણુ અવગુણુ તો માણુસમાં છે, પોશાકમાં નથી, એ વાતની થોડા કાળમાં રૈયતની ખાતરી થઇ.

દાર્થી દેશની ખરાબી થાયછે માટે તે વિષે એમનો તિરસ્કાર હતો. એમાં વટાળ જાણીને નહિ, પણુ એના નિશાથી પીનારને માઠાં ફળ થાયછે માટે તે ના પીવાનો ઉપદેશ કરતા. વ્યભિચારનો ધિક્કાર ફેટલો બધો હતો તે જણાવવાને રાજકોટમાં એમણે કહેલું કે લંડનમાં રાત્રે નહારી સ્ત્રીઓ રસ્તામાં વળગે નહિ માટે તેવીઓને દેખી દોડી જતા. વિલાયત જતી વખતે એક રસોઈઓ એમની જોડે રૂ૫૦૦) માટે જવાને ખુશી હતો, પણુ તે વ્યભિચારી છે એવું માલૂમ પડવાથી તેને પડતો મૂકી બીજો રૂ.

૮૦૦) માગતો હતો તેને રાખ્યો. વલ્લભી મહારાજેની સા-
મા થવાનું મૂળ કારણ, મને લાગે છે કે, જ્યારે કર્મનો અંત-
તઃકરણથી જન્મરો ધિક્કાર એ હતું.

ધણીક મુનસફ, મામલતદાર, વગેરે દેશી અમલદાર-
રાને પૂછીએ કે તમે કાયદા અને કેસોના રીપોર્ટો સિવાય
કોઈ વિદ્યા, હુનર, ઈતિહાસ વગેરેનાં પુસ્તકો વાંચો છો કે
નહિ? તો ઉત્તર એ મળે છે કે વાંચવાની કુરસદ જરાએ
મળતી નથી; કચેરીમાં અને ઘેર સરકારી કામ પૂરું થતું
નથી તો વાંચવાનો વખત ક્યાંથી મળે? દેશી સંસ્થાનોના
કારભારીઓ પણ એવોજ જવાબ દે છે. તેમને વધારે એ-
ટલું કે કાયદા અને હાઈ કોર્ટના ફેસલા વાંચવાનું પણ ન-
હિ. એમ વખતની તંબાસતું બાતું ખરું છે કે ખોટું તેની
તપાસ કરીશું તો માલૂમ પડશે કે એ તંબાસ તેમનાં કા-
મથી ઉત્પન્ન નથી થતી; પણ કામ કરવાની ઝડપ અને
જીક્તિ ન હોવાથી, રસળવાની ને વાતોના તડકા મારવા-
ની ટેવ હોવાથી ધણો વખત વ્યર્થ જાયછે, અને વાંચવા-
નો શોખ ન હોવાથી એ વાત તેમના લક્ષમાં આવતી
નથી. નાનામોટા યુરોપી અધિકારીઓને નિત્ય ગ્રંથો વાંચ્યા
વગર તથા અંગકસરત વિના ચાલે નહિ. જેમ રોજ જ-
મવાની જરૂર છે તેમ વાંચવાની ને કસરતની જરૂર છે.
એ વાત કહેતાં દેશી અધિકારીઓ ઉચ્ચો વાળે છે કે સા-
હેબ લોક ધણી છે, નજરમાં આવે એટલું કામ કરે ને બા-
કીનું રહેવા દે. આ કહેવું બધાને માટે ખરું નથી. કોઈક
એવા હોયછે, પણ બધાને તો કામ ધણું હોયછે, અને તે
બધું પૂરું કરેછે. ઈંગ્લાંડમાં તો એ કહેવું કોઈને લાગુ પડે
નહિ. ત્યાં કાંઈ એઓ સાહેબ નથી. પુસ્તકો વાંચવાં અને
લખવાં એ પોતાની ઈચ્છા ઉપર છે. ઈંગ્લાંડના મોટા વડા

જીરાદિની કામ કરવામાં ચાલાકી અને હુદયમ આપણને આશ્ચર્ય પમાડે તેવાં છે. એમના વેપારીઓ પણ તેવાજ છે. તોપણ તેઓ કેટલું બધું વાંચે છે! કાઈક મોટા ગ્રંથકાર હોય છે. કરસનદાસ મુળજીએ દેખાડી આપ્યું કે રાજકાળમાં રોકાયા છતાં પુસ્તકો વાંચી શકાય, અને વાંચવાં જોઈએ એટલુંજ નહિ, પણ બુદ્ધિમાન અધિકારીઓ ચાહે તો ગ્રંથો રચી પણ શકે. રાજકોટ સંસ્થાનનો કારભાર ચલાવ્યો, ભાષણો આપ્યાં, વિજ્ઞાનવિકાસને માટે વિષયો લખ્યા, અને તે સર્વની જોડે જો ચોપડીઓ પ્રગટ કરી. સને ૧૮૬૯ ના જાનેવારી માસની ૭મી તારીખે “પાખંડ ધર્મ ખંડન નાટક” અને “સંસારસુખ” નામે બે પુસ્તકોની પ્રસ્તાવના લખી. એ ગ્રંથો એજ વરસમાં મુંબાઈમાં છપાવી પ્રગટ કર્યાં.

“પાખંડધર્મ ખંડન નાટક”—કરસનદાસને હાથ એ પુસ્તક આવવાથી મહારાજ લૈખન કેસમાં દાખલ કર્યું હતું. રેવાકાંઠે રહેનાર કાઈ દામોદરભટ્ટ નામે બ્રાહ્મણે સંવત ૧૯૯૩માં એ પુસ્તક સંસ્કૃત ભાષામાં રચ્યું હતું. નર્મદાને તીરે ધણું ગામ છે તેમાંના કયા ગામનો વતની ગ્રંથકર્તા હતો તે એ પરથી જણાતું નથી. ભાષામાં ભૂલો ધણી છે. દામોદરભટ્ટ અવલોકન કરનાર હતો એ તો સ્પષ્ટ દીસેછે, તથાપિ નાટક રચવાની મનશક્તિ જોઈએ તેવી તેણે દેખાડી નથી. ધણીક જગ્યાએ નકામું ટાપલું એટલું છે કે વાંચનારને કંટાળો આવે. એ લખનાર વેદ ધર્મનો પક્ષકાર હતો. ઐહ, જૈન, મધ્વ, વલ્લભ, વગેરે વેદથી જુદા પડેલા માર્ગોનો તિરસ્કાર ટૂંકમાં બતાવી વલ્લભાચાર્ય પંથની અનીતિનું નાટક બતાવ્યું છે. જેવું આજે આપણે જોઈએ છીએ તેવું એ દામોદરભટ્ટે ૨૪૦ વરસ પર દીઠું હતું એમ

એ નાટક પરથી જણાય છે! કરસનદાસે આ પુસ્તકનું લા-
ખાંતર કરાવી તે ઉપર પ્રસ્તાવના લખી, તેને છપાવી પ્ર-
ગટ કર્યું. કેટલોક ભાગ મૂકી દીધો છે, પણ મૂળ હસ્ત-
લેખ મુંબઈની નેટિવ જનરલ લૈબ્રેરીમાં મૂકી જેને વાંચ-
વો હોય તેને મળી શકે તેવી ગોઠવણ કરી છે.

“સંસાર સુખ”—શ્રીઓધ નામે માસિક ગ્રંથમાં
શ્રીઓને શીખામણને માટે કરસનદાસે વિષયો લખ્યા હતા
તેઓને સુધારી વધારી, તથા તેમાંના કલ્પિત નામ ફેરવી
આ પુસ્તકમાં ગોઠવ્યા છે. પ્રથમ સને ૧૮૬૦ માં એ પુ-
સ્તક એમણે પ્રગટ કર્યું. ૧લી આવૃત્તિ ખપી ગયાથી એમાં
સુધારો કરી બીજી આવૃત્તિ છપાવી. એમાં ૪૭ પાઠ છે.
કરસનદાસને મુંબાઈના વાણીઆનો અનુભવ વધારે હતો. મુંબ-
ઈની વાણીઆ જ્ઞાતિઓમાં અને વિશેષે કરીને પોતાની કપોળ
જ્ઞાતિમાં બનતા બનાવેાનું અવલોકન કરી, તેઓની સંસારી
હાલત સુધારવાને સારી સૂચના કરી છે. સુનીતિની શીખા-
મણ આ ચોપડીમાં દીધી છે તે આ દેશની હરકોઈ ના-
તનાં કુટુંબે ધ્યાનમાં લેવા જાગ છે. નરી શીખામણ ગમે એવી
ઉપયોગી અને સરસ હોય, પણ વિરસ લાગે છે; એ માટે
કરસનદાસે રસિક કહાણીઓ ને શીખામણને લાગુ પડે તેવાં
દૃષ્ટાંત ઉમેર્યા છે, તેથી આ ચોપડી વાંચવી ગમે છે. એ
દૃષ્ટાંતો કેવળ કલ્પિત છે, તથાપિ ઘણી સામ્યોને, ઘણા
જમાઈઓને, ઘણી વહુરોને, ઘણી નણંદોને, ઘણાં માખા-
પોને, ઘણી બાઈડીઓને અને ઘણાક લાયડાને લાગુ પડે
તેવાં છે. વાંચનારને એમ બાસે કે આપણી નાતની કે પ-
ડાશમાંની ફલાણી કે ફલાણા ઉપર આ લખ્યું છે. આ તો
નામ ઠામ બદલીને અમારા ઉપર જોડયું છે એવું કેટલાકે
માન્યું હશે. ઘેરઘેર માટીના ચૂલા હોય તેમાંના એકનું વર્ણન

કર્ચુ તે બધાને થોડું ધણું લાગુ પડે. તેમ એક કલ્પિત કુ-
 અડનું, આળસુ કુભારજનું, કે બૂંડી સાસુનું, જીલમી અ-
 ભાગ્યા જમાઈનું, કે વઢકણી વહુનું, કે પાછ નણુંદનું, કે
 કળેડાનું, કે ફૂલણુજનું, કે વહેમી મૂર્ખનું રૂપ બતાવવાથી
 તે હરકોઈ તેવાને થોડો ફેર બાદ કરતાં બેસતું આવે. ક-
 રસનદાસે ધણાંક ઉદાહરણ એવા ધ્રાટમાં આપ્યાં છે. જેને
 કજીઓ કરવો હોય તેને કજીઆનું બાનું સહજ જડેછે. આ
 વાત થોડા ફેરથી ધણી સાસુને, અને ધણા જમાઈને લાગુ
 પડે. થોડા ફેરફારથી એટલે તેજીબાઈને બદલે સાસુનું નામ
 ગંગા કે રામકોર કે કાંઈ બીજું હોય. પાંચ હજારને બદલે
 પાંચશે માગે, કે બે હજાર માગે, કે કોઈને કાંઈ બીજી
 તકરાર હોય. સાસુની શીખવણીથી વરે જેમ આ વાતમાં
 કર્ચુ તેમ આપણા દેશમાં સેંકડો ને હજારો વર કરેછે. વ-
 હેવાઈઓમાં, અને સાસુ વહુની વચ્ચે અનેક જાતના ક-
 જીઆ બ્રાહ્મણ, વાણીઆ, કણુબી વગેરે નાતોમાં જોવામાં
 આવે છે. બધા એવા ન હોય, અવસ્થા ફેર હોય. વર
 જાણે રાણીનો સાજો હોય તેમ હુકમ કરેછે. વહુ પણ વ-
 ખતે એવી બૂંડી હોય કે બધાને પૂરી પડે ને પીડે. પ્રેમ-
 કોરની સાસુનો લોભ, કુંવરબાઈનો વહેમ, કુટુંબમાં ક્લેશ,
 દેરાણી જેઠાણીનો ટંટો, જમના વહુની વાત, પડોશણુ વચ્ચે
 કજીઓ. વગેરે જે દૃષ્ટાંતો આ પુસ્તકમાં લખ્યાં છે તે
 વાંચવાનું તથા તે ઉપર વિચાર કરવાનું આપણી સ્ત્રીઓથી
 બને તો દેશમાં સુખનો વધારો થાય. એ દાખલા કલ્પિત
 છે, તથાપિ આપણા દેશમાં એવા ધણા જોવામાં આવે છે,
 માટે આ ગ્રંથ બહુ કામનો છે.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

રાજકોટની પ્રજાનું માનપત્ર. લીંબડીમાં બદલી. નિ-
બંધમાળા. વિધવા બાપ ધનકોરનાં પુનર્લગ્ન. કરસનદાસનું
મૃત્યુ. કુટુંબ. નામનાને માટે ફંડ. વિચાર.

જેમ રાજકોટમાં બાળ રાજા હોવાથી તેનો કારભાર
ઉપરી સરકારે હાથમાં લીધો હતો તેમ લીંબડી સંસ્થાનમાં
પણ થયું હતું. ઈંગ્લેન્ડ સરકારની તરફથી લીંબડીનું કામ
ચલાવનાર કારભારીની બદલી થવાથી તે જગા ખાલી પડી.
એનો પગાર વધારે હોવાથી સરકારે કરસનદાસને તે આ-
પી. આ વાત જાણી રાજકોટ સંસ્થાનની રૈયત દિલગીર
થઇ. તેમની વતી તેમના આગેવાનોએ કરસનદાસને જતી
વેળા માનપત્ર આપ્યું. એ ઉપર ૧૦૫ સહીઓ છે. એ
પત્રમાં કરસનદાસના જવાથી નાખુશી થઈ તે દર્શાવી તેનાં
સુકૃત્યો જણાવ્યાં છે.

સને ૧૮૭૦ના એપ્રિલ માસની ૨૭ મી તારીખે રા-
જકોટ સંસ્થાનનો કારભાર છોડી કરસનદાસ લીંબડી સિ-
ધાવ્યા. આ સંસ્થાનમાં એમનાં કરેલાં કામની પૂરી હકીકત
મને મળી નહિ. પરંતુ એટલું કહી શકાય છે કે અહીં પણ
એમણે રાજ્યનો બંદોબસ્ત ધન્સાદ, અને સુધારો કરવામાં
કાળજી રાખીને મહેનત કરી, અને લોકપ્રિય થયા. લીંબ-
ડીમાં વસનાર એક પુરૂષ એમના વિષે નીચે પ્રમાણે લખે છે—

“ કરસનદાસનો સ્વભાવ બહુજ દયાળુ હતો. એકવાર
એક અપરાધીને પચવીસ ફટકા મારવાનો હુકમ કરસન-
દાસે કીધો હતો. કેદીને થયેલી સજા અમલમાં આણવા
તુરંગની જગોપર લઇ ગયા. કેદી નયમળા બાંધાનો અને
ઘરડો હોવાથી ફટકાના મારે રડવા લાગ્યો. એટલામાં કર-

સનદાસ ઘોડાગાડીમાં બેશીને તેજ રસ્તે પસાર થયા. તે-
મનાથી આ કેદીનું રૂદ્ધ સાંખી નહિ શકાયાથી તુરત તે-
ને માફી બક્ષી છોડી મૂક્યો હતો.^૧ એક વાર સાંજના
કોરટમાંથી પોતાને બંગલે ગાડીમાં બેશીને જતા હતા. તે-
વામાં એક ખુદી ઓરત મારગમાં ઘોડાગાડી અટકાવીને
ગાડીની સામા આવી ઉભી રહી. સિપાઇઓએ ધક્કા મારીને
તે ડોશીને દૂર કરવા માંડી એટલે કરસનદાસે તરત તેમ
કરતાં સિપાઇઓને અટકાવી તે ડોશીને પોતાની પાસે બો-
લાવી ધીરજથી તમામ હકીકત સાંભળી લીધી; પછી તે
બાઇને સમજાવી દિશાસો આપીને કહ્યું કે તેણીએ કોરટની
વખતે આવી અરજ ગુજારવી, કે તુરત તેપર ધ્યાન આ-
પવામાં આવશે. પછી તે ડોશી આશીરવાદ દેતી પોતાને
મારગે ચાલી ગઇ. આટલા વખત સુધી મી. કરસનદાસ
બજારમાં ગાડીમાંજ અટક્યા હતા. આ તમાસો જોનારા
માણસોએ ખુશાલીનો પોકાર ઉઠાવી કરસનદાસ પર પ્યાર
બતાવ્યો હતો.

કરસનદાસને એકાંત વાસ બહુ ગમતો હતો. પોતાને
રહેવાનું મકાન શેહેર બહાર એક ખુશનુમા બગીચામાં હતું.
ત્યાં એકાંત બેસવાને સાર એક બલકાદાર બંગલી બંધાવી
હતી. તે મેહેલને જોડી દીધી હતી. બંગલીના માળ પર
એકાંત ઓરડામાં પોતે ઘણીખરી વાર બેશી રહેતા હતા.
ઝાઝીવાર તેઓ ત્યાં કને બેશીને પુસ્તકો રચવાનું, સ્ત્રીબોધ
વિગેરે ચોપાન્યામાં વિષયો લખવાનું, વિચાર કરવા વિગેરે
ખાનગી કામ કરતા હતા. કોરટમાં પણ કલાક બે કલાક
પોતે ખાનગી દીવાનખાનામાં બેસતા હતા. તેમને માણસોના

^૧ જહાજમાં સળ કરનારને તે સળ ફેરવવાનો અધિકાર નથી.

ધોંધાટથી અડચણ ન થાય તેટલા સારૂ નીચે પોલીસની ચોકી રાખતા હતા, જે ગાડાં તથા માણસોને વધારે બોલતા અટકાવતા હતા.

કોરટમાં વાદી અને પ્રતિવાદી બંનેને ધરમેળે પાર પાડવાને સમજીતી આપતા હતા. જરા જરામાં અદાલતોમાં લડવાથી બંનેને નુકશાન જાયછે, એમ જાહેરમાં બોલતા હતા.

કોરટમાં બેઅદબી બોલ્યાથી એક વાણીઆને રૂપિઆ દશનો દંડ કીધો હતો; પરંતુ તે શખસ ગરીબ હતો તેથી દંડ પાછો આપવા માંડ્યો. ત્યારે તે વાણીઆએ આગ્રહથી સાહેબને કહ્યું કે ‘ના સાહેબ રૂપિઆ (દંડનહ) હું કદાપી પાછા લેનાર નથી. આપ જેવા મહાન પુરૂષે દશ રૂપિઆનું વચન નાંખ્યું, તે હું તે રૂપિઆ પાછા રાખું? ના, ના, સાહેબ આમ કદાપી બનનાર નથી. જે આ દશ રૂપિઆ ન રાખે તો તમને મારા સમ છે.’ પછી કરસનદાસે તેના વકીલ મારફતે સમજાવી દંડ પાછો આપ્યો ને તે શખસની બોળાઇ ઉપરથી હસ્યા.

કરસનદાસની સાથે ઠાકોર સાહેબને એટલી તો દોસ્તી હતી કે ઘણી વાર સુધી કોરટમાં બેસાડીને ઠાકોર સાહેબને કોરટનું કામ સમજાવતા હતા. લોકો આજ કહેછે કે જે કરસનદાસ જીવતા હોત તો ક્યારનું રાજ ઠાકોર સાહેબને સોંપાન્યું હોત ને વિલાયત સુધી ઠાકોરને જવાની જરૂર ન પડત.

લીંબડી તાબાના “પચ્છમ” ગામના લોકોએ એક ફંડ કરી કરસનદાસના નામ ઉપરથી “કરસનદાસ લાઈબ્રેરી” નામની એક પુસ્તકશાળા સ્થાપવા રજા માગી. કરસનદાસે આ બાબત ઉપકાર માની પોતાના નામને બદલે “નેટીવ લાઈબ્રેરી” રાખવાને કહ્યું. આ ઉપરથી નક્કી

થાયછે કે કરસનદાસ વધારે માન લેવાને નહિ ચહાતા હતા.

કરસનદાસ યુસાઈ મહારાજની હવેલીમાં ઘણી વાર જતા હતા. એક વાર પોતે ગયા ત્યારે દરશન બંધ હતાં. પુઝરીઓએ ગાદી નાંખી બેસવા વિનંતિ કીધી. ત્યારે કરસનદાસે તેમ કરવાને ના પાડી અને દરશન કરી પાછા વળ્યા. સાંભળ્યા પ્રમાણે અત્રેની મહારાજેની હવેલીના એક લીંટમાં કરસનદાસે એક રકમ ભરી હતી, ને તે વખતે કહ્યું કે, મહારાજેની સાથે મારે કાંઈ પણ વેર નથી. હું તો તેમનો શુભેચ્છક છું.

એક વાર પોતાને બંગલે “એક પરદેશી માણુબટ આવ્યો હતો તેને બોલાવી એક રાત કથા મંડાવી હતી. પ્રસંગે તેને મહાભારતમાંથી પ્રશ્ન પુછતા હતા. તે ભટ્ટને પચાસ સાક રૂપિયા કરી આપ્યા.

કેળવણી ખાતામાં પણ તે અચ્છી દોશીશ કરતા. અત્રેની એંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કુલના મકાનમાં તારીખ ૨૨મી જાન્યુઆરી સને ૧૮૭૦ની સાંજના ચાર વાગતાં દીકરી-ઓનો એક મેલાવડો કરી પરીક્ષા લઇને પોતા તરફથી ઓઢણાં કાપડીઓ વિગેરેનું ધનામ વેચ્યું હતું.

સન ૧૮૭૦ની તા. ૨૬મી જુને તેમને અત્રેની પુસ્તકશાળાના ઓનરરી પ્રેસિડેન્ટ નીમવામાં આવ્યા હતા. તારીખ ૧૫ જાન્યુઆરી ૧૮૭૧ના સાંજના સાડાચાર વાગે એંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કુલના મકાનમાં પુસ્તકશાળાની બાબતની બેઠકમાં કરસનદાસજીએ પુસ્તકશાળાની આપણા ભરતખંડમાં કેટલી અગત્ય છે તે બાબત બાપણ કીધું હતું. એ વખતે અત્રેના ઠાકોર સાહેબ પણ હતા.

અત્રેની લાઈબ્રેરીમાં એમણે કીમતી બક્ષીશ કીધી છે. ઘણાં પુસ્તકોનો ભાગ એમના તરફથી મળ્યો છે. પો-

તાના ખાનગી ન્યુસપેપરો આપતા તથા લાઈબ્રેરીના “પે-ટ્રન” હતા.

મ્યુનિસીપાલ ખાતું એમના વખતમાં ઉદય પામ્યું છે. ઠેકાણે ઠેકાણે વિલાયતી નકસીદાર રંગીત થાંભલામાં આઠ ખાપના બબકાદાર ક્ષાનસગાં કેરોસીનથી રોશની થતી હતી. કર, જકાત કાંઈ પણ વધારે નહિ હતા.

સંદેશા મોકલવાને લીંબડીથી સાતગાઉ વઢવાણ જવું પડતું હતું, (લોકોને), સખખ અત્રે તારઓશીસ નહિ હતી. તે પરથી અત્રે એક તારઓશીસ બંધાવી આપી. વઢવાણથી લીંબડી સુધી તાર લાવવાની સરકારે મંજુરી આપી. (આજે તો ઠેઠ ધોલેરા સુધી તારલાઇન ગયેલી છે.) તે શિવાય પોસ્ટ ઓશીસ અને સિપાઇઓને સારૂ શેહેરમાં વિલાયતી ફેશનની ગેટો બંધાવી આપી હતી. કારણ-ચોર, છુટ્ટા ને ગંડીયા વિગેરેનો જાપતો રાખવાને પોલીસથી વધારે બની આવે. આ શિવાય હાકોર સાહેબને વારંતે એક સુશોભિત મેહેલ બંધાવી દીધો છે. એ એવો તો બબકાદાર અને પેરીસની ઇમારતની ઢપથી બાંધ્યો છે કે તે ઘણો સરસ લાગે છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે લાઈ કરસનદાસને વિલાયતી રોનકવાળી ઇમારતો બંધાવવાનો શોખ બહુ હતો. શેહેરના એક ભાગમાંથી પચાસ સાઠ હાટ પડાવી નાંખ્યાં હતાં. કારણ તે ઠેકાણે તેમનો વિચાર એક સુંદીર મારકીટ બંધાવવાનો હતો. નેતે બાબતનો “પ્લાન” (નકશો) પણ તૈયાર કરાવ્યો હતો. પરંતુ માઠા બાગ્યે તેમનું અકસ્માત મૃત્યુ થવાથી તે કામ અટકી પડ્યું.

રાજકોટના વાણીઆએ જેમ કરસનદાસને ન્યાતમાં લીધા હતા, તેમજ અત્રેના આવક વાણીઆએ ન્યાતમાં લીધા હતા. અત્રેના સંઘવીના કુટુંબમાં વિવાહ હોવાથી એક

વાર જમવા આવ્યા હતા. તે વખતે મેશ્રીની રીતે નામ્હી પીતાંબર પેહેરીને દેશી રીવાજ મુજબ પાટલા પર થાળી મેલીને ઘણા વાણીઆઓ સાથે જમ્યા હતા.

શેઠ કરસનદાસ પોતાના બગીચામાં સવારસાંજ એક દ્રાક્ષના માંડવાની કરેલી બેઠક નીચે પોતાની સ્ત્રી તથા છોકરાંઓ સાથે સુંદર રંગીત બેચ ઉપર બેસતા હતા. તેવા ખાનગી વખતમાં પણ ચોપડી અથવા વર્તમાનપત્ર હાથમાંથી મેલતા નહિ હતા.

બ્યારે આપણે તેમના મકાનમાં જઈએ ત્યારે કાંતે પુસ્તકો ગોઠવતા કે પુસ્તકો લખતા અથવા એકાગ્રચિત્તે ચોપડી ચોપાનીયાં વાંચતાં તેમને બેઠકું.

ગૃહસ્થપણનો વિચાર તેમને બેચાથી તરત આવતો હતો. ઠેઠ મુંબાર્થથી ડાક રસ્તે લુગડાં ધોવરાવીને મંગાવતા તથા મેવો વિગેરે જે અત્રે નહિ મળે તેવી ચીજ પણ એટલે છેટેથી મંગાવતા હતા.

બ્યારે પોતે માંદા પડ્યા ત્યારે દેશી તેમજ ઇંગ્લિશ શીખેલા વૈદાની સલાહ લેતા હતા. હરબનો રોગ બચંકર ગણાતો નથી તેથી ભાઈ કરસનદાસના મનમાં પણ હું અત્યાનક મરણ પામીશ એમ નહિ હતું.

મરવાની બે કલાક અગાઉ અત્રેના દાકતર જે પારસી છે તેને તથા બીજા પોતાના મિત્રોને પાસે બોલાવી કહ્યું કે ‘ભાઈ મારા મરણની ક્રિયા મારા કુટુંબીઓ જે પ્રમાણે કરવા માગે તે પ્રમાણે કરવામાં તમે વાંધો લેશો મા. મારે ગુસાંધ મહારાજોની તથા વૈશ્ણવોની સાથે કાંઈ પણ ધેર નથી. મેં કહ્યું તેમના અને વૈશ્ણવ ધર્મ (વલ્લભી) ના ભક્તો સાથે, અને સુધારા સાથે આટલી તનમને રંજ બેસી છે. તેને બદલે એ લોકોએ મને સંતાપવામાં કાંઈ પણ

ખાગી રાખી નથી. આ તેમના અપકાર માટે હું તેમને માફી આપું છઉં, તથા મારા અંતઃકરણમાં કાંઈ પણ લાવતો નથી. મારા મરણ પછવાડે તમે આ જાહેર કરજો.’

તા. ૨૮ અગસ્ટ ૧૮૭૧ના સવારના નવ વાગે ભાઈ કરસનદાસ સ્વર્ગવાસી થયા. આ વખતે લીંબડીના લોકો, હિંદુ મુશલ્મીન વિગરે તમામ જાતના, ધણાજ ઉદાસ થયા હતા. જાણે પોતાનું પાસેનું એક સગું ગુજરી ગયું હોયની! આશરે ત્રણ હજાર માણસો પાયદસ્તે ગયા હતા. તે દિવસે તમામ શહેરમાં હડતાળ પાડવામાં આવી હતી. તમામ ઠેકાણે બેચેની પથરાઈ હતી. લોકોએ ‘શોકનો પોશાક પહેર્યો હતો. સ્ત્રી પુરુષોનાં ટોળાં મળીને તેમની તારીફ તથા દીલગીરી કરતાં હતાં. (આ અતિશયોક્તિ નથી.)

આજ પણ તેમનાપર એટલોજ પ્યાર ખતાવેછે. એક ન્હાના છોકરાને પુછશે તે પણ તેને સંભારતાં જણાશે.”

રાજકાજ અને ઇન્સાફને જોઈતો વખત આપ્યા કેડે બાકીનો કાજ ખુશામતીઆનાં જૂઠાં વખાણુ સાંભળવામાં, ગપ્પો મારવામાં, અને આજસમાં ગુમાવ્યાને બદલે પુસ્તકો વાંચવામાં કરસનદાસ કાદતા એ ઉપલા સાક્ષીથી જાણાય છે અજ્ઞાન રાજ અજ્ઞાન ખવાસોની સોખનથી ખરાબ થાયછે, તેમ વખાણુના અને ધનના લોભી કારભારીઓ ખુશામતીઆ અને લાંચીઆના સંગથી બગડે છે. એમની મુલાકાત અને વાતોનું યથાર્થ વર્ણન લખાય તો બેશક રમુજ તથાપિ પરિણામે ખેદકારક લાગે. પોતાની નવરાસનો વખત કરસનદાસે લોકને ઉપયોગી થાય તેવા કામમાં ગાળ્યો. એ વેળામાં તેણે “નિબંધમાળા” નામે પોતાના છેલ્લ પુસ્તકની ગોઠવણુ કરી. આ ચોપડીની પ્રતાવના એમણે લીંબડી મધ્યે સને ૧૮૭૦ના નવેમ્બર માસમાં લખી તેપર

થી, તથા એના નામ પૃષ્ઠ ઉપરથી જણાય છે કે આ પહેલો ભાગ હતો. બીજો ભાગ મને મળ્યો નથી. હું ધારું છું કે એકાએક મૃત્યુ થયાથી તે કરવાનો એમને વખત મળ્યો નહિ. પાછલા વખતમાં એમણે વર્તમાન પત્રોમાં અને માસિક ગ્રંથોમાં, અને ચોપાનિયામાં લખાણ કરેલાં તેમાંથી તારવી કાઢી અને સુધારી જેમ “સંસાર સુખ” અને “કુટુંબ મિત્ર” પ્રગટ કર્યા તેમજ આ “નિબંધમાળા” કરી. “વર્તમાન પત્રોમાં કરેલું લખાણ પુસ્તકની પંક્તિમાં ઉભી શકે નહિ તે છતાં,” ઉપલાં ત્રણ પુસ્તકો તેઓ ઉપરથી બનાવ્યાં. આ ધાત્ર્ય કરસનદાસની નમ્રતા દેખાડે છે. મને તો એ ત્રણે પુસ્તક સારાં લાગે છે. એમનું વર્તમાન પત્રોમાં અને ચોપાનિયામાં કરેલું લખાણ એમનાં પુસ્તકનાં લખાણથી ઉતરતી જતનું નથી. મૂળરાત્રી ભાષાનો વધારે અભ્યાસ કરવાથી, અને કાઠીઆવાડમાં રહેવાથી એમની ભાષા સુધરી, એટલે પ્રથમનાં લખાણમાં સુધારો કરવો પડ્યો, પણ તેનો ભાર વર્તમાન પત્રને માથે મૂકાય નહિ. આપણા લોકની ધણીક સંસારી અને ધર્મની બાબતોનું આખેહુત્તર બ્યાન અને તે ઉપર પોતાના વિચાર જણાવ્યા છે. એના સમયમાં લોકની હાલત કેવી હતી તે જોવાને આવતા જમાનાના લોકને એ પુસ્તકો દર્પણ છે. ગૂજરાતી વર્તમાન પત્રોની ભાષા, તેનાં લખાણ અને તેના એડિટરોની અવસ્થા કેવી હતી તે “નિબંધમાળા” ને ૬૫ મે, અને ૮૯ મે તથા “કુટુંબ મિત્રને” પાને ૯૩ થી ૯૬ સુધી વાંચેથી જણાશે. સારી કેળવણીવાળા, સુવિચાર અને સદ્ગુણવાળા યોગ્ય અધિપતિઓની હજી ઘણી ખોટ છે. નિબંધમાળાના ૧૦૪ વિષયો તેમના જન્મ કાળને અનુક્રમે ગોઠવ્યાં છે. સને ૧૮૬૦ના જૂન સુધી આવી પહોંચ્યા છે.

ખીજો ભાગ તૈયાર કરવા જીવ્યા હોત તો કેવું સારું થાતી
 બ્રાહ્મણ, વાણીઆ વગેરે જ્ઞાતિઓમાં વિધવાને ફરી
 પરણવાની મના છે તે ગેરવાજખી છે; એથી ગર્ભપાત અ-
 ને બાળહત્યા થાયછે; વળી હિંદુશાસ્ત્રમાં તેમને પુનર્વિવાહ
 કરવાની રજ છે. માટે એ બંધી ન્યાય, વિવેક, અને શા-
 સ્ત્ર વિરૂદ્ધ છે, એવો અભિપ્રાય કરસનદાસ અને તેના સુ-
 ધારાવાળા બાઈબંધોનો હોવાથી તેઓ વિધવા પુનર્લગ્ન થ-
 યવું જોવાને ઈચ્છતા હતા. પ્રથમ તેમને મુંબાઈમાં દીવાળી
 નામે રાંડીરાંડ ગરીબ બ્રાહ્મણી મળી. તેને માટે જેમ તેમ
 ફરી ફેસલાવી પઠાવી કાઠ ગંડુ બ્રાહ્મણને ઉભો કર્યો. એ-
 મ મુંબાઈના ગૂજરાતી બ્રાહ્મણોમાં પહેલવહેલો પુનર્વિવાહ થ-
 યો, પરણનાર જોકું સુખી થયું નહિ, ને પરણાવનારા પછી
 દિલગીર થયા. પેલો ગંડુ બ્રાહ્મણ સમજ્યો હતો કે હવે મા-
 ને બેઠા બાવાનું અને મોજ મારવાનું છે. તેને પરણાવના-
 રા કહે એ તારી ભૂલ છે. તું ઉધોગ કરવા રાજી હોય તો
 અમે તને છાપખાનામાં નોકરી અપાવીએ. તે આદમી ક-
 હે મારે મહેનત કરવી હોત તો નાત જાતથી દૂર રહી આ
 કામ શાને કરત? થોડા વખત સૂધી તો ચાંદામાં આવેલાં
 નાણાં ખરચી ખાધાં. ખરચી ખૂટી એટલે બિચારી બાઈ-
 ને ધીએવવા લાગ્યો. બાઈ પરણાવનારને ઘેર આવી રડે.
 પેલા આદમીએ તેને કાઢી મૂકી, ને પોતે પાછો નાતમાં ભ-
 જ્યો. એમ આ કામ ખેડકારક થયું. અનુભવ વગર એવી
 ભૂલ થાય તેમાં નવાઈ નથી. એથી લોકમાં હાંસી થઈ,
 પણ એતવણી મળી કે હવે પછી જોઈ બિચારીને કામ ક-
 રવું. આ કામમાં પહેલી વાર ફતેહ ન મળવાથી સુધારા-
 વાળા ના ઉમેદ ન થયા. કામ સારું જાણી મંડ્યા રહ્યા. કે-
 રસનદાસની બઢલી લીંબડી થયા પછી સારો લાગણાય આપ્યું

બો. થોડા દહાડાની રત્ન લેઈ તેઓ એકાએક મુંબાઈ ગયા. જતી વખતે મારે ઘેર ઉતર્યા, પણ શા કામે મુંબાઈ જવું થયું તે કશું નહિ. ગુપ્ત રાખવાની જરૂર પણ હતી. મુંબાઈ જઈને મોટું કામ કર્યું. વાણીઆમાં પહેલું પુનર્લગ્ન કરવાનું માન બાઈ ધનકારને છે. કપોળ વાણીઆના મુખ્ય શેઠ અને મુંબાઈના નગરશેઠના ઘરની એ કન્યા બિચારી પડેલા પછી થોડા વખતમાં વિધવા થઈ. આથી તેને પરિતાપ ધણો થયો. મોટા વૈભવમાં ઉછરેલી તેને એકદમ વેરાગણુ થઈ જવું કેમ ગમે? ગમે કે નહિ પણ અન્યાયી અને નિર્દય રૂઢીએ તેને વૈરાગ્ય પાળવાની જરૂર પાડી. બળાતકારે વૈરાગ્ય આવતો નથી. ૬૦ અને ૭૦ વરસના ડોસાને સંસાર ભોગવવાનું મન થાયછે તો બાળકી ધનકારને કેમ ન થામ? બીજી છોડીઓને અને સ્ત્રીઓને સુંદર શણગાર અને વસ્ત્ર પહેરી મહાલતી જોઈ તેનો જીવ બળે. હૈયાશોકથી બાપડી દુઃખળી થઈ ગઈ. અન્ન ભાવે નહિ, તેથી કેટલાક વખત સુધી નિત્ય પૈસાના દહીંને આધારે જીવી. એની માથાળુ બિચારી વિધવા થઈ હતી. તેનો જીવ એને જોઈને દાઝે. વગર અપરાધે સગા ભોગવતી ધનકારને જોઈ સૌને દયા આવે, પરંતુ કૂર રૂઢીના એ શિકારને કોઈ છોડાવે નહિ. શેઠ માધવદાસ રૂઢનાથદાસ નામે એની નાતના આખરદાર અને સુન્ન વિચારના વેપારીને એ દુઃખી અબળા ઉપર દયા આવી. દયાથી પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાયછે. શેઠ માધવદાસની સ્ત્રી ગુજરી ગઈ હતી, પરંતુ તેને કુંવારી કન્યા મળવામાં જરાએ હરકત નહતી. એ ભાઈ કરસનદાસ મુળજીના દિલોબ્ધન દોસ્ત હતા. અને વિધવા પુનર્વિવાહના વાળખીપણા વિષે તેમની પાકી ખાતરી હતી. જે વિપત્તિ પડે તે સહીઆ વિધવાને બંધનમાંથી છોડાવવાનું મોટું કામ એમ-

જો પોતાના મિત્ર કરસનદાસની સલાહથી માથે લીધું. પ્રથમ તો વિધવાએ પુનર્લગ્ન કરવામાં દોષ નથી એની સમજણ પાડી આ નરે ધનકોરનું મન મનાવ્યું. આ કામમાં મદદ કરવાને કરસનદાસ લીંબડીથી મુંઝાઈ આવ્યા. એમણે પોતાની સતો ગુપ્ત બંદોબસ્ત કર્યો કે હુલ્લડ ન થાય. જુડિતથી ધનકોરને લગ્ન કરવાને સ્થળે કોઈ ન જાણે તેમ આણીત થા ઝટપટ સુધારાના સાથીએને ભેળા કર્યા. એમ વિદ્ય થવાનાં કારણ દૂર કરી છયોક એ જોડાને પરણાવ્યું.

મોટા માનવંતા ધરની વિધવાના આગરદાર ગૃહસ્થ વેરે પુનર્લગ્ન થવાથી મુંઝાઈના વાણીઆમાં હાહાકાર થયો, કપોળજ્ઞાતિમાં દિલમીરી અને ગુસ્સો વ્યાપ્યાં, અને પરણનારનાં સગાંવહાલાંમાં કલાહપીટ થઈ રહી. ક્રોધના આવેશમાં કોઈ દુશ્મને કરસનદાસને માર્ગમાં રોકી મારવાને મારા મોકલ્યા. આ દુષ્ટ ધરાદાની સૂચના તેને સુભાગ્યે આગળથી થવાથી તે રસ્તે જતાં પોતાની જોડે સારા પારસી મિત્રને રાખ્યા હતા. શહેરમાંથી વાલકેશ્વર જતાં રસ્તામાં એ મારા મળ્યા, પણ તેમણે ડરથી કે બીજા કારણથી પોતાની ધારણા અમલમાં આણી નહિ, તેથી કરસનદાસ ક્ષેમકુશળ પોતાને ઉતારે પોંદોંતા. આ શુભ કામ પાર પાડી એ એ પાછા લીંબડી ગયા. એમના જન્મમારાતું છેલ્લું મોટું કામ આ હતું.

આ રૂડા જોડાને હિમ્મત અને સલાહ આપવાને કરસનદાસે લીંબડીથી કાગળો લખ્યા. તેમાંના કેટલાક અહીં પ્રગટ કરૂં છું. લગ્ન થયા પછી નાતે એમની જોડે રીસાઈને બધો વહેવાર બંધ કર્યો. આ સંકટમાં કોઈ મતલબીઆએ નાતના આગેવાનો ઉપર ફેજદારી કરવાની સલાહ આપી. તે પ્રમાણે શેઠ માધવદાસે ફેજદારી કરી, પણ તેથી કાંઈ

વળ્યું નહિ.

“પ્યારા બાઈ માધવદાસ—

બેસ્પતવારે રાતે નિકળેલા શનીવારે સવારના ૧૧ વા-
ગને લીંબડી સલામત પોહોંચ્યા છઠ્ઠાએ. અમે નિકળ્યા ૫-
છીના કંઈ સમાચાર હોય તો તે જરૂર લખજો. અમારો
જીવ વળગી રહ્યો છે. તમારાથી લખવા ન બને તો ધન-
કારબાઈ પાસે લખાવજો. અમારા રૂપીઆ તમે જમે કંઈ
હશે. ગામમાં રહેવા ગયા કે નહિ તે લખજો. નાત અ-
થવા મહાજન એકું યશે કે નહિ અથવા તે ભોડો શું ક-
રવા ધારે છે તે પણ લખજો. તેમજ શેઠ મંગળદાસ કેવી
રીતે વરતે છે તે પણ જણાવજો. ને બીજું કંઈ બોલાતું અથ-
વા સંભળાતું હોય તે લખજો. જેવી હીંમતથી કામ કર્યું છે તે-
વીજ હીંમત છેવટ સુધી રાખજો. ધનકારબાઈને પ્યારથી
અને તજવીજથી રાખજો. એમનું કોઈ વાતે મન કચવા-
વશો મા. એમની હીંમત અને ચતુરાર્થ માટે તમે જે કર-
શો તેટલું થોડું છે. અમારા ઘરમાં સૌ સારી પેઠે છે. ધ-
નકારની હીંમતથી ઘણા અજાણ થયા છે. આ સાથે ધન-
કારબાઈ ઉપર જૂદો પત્ર લખ્યો છે તે વંચાવજો. હાલ એજ.
લીંબડી તા. ૮મી મે સોમવાર લી. કરસનદાસ મુળજી.

પ્યારાં બાઈ ધનકાર—

સોમવાર લીંબડી.

ઉપરના કાગળથી અમારા પુગવાના સમાચાર જાણુ-
શો. ધીરજ અને હીંમતથી રહેજો. કોઈ વાતે ધભરાશો મા.
નિકળતી વખત તમારી છાતી ભરાઈ આવી તે જોઈ મા-
રી પણ ભરાઈ આવી, પણ સરકારી ચાકરી માટે ટાઇમ-
સર હાજર થતું જોઈએ. નહિ તો જરૂર હું એકાદ મહીને
રહેત. પણ મારા વગર ધભરાશો મા. માધવદાસ તમને

કોઈ વાને દુખવશે નહિ; તેમજ ખીજા મિત્રો તમને સલાહ અને સમુચી આપશે. તમારી હીંમત અને ચતુરાઈ માટે હું તમને ખરા અંતઃકરણથી ચાહું છું, અને હવેથી તમે ધણીધણીઆણીના સુખ દુઃખમાં મારો ભાગ છે એમ ખાતરીથી જાણજો. આપણી વચ્ચે જે નવો સંબંધ બંધાયો તે હવે પરમેશ્વર કરશે તો કોઈ કાળે આ દુનિયામાં છૂટશે નહિ, અને એવો પણ વખત આવશે કે જ્યારે આપણે ભેગા રહેશું અને બાકીની જીંદગી પુરી કરશું. તમારા ધણીની રજા લઈને કાગળ લખતાં રહેજો. તમારા જીવનથી સંતોષ ઉપજશે. વધારે લખી શકતો નથી. જો-મીને હેતથી બોલાવજો.

કરસનદાસ મુંળજી.

લીંબડી તા. મે ૧૮૭૧. સોમવાર.

ધ્યારા ભાઈ માધવદાસ તથા ધ્યારાં બાઈ ધનકોર—

તમારો કાગળ એક ગયા બુધવારનો લખેલો પોહોંચ્યો છે. તથા ધનકોર બાઈનો સુકરવારનો લખેલો પોહોંચ્યો છે. તમે હીંમત ભરેલી ખુશીમાં છો તે જાણી મને ઘણો સંતોષ થયો છે. જે બને તેના સમાચાર જરૂર લખતા રહેશો; આગસ કરશો મા, કેમકે એવી બાબત ખીજો કોઈ લખનાર નથી. ખીજું સોનાની બંગડી ભાઈ ઠાકરસીની અમે લાવ્યા હતા તે પાછી મોકલી હશે અગર નહિ મોકલી હોય તો મોકલી તેની પોહોંચ્યો જવાબ મંગાવી અમને ખીડજો. અમારી તરફના ચાંદલાની બંગડી શેફ લખમીદાસને કરવા કહેલ છે તે આપે તો કબૂલ રાખશો એવી આશા છે. આ સાથે અમોએ કબૂલ કરેલો ફોટોગ્રાફ અમારી ધણીઆણીનો મોકલ્યો છે, તેમજ મારો ફોટોગ્રાફ ત-

મને આપ્યો તે સારો ન હોવાથી બીજો મોકલ્યો છે. તમે બંનેના ફાટોગ્રાફ પડાવી જરૂર મોકલજો.

બીજું અમારા લાણેજ કેસવદાસના ઓચરીઆ ભાઈ મુળજી ઠાકરસીને આપી આવ્યા છઈએ તેનું શું થયું તે તજવીજ કરી જવાગ લખજો. મુળજીભાઈ કાગળ લખવામાં આજસુ છે માટે તમે ચીવટ રાખી જેવો હોય તેવો ખુલાસો લખજો.

લી. કરસનદાસ મુળજી.

આના પછી કેટલાક કાગળો ભાઈ માધવદાસ રૂઢનાથદાસ ઉપર લખેલા છે; પરંતુ તેઓને પ્રગટ કરવાનો સમય હતો આવ્યો નથી. સને ૧૮૭૧ના મે માસમાં ભાઈ માધવદાસે કપોળ માતિના નાયકો ઉપર મુંબાઈના મુખ્ય માજિસ્ટ્રેટની કોર્ટમાં ફાજદારી કરી તેના સંબંધમાં કરસનદાસ મુળજીના એ પત્રો છે. એમાં કપડીનાં કાવતરાં સંબંધી છે તે હાલ જાહેર થઈ શકે તેમ નથી, કેટલાંક વરસ પછી થઈ શકશે. કરસનદાસ મુળજીની પણ કેટલીક શીખામણુ યોગ્ય નથી.

કરસનદાસને હરસનો રોગ ધણું વરસથી હતો. ઈંગ્લાંડ ગયાની પહેલાં પણ વખતે વખતે મસામાંથી ઝાડાની વાટે લોહી નીકળતું. ઈંગ્લાંડમાં એ આત્મર બંધ પડ્યો, પણ સ્વદેશ આવ્યા પછી તેણે ફરીને દેખાવ દીધો. લીંબડીમાં આવ્યા પછી એનું જોર વધ્યું. સને ૧૮૭૧ના આગષ્ટ માસમાં વધારે લોહી જવા લાગ્યું ને તેથી નબળાઈ વધારે થઈ. દરબાર તરફના દવાખાનાના દાકતર પેસ્તનજી જમસેદજીએ પોતાથી બને તેટલા ઉપાય કર્યા, અને દેશી વૈદ્યોનું ઓસડ પણ કરસનદાસે અજમાવ્યું એવી મને ખ-

બર મળી છે. પરંતુ કશાથી રોગને શેઠ લાગી નહિ. લો-
હી બહુ પડ્યું; અંદરથી સોજો આવ્યો, અન્ન ઉપર રૂચિ
રહી નહિ ને જીઠવાની શક્તિ ગઈ. આગળ કુટલીકવાર મી.
પેસ્તનજીની દવાથી ફેર પડ્યો હતો, પણ આ વેળા તેમ
ન થવાથી જિભારીનું તથા કરેલા ઉપચારનું વિગતવાર મ-
ર્ણન લખાવી કરસનદાસે મુંબઈના દાકતર આત્મારામ પા-
ન્ડુરંગ ઉપર મોકલ્યું, અને એક કાગળ પોતાના મિત્ર શેઠ
સોરાબજી શાપુરજી બંગાળી ઉપર તા. ૧લી આગસ્ટે લખ્યો.
એ અંગ્રેજીમાં પેન્સિલે લખેલો છે. એપરથી જણાય છે કે
આ મંદવાડ કારી છે એવું પોતે ચેત્યા હતા. કરેલા ઉપ-
જીવે એવા વચનમાં કરસનદાસ લખે છે કે “પરમેશ્વરની
પ્રીતિ મને તેની હજુરમાં જોલાવી લેવાની હશે તો મને
નક્કી છે કે તમે મારા કુટુંબને સંભાળશો. તેમની જ્ઞાતિ સં-
બંધી અડચણો દૂર કરવાનું કામ પણ હું તમને સોંપું છું. પ-
રમેશ્વર તમને એમાં સાહે કરશે. મારી શરીરની નળજા-
ઈ ઉપર નજર કરી આમ લખવું પડે છે.” પુનર્વિવાહના સ-
બબંધી પોતાના મિત્ર માધવદાસને વેપારમાં નાણા સંબંધી
હરકત પડવાનો સંભવ જણાયાથી કરસનદાસે તેમને રૂ.
૪૦૦૦) ધીર્ય હતા તે પોતાની સ્ત્રીને માટે પાછા લેવાની
અરજ પણ એ કાગળમાં છે.

દાકતર આત્મારામ તો આવી શક્યા નહિ, પણ તે-
મણે અને આનરેબલ શેઠ સોરાબજીએ મળી કાળિજ દા-
કતર પાન્ડુરંગ ગોપાળને મોકલ્યા. એઓ શેઠ સોરાબજીનું
પત્ર લઈ અમદાવાદમાં મારે ઘેર આવ્યા ત્યારે મને કરસ-
નદાસના મંદવાડની ખબર થઈ. એમાસાના દિવસ હતા,
અને વઢવાણ સુધી રેલવે એ વેળા ન હોવાથી જવાની અ-
ડચણ ધણી હતી. મિયાનો કરી દાકતરને તાકીદથી લીખ-

ડી પહોંચાડ્યા. પણ અફસોસ! ધડી ભરાઈ ગઈ હતી તેથી એમનો હુનર મોતને ખાળી શક્યો નહિ. એમના પોહોંચ્યા પહેલાં અંદરનો ભાગ પાકવાથી પણ એટલું પંસર્યું હતું કે તેથી કરસનદાસ છેક નિર્ગત થઈ ગયા હતા. નાડી એટલી ધીમી ચાલતી હતી કે તેનું ધડકતું ગણાય નહિ. આમડી પીળચટ્ટી જણાતી હતી, ને વાત કરવી કઠણ પડતી હતી. મુંખાઈથી આવેલા દાકતરને જોઈ કરસનદાસને જરા હિમ્મત આવી. જંગૂત થઈ તેની જોડે વાત કરવા લાગ્યા. દાકતર પાન્ડુરંગને જણાયું કે ઉપાય ચાલવાના નથી અને કરસનદાસની જીંદગી બચાવી નહિ શકાય, તથાપિ એ વાત તેમને કહેવાય નહિ. તેમને ધીરજ અને આશા આપ્યાં, પણ કરસનદાસ સમજતો પુરૂષ હતા. અંતકાળ પાસે છે એમ જાણી તેણે લીંબડીના પારસી દાકતરને તથા કેટલાક મિત્રને પાસે બોલાવી કહ્યું કે “બાઈ મારા મરણની ક્રિયા મારાં સગાં જે પ્રમાણે કરવા માગે તે પ્રમાણે કરવામાં તમે વાંધો લેશો મા. મારે ગુસાંઈ મહારાજોની તથા વૈષ્ણવો સાથે કાંઈ પણ વેર નથી. મેં તેમના બલા સાફ તથા સુધારા સાફ મહેનત કરી. મારા સામાન વાળીઆને હું માફ કરું છું. મારા મરણ પછવાડે આ તમે જાહેર કરજો.” એ પ્રમાણે લીંબડીથી લખેલા એક પત્રમાં છે. દાકતર પાન્ડુરંગે મને લખ્યું છે કે, જે દહાડે તેઓ લીંબડી પહોંચ્યા તે દહાડે સાંજે કરસનદાસને પોતાની તબીબીએત વધારે બગડેલી જણાયાથી મને પોતાની પાસે બોલાવી કહ્યું કે “મેં મારું વસિયતનામું (વીલ) કર્યું છે, અને મારી મિલકત સંબંધી ઠરાવ કર્યા છે. હવે હું એટલું ઇચ્છું છું કે મારા મિત્રોને મારી છેલ્લી સલામ કહેજો હું ધારું છું કે મેં મારા ઓછા જ્ઞાનવાળા દેશી બાઈઓ પ્રતિ મારી

ફરજ બળવી છે. એમ કરવામાં મેં કોઇને મારા દુશ્મન કર્યા. તેમ કરવાનો મારો હેતુ નહોતો. સાહે અને પરા-પકારી કામ કરતાં તેમ થયું. એ માટે હું પરમેશ્વર પાસે શાન અને કયા મારું. હું મારા મિત્ર અને શત્રુ બેઉને માટે હું પ્રાર્થના કરું છું કે તેમના ઉપર કૃપા કરે.” એટલું બોલી તેણે પોતાની નારીને નજીક લેડી, ચિંતાતુર દૃષ્ટિએ તેને નિહાળી, અને હેઠ્ઠા આશીર્વાદ દીધા. ત્યારપછી બાન્ધ રથું નહિ; સનેપાત થયો. મધરાતે તે સમયે ને અચેત શાંતિ થઇ. ખીન્ને ઘડાડે સવારે (તા. ૨૮મી આગષ્ટ: ૧૮૭૧) તેમનો પ્રાણ ગયો.

એમ પોતાની ઉમરના ૩૯ મા વરસમાં (૩૮ વર્સ એક માસ ને એ દિવસે) આ ઉત્તમ કપોળ કરસનદાસ મુળજીનો પવિત્ર આત્મા આ ક્ષણિક દુનિયા છોડી પોતાના કિરત્તરને શરણે ગયો. એના આત્માને પવિત્ર કહેવાનું કારણ એ કે એણે મુંબઈમાં કે હરકાઈ ખીન્ને ઠેકાણે કુકર્મ કરેલાં જાણ્યાં કે સાંભળ્યાં નથી. એમને વિષે કોઇ અનીતિનો આરોપ એના વેરીઓએ પણ મૂકેલો મને સાંભરતો નથી. કાઠીઆવાડમાં રાજકારભાર હાથ આવ્યા પછી ધનાદિકની લાલચ ધણી છતાં એઓ ચોખ્ખા રજા એ મોટી શાખાથી છે. એમના રૂડા સ્વભાવ અને મુશ્કેલ વર્ણન આ પુસ્તકમાં પ્રસંગોપાત આવી ગયું છે માટે ફરી કરતો નથી. એમના મરણની ખબર થતાં આખું લીંબડી ગામ શોક કરવા લાગ્યું. એ માદા સમાચાર ફેલાતા ગયા તેની જોડે દિલગીરી ફેલાતી ગઇ. કાઠીઆવાડના પોલિટિકલ એજન્ટે, તથા સરકારે ખેદ જણાવી એને શાન આપ્યું.

જાહેરનામું.

“લોબડીના સ્પેશીયલ આસીસ્ટન્ટ સાહેબ આજમ કરસનદાસ મુળજી આજ સવારના નવ વાગતાં સ્વર્ગવાસ થયા એવી ખબર તાર મારફતે આવતાં અમે ધણાજ દીલગીર થયા છઈએ.

આ બહાદુર અમલદાર આ પ્રાંતમાં આવ્યા પછી તેમને જે જે કામો સોંપવામાં આવેલાં તે એવી ખબરદારી તથા દીક્ષોબ્ધનપણથી તેમણે બજાવ્યાં છે કે, તેમના ઉપરીઓની તેમણે પ્રસંતા મેળવી છે. સંસારી બાબતમાં તેમના મલતાવડાં શુભ તથા કાઠીયાવાડમાં તમામ જાતના દેશી લોકો જે વખાણ તથા પ્રીતી તેમના તરફ ખતાવતા તે વાતથી તેમની યાદગીરી ચીરકાળ રહેવાની.

સુધારાના સાથી તરીકે તેમણે કરેલાં કામ પ્રખ્યાત છે. તેમના શુજરવાથી સરકારને એક હોંસીલા અમલદારની ખામી પડી છે. નાની ઉંમરમાં તેમનું મૃત્યુ થવાથી તેમના દોસ્તો તથા અમે અફસોસી કરીએ છઈએ.

તેમની યાદગારીના માન દાખલ આજનો દિવસ તમામ કચેરીઓ બંધ કરવાનો અમે હુકમ કરીએ છઈએ.

કાઠીયાવાડ પોલીટીકલ એજન્સી.

તા. ૨૮મી આગષ્ટ સને

૧૮૭૧ ઇસ્વી.

} ઉપલધુ. ઉપલધુ.
આંડરસન.
પોલીટીકલ એજન્ટ.

આ માહા સમાચાર મુંબાઈ સરકારને પહોંચતાં તેમણે પણ ગવર્નમેંટ ગઝેટમાં શેકનું જાહેરનામું પ્રગટ કર્યું. એ આ પુસ્તકના ઈત્રિજ ભાગમાં દાખલ કર્યું છે.

આ પ્રખ્યાત સુધારાવાળાના અકાળ મૃત્યુથી વર્તમાનપત્રોએ દિલગીરી જણાવી અને પોતાના દેશનું બહું ઇચ્છનારા ખાનગી ગૃહસ્થો તેમાં સામિલ થયા. એમના અ-

નાથ છોકરા, અને વિધવા નારી પોતાના પ્યારાને લીંબડી-
માં મૂકીને મુંઝાઈ જવાને અમદાવાદ આવ્યાં તેવારે એ-
મનાં દયામણાં મુખ જોઈને મારું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. લીં-
બડીની સુંદર વાડી, ખંગલો, બે ઘોડાની બગી, સાહેબી,
અને રાજ વૈભવ મૂકી મુંઝાઈના કોઈ માળામાં રહેવાને,
અને નાતમાં પાછાં પેસવાને અજ્ઞાન અને નીચ બુદ્ધિના
જડસા માણસોની પગશી કરવાને, જે બહાદુર નર પોતાનો
ટેક ઠદી છોડે નહિ તેની નારી અને તેનાં બાળકને, જતાં
જોઈ મારું દિલ બહુ દાઝ્યું. મુંઝાઈથી એક મિત્ર એમના
પરિવાર વિષે લખેછે કે—

“આપના તરફથી આજ રોજ પત્ર આવ્યો તે પો-
હોંચ્યો છે તે વાંચી સમાચાર જાણ્યા. બાઈ કરસનદાસને
ત્રીજી વખતની અસ્ત્રી તેને પહેલવહેલો એક છોકરીનો જ-
ન્મ થયો હતો તે છોકરી વરસ ત્રણની થઈ ને મહારાજ
લાઇબલ કેશ પુરો થયો ત્યાર પછી ગુજરી ગઈ. ત્યારબાદ
એક છોકરો અવતર્યો. બાઈ કરસનદાસ ઈંગ્લાંડ ગયા તે
પછી તે છોકરો માસ આડેકનો થઈને અત્રે ગુજરી ગયો.
ત્યારબાદ બાઈ કરસનદાસને બીજા ચાર છોકરા જૂદી જૂ-
દી વખતે થયા, અને તે ચારે છોકરા બાઈ કરસનદાસ
સ્વર્ગવાસ થયા ત્યારે હયાત હતા, ને હાલ પણ છે. બાઈ
કરસનદાસ ગુજરી ગયા તે વખત તેમની અસ્ત્રીને ગર્ભ હ-
તો, તે કરસનદાસના ગુજરી ગયા પછી તે છોકરી અવ-
તરી અને તે છોકરી હાલમાં પણ હયાત છે. લીંબડી-
ના રાજ તરફથી કાંઈ ખંદોબસ્ત થયો હોય એવી વા-
તો ચાલતી હતી. પણ કાંઈ થયું હોય એવું મારા જાણુ-
વામાં નથી આવ્યું. તેમજ શેઠ સોરાબજી પણ એ વિષે
કાંઈ જાણુતા નથી, પણ શેઠ મજકુર કહેછે કે બાઈ કરસ-

નદાસના સેક્રેટરી બાઈ ભગવાનલાલને પુછવાથી માલમ પડશે. બાઈ કરસનદાસની અસ્ત્રી તેમના મરણ પછી મુંબાઈ માસ એક થએથી આવ્યાં, અને અત્રે વરસ એકથી તે વરસ દોઢ સુધી નાતમાં દાખલ થવા સાડે ધણીક મેહેનત કરી પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. પછી બાઈ કરસનદાસની અસ્ત્રીએ શેઠ સોરાબજીને નાતમાં દાખલ થવા સાડે અતીશે કંટાળો આપવા માંડ્યો તેથી શેઠ સોરાબજી સાપુરજી બંગાળી તથા શેઠ ડોસાબાઈ ફરામજી કડાકા બે જણ મળી અત્રેના માઝન શેઠ ગોપાળદાસ માધવદાસની પાસે ગયા અને તેમને ઉપેક્ષા પારસી ગ્રહસ્થોએ સમજાવ્યું. માટે ઉપેક્ષા બંને શેઠીઆઓની સરમન છંડાઈ તેથી માઝનના શેઠ બાઈ કરસનદાસના કુટુંબને નાતમાં દાખલ કરવાને કબુલત આપી, અને ત્યારબાદ કેટલીએક ભાંજગડે બાઈ કરસનદાસના કુટુંબને દેશુદ્ધ પ્રાચીત કરવાની તથા દંડની સજા કરીને નાતમાં દાખલ કીધાં. બાઈ કરસનદાસના મરણ વખતે તેમની સ્ત્રીની ઉમર પચીસથી તે છવીસ વરસની હતી અને વડા છોકરાની ઉમર તે વખત સાત વરસની હતી, સહથી નાના છોકરાની ઉમર તે વખત વરસ એકથી સવા વરસની હતી.”

નાતની બાબત આનરેબલ શેઠ સોરાબજી, સી. આઈ. ઇ. લખેછે કે કરસનદાસની મરતી વખતની ઈચ્છા પારખાડવામાં તેને જસ મળ્યો તેને માટે તેઓ શેઠ ગોપાળદાસ માધવદાસના આભારી છે. પોતાના દોસ્ત મી. ડોસાબાઈ કરાકાને બેઈ તેઓ મુંબાઈના મહાજનના શેઠને આ વિષે વિનંતી કરવા ગયા તેવારે તે શેઠ કરસનદાસના કબિલાને નાતમાં દાખલ કરવાનું વચન આપ્યું તે કેટલુંક જોખમ વેઠીને તેમણે પાળ્યું. જૂના વિચારના છતાં ખીજ

સુધારાનું ડોળ ધરાવનારા હિયકારાઓ કરતાં આ કામમાં શેઠ માધવદાસે હિમ્મત દેખાડી પોતાની જીભે બોલેલા બોલ ખરા પાડી માન મેળવ્યું.

જે પુરૂષે સ્વજાતિ અને સ્વધર્મી લોકમાં થતો દુરાચાર દૂર કરવાને અને સ્વદેશનું બલું કરવાને ઘણી કાળજી રાખી અને ઘણો શ્રમ વેઠ્યો તેની યાદગીરી રાખવી યોગ્ય છે, એવું કેટલાક સદ્ગૃહસ્થોનાં ધ્યાનમાં આવ્યાથી તેમણે કરસનદાસ મુળજીની યાદગીરીને માટે વિચાર કરવાને તથા ઉધરાણું કરવાને કમિટી કરી. એ કમિટીના પ્રમુખ શેઠ લખમીદાસ ખીમજી, સેક્રેટરી શેઠ સોરાબજી શાપુરજી બંગાળી, સી. આર્ષ. ઈ. અને ખજાનચી ઠા. મથુરાંદાસ લવજીને નીમ્યા. એ કમિટીએ ટીપ કરી તેમાં ૩૨૬૫ રૂપિયા ભરાયા. એમાંથી ત્રણ હજારની ચાર ટકાના વ્યાજની સરકારી લોન લીધી, ને તે મુંબાઇની યુનિવર્સિટીને મોકલી કમિટીએ વિનંતિ કરી કે એમાંથી દર વરસે રૂ. ૧૦૦)નું ઈનામ નીતિ અથવા સંસાર સંબંધી જે ગ્રાન્જ્યુએટ સર્વોત્તમ નિબંધ ઈંગ્રેજીમાં લખે તેને આપવું. એ ઇનામ સંબંધી નિયમ ઠરાવવાનો અધિકાર સેનેટને આપ્યો. પરંતુ એ ઇનામનું નામ “ કરસનદાસ મુળજી ઇનામ ” પાડ્યું. યુનિવર્સિટીની સેનેટ સભાએ એ અરજ કબૂલ કરી.

કરસનદાસ મુળજીનું આ જન્મ ચરિત્ર લખવાને મને કેટલાંક પુસ્તકો અને લેખ મળ્યા છે તેમાંના કેટલાકમાં જૂના કવિયો અને ભાટ ચારણની ખોટી રીત પ્રમાણે કરસનદાસની અતિશયોકિતએ સ્તુતિ કરી છે. વળી એમના મરણના શોકને માટે પણ તેવાજ પ્રકારની કવિતા છે. આ ગ્રંથમાં એને દાખલ કરવી એ મને ઠીક લાગ્યું નહિ. એ રચનારને તથા કરસનદાસ મુળજીના ખીજ બધા ચહાના-

રાને મારી વિનંતિ એ છે કે, એ પુરૂષે જે કર્યું છે અને ક-
હ્યું છે તે પ્રમાણે વર્તો, અને એના અંથોને ફરી છપાવી
સોંધે મૂકે વેચે તથા નિશાળના છોકરા છોકરીઓને ઇના-
મમાં વહેંચે. એનાં કેટલાંક પુસ્તકો નાનાં છે, કેટલાંક મોટાં
છે, ને બધાં ઉપયોગી સુબોધકારી છે. સને ૧૮૬૫માં મુંબા-
ઈના ગવર્નર સર આર્ટલ ફેરે મુંબઈની કન્યાશાળાઓ સંબંધી
ભાષણ કર્યું તેનું ભાષાંતર કરસનદાસે કર્યું છે તે એની ના-
નામાં નાની ચોપડી અને ઈંગ્લાંડમાં પ્રવાસ એ એની મો-
ટામાં મોટી ચોપડી જણાય છે. એના મિત્રોએ કે એના
પુત્રોએ એના અંથો છપાવી સોંધી કીમતે વેચવાની ગોઠવણ
કરવી જોઈએ. વળી મરણ પામેલા ઉત્તમ અંથકારોના અંથો
છપાવવાને મંડળી સ્થાપવી જોઈએ. મરહુમ પરોપકારી શેઠ
ગોકલદાસ તેજપાણની મોટી દોલતથી જે ધર્મોદા ખાતાં
થયાં છે તેમાં એક બુક ફંડ હોત તો બહુ લાભકારી થાત !
હજીએ કોઈ ધનાઢ્ય ગૃહસ્થ કે શ્રીમંત રાજ્યવંશી એવું ક-
રે તો દેશને ફાયદો ધણો થાય. ઘણા ગૃહસ્થોની મંડળી
મળીને પણ એ કામ થઈ શકે. એથી વિદાને તથા સુનીતિને
બહુ ઉત્તેજન મળે. કરસનદાસનાં પુસ્તકો રસિક અને સુ-
બોધકારી છે. નિશાળોમાં ઈનામ આપવાને તથા કુટુંબમાં
વાંચવાને ઘણાં યોગ્ય છે. ભાષા પણ સુધારી છે. હાલ ગ-
દ્યમાં કે પદ્યમાં પુસ્તકો પ્રગટ થાય છે તેમાંનાં થોડાંજ મા,
એન, અને દીકરીની આગળ વાંચી શકાય. અયોગ્ય શૃંગાર-
રસથી ઘણાક અંથ બગડેલા જોવામાં આવે છે. કરસનદાસ
મુળજીનાં પુસ્તકો નિરપરાધી, હિત શિક્ષાથી ભરપૂર, અને
મનોરંજક છે. એ પુસ્તકોને જીવતાં અને ફરતાં રાખવાથી
કરસનદાસનું નામ અમર થશે.

પોતાના અંથો વિષે રાજકોટથી લખેલો કરસનદાસ

મુળજીનો કાગળ અહીં પ્રગટ કરવા જોગ છે. એમાં વ-
રસની બૂલ દેખીતી છે. સને ૧૮૯૫ માં તથા ૧૮૯૮ માં
જે પુસ્તકો એમણે પ્રગટ કર્યા તે વાતની ખબર એમને
૧૮૯૨ માં પડે નહિ. ૮ ને ઠેકાણે ૨ ભૂલમાં લખાઈ ગયાછે.

રાજકોટ તા. ૧૧ નવેમ્બર ૧૮૯૨ (?૧૮૯૮)

પરમરનેહી રાજેશ્રી મનમુખરામ બાઈ.

આપના પત્રનો જવાબ લખતાં વાર લાગી માટે દ-
લગીર છઉં. રોકાણના સખખથી અવકાશ મળતો નથી.
અત્રેના માહાજન વિષે બાઈ દલપતરામે હકીકત લખી હશે
તેથી વાકેફ થયા હશે. હવે અહીંના વાણીયાઓ ખીન હર-
કતે યુરોપ જઈ શકશે, અને તે બાબત તેમની સાત કંઈ
પણ શિક્ષા રાજકોટ ગોંડળ વગેરેના તાલુકામાં કરનાર નથી.
એ પરિણામથી સર્વ ગિત્રો ખુશી થયા હશેજ, કેમકે ઇશ્વરે
મારી ધીરજનો બદલો આવી સારી રીતે આપ્યો છે. અંથ
પ્રગટ કરવામાં અને દેશ કલ્યાણના કામમાં આપનો ઉદ્યમ
ચાલુ જોઈને મને ઘણોજ સંતોષ થાયછે. આપે મારા લ-
ખેલા તથા પ્રસીદ્ધ કરેલા પુસ્તકોની ટીપ બાઈ દલપતરામ
મારફત માગી તે પ્રમાણે આ પત્ર પાછળ ટીપ લખી મો-
કલી છે. તે ટીપ મધે ગુજરાતી તથા ઈંગ્રેજી કોશની ખીજ
આવૃત્તી તથા સંસાર સુખની ખીજ આવૃત્તી છપાઈ ચુકી
છે અને પંદર દાહાડામાં બાહાર પડશે માટે દાખલ કરેલ છે.
યુરોપની મુસાફરી ખીજ વારની છાપવાની ગોઠવણ ચાલેછે
તે દાખલ કરી નથી. તેમજ ખીજ એક બે પુસ્તકો છ-
પાય છે તે દાખલ કર્યા નથી. મારૂ લખાણ તમારાં હંથા
લખાણને પુગે તેમ નથી, પણ મારી શક્તી પ્રમાણે આ-
પણા દેશીઓની જે સેવા કરી શક્યો છ તેજ સંતોષ છે.

આજની ટપાલ સાથે મિત્ર બાવે માત્ર મિત્રનાજ ઉપયોગ માટે ચોપાનીઆ મોકલ્યા છે તે પોહોચશે. આપનો રનેહ અને સમાગમ વારંવાર સાંભરે છે. અહીં તરફતું કામકાજ લખતા રહેશો. હાલ એજ વીનંતી.

શ્રી. આપનો રનેહી
કરસનદાસ મુળજી.

પુસ્તક.	વરસ.	નકલ.
૧ ઇંગ્લંડમાં પ્રવાસ ગુજરાતી (ખેવાર) ૧૮૬૬-૭	૧૭૫૦	
૨ તેજ મરાઠીમાં. ૧૮૬૭	૭૫૦	
૩ પ્રવાસ પ્રવેશક. ૧૮૬૪	૧૦૦૦	
૪ તેજ ઇંગ્રેજીમાં. ૧૮૬૭	૫૦૦	
૫ નીતિવચન ખેવાર.... .. ૧૮૫૯-૬૫	૧૦૦૦	
૬ સંસાર સુખ ખેવાર... .. ૧૮૬૦-૬૮	૧૦૦૦	
૭ કુટુંબ મિત્ર... .. ૧૮૬૭	૫૦૦	
૮ ગુજરાતી અને અંગ્રેજી કોષ ખેવાર. ૧૮૬૨-૬૮	૪૫૦૦	
૯ માહારાજ લાઈબલ કેસનો રીપોર્ટ. ૧૮૬૨	૧૫૦૦	
૧૦ તેજ ઇંગ્રેજીમાં ૧૮૬૨	૧૦૦૦	
૧૧ મહારાજ વિશે ચોપાન્યુ અંગ્રેજી. ૧૮૬૧	૫૦૦	
૧૨ મહારાજનેનો ઇતિહાસ ઇંગ્રેજી.† ૧૮૬૫	૭૫૦	
૧૩ વેદ ધર્મ ચોપાનીયું. ૧૮૬૭	૫૦૦	
૧૪ બેટ પોથી*... .. ૧૮૬૩	૫૦૦	

(out of print)

૧૫ દેશાટણ નિબંધ†... .. ૧૮૬૩	૧૦૦૦
૧૬ નીતિ સંગ્રહ.. ... .. ૧૮૫૬	૫૦૦
૧૭ નીતિ બોધક ત્રણ અંક ચોપાન્યુ. ૧૮૫૭	૧૫૦૦

† માહારાજનો ઇંગ્રેજી ઇતિહાસ મારી લખેલ તથા રચેલ પણ ઇંગ્લાંડમાં બેંક ઇંગરેજ વિક્રાન સુધારેલો.”

* આવી નીશાનવાળા ચાર પુસ્તક મારા લખેલા નહિ પણ પ્રસિદ્ધ કરેલા.

૧૧ મુ.) કરસનદાસ મુળજી. ૧૪૧

૧૮ રામમોહનરાય ચોપાન્યુ... .. ૧૮૫૮	૭૫૦
૧૯ વિધવાની અરજી* ચોપા. ... ૧૮૬૦	૭૫૦
૨૦ મહારાજ વિશે ચાબકા* ચોપા. ૧૮૬૦	૧૦૦૦
૨૧ સુધારા અને મહારાજ ચોપાન્યુ.... ૧૮૬૧	૧૦૦૦
૨૨ હિંદુઓનો અસલ ધર્મ કૃમિ મુંથાયો* ૧૮૬૧	૧૦૦૦
૨૩ અમુલ્ય વાણી સર બાર્ટલનું બાપણુ. ૧૮૬૫	૧૦૦૦
<hr/>	
કુલ નકલ ૨૪૨૫૦	

સત્ય પ્રકાશ ૧૮૫૫ થી ૧૮૬૦

તેમાં ૧૮૫૭ના ૧૦ મહીના મહીપતરામ તથા ઝવેરીલાલ; ૧૮૫૮ના ૯ મહીના ત્રીભોવનદાસ, *મારે હાથે કુલ અંક ૧૯૮ તેની દરએકની ૫૦૦ નકલ.

રાસ્ત ગોફતાર†

૧૮૫૮ના ૯ માસ; ૧૮૬૧ તથા ૧૮૬૨; ૧૮૬૩ના એ માસ મારે હાથે કુલ ૧૫૦ અંક, દરએકની ૧૨૦૦ નકલ.

સ્ત્રી બોધ†

૧૮૫૯ના એપ્રિલથી ૧૮૬૧ના મે સુધી-અંક (૨૫) દરએકની નકલ ૧૦૦૦

મહારાજ લૈબલ ફેસથી જે શીખામણ મળી છે તે ભૂલવી ન જોઈએ. એ ફેસથી થોડા વખત સુધી દુષ્ટ ગુ-રૂઓને શેઠ લાગી, પણ તેથી તેમના માર્ગનો અને તેમનાં કુકર્મોનો નાશ થયો નથી. તેમનું તેમ પાછું ચાલવા માંડ્યું છે. એ મોટાં કામમાં તન મન અને ધન ખરચી જેમણે સ્વદેશીઓ ઉપર ઉપકાર કર્યો તેમનો શ્રમ મિથ્યા ગયો હોય એમ જણાય છે. એ ફેસની અસર ધસાઈ જ-

† આવી નીશાનવાળાં પ્રસ્તુતક મારાં લખેલા અને બીજા પ્રસિદ્ધ કરનાર.

આવી છે, માટે ફરીને જીઠવું જોઈએ. અધમ થઈ ગયલા, વ્યસની, અને અસાન ગુરૂઓથી કોઈ કાળે સુધારો થતો નથી. વિષયી અને મૂર્ખ ગુરૂઓનો ત્યાગ કરી નવે મેં સમાજ સ્થાપવાની જરૂર છે. સડેલાં ખીજથી સારાં મેં જીએ નહિ, માટે સદ્ધર્મનાં શુદ્ધ ખીજ વાવવાં જોઈએ. જે સુધારા બલા કરસનદાસ મુળજીએ આપ્યા છે તે સ-એથી માત્ર પાર પડશે. જે કામનો એમણે આરંભ કર્યો તે પાછળ મંડ્યા રહીશું તો કરસનદાસનો હેતુ પાર પડશે.

